

**ELM VƏ TƏHSİLDƏ MÜASİR
TƏLƏBLƏR
XVIII TEZİSLƏR TOPLUSU
ELMİ TƏDQİQAT Beynəlxalq Elmi
Jurnalın xüsusi buraxılışı**

**MODERN REQUIREMENTS IN SCIENCE AND
EDUCATION
XVIII THESES COLLECTION
Special issue of the journal «*Scientific Research*»**

**Bakı, Azərbaycan
19 fevral 2026**

**ELM VƏ TƏHSİLDƏ MÜASİR TƏLƏBLƏR
XVIII TEZİSLƏR TOPLUSU
ELMİ TƏDQİQAT Beynəlxalq Elmi Jurnalın xüsusi
buraxılışı**

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/XVIII/TT/ET/2026>

**MODERN REQUIREMENTS IN SCIENCE AND
EDUCATION
XVIII THESES COLLECTION
SCIENTIFIC RESEARCH Special issue of the
International Scientific Journal**

19 fevral 2026

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 3104-4670

e-ISSN: 2789-6919

DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© tezis.tedqiqat@aem.az

© aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /
Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi /
Azərbaycan

Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə

Məsul katib

Assos. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti /
Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, ARETN Akademik Y.H.Məmmədaliyev adına Neft-
Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Əziz SANCAR, Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya Tədqiqat İnstitutu / Böyük
Britaniya

Prof. Dr. Səyyarə İBADULLAYEVA, ARETN Botanika İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb
Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı
Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Dünya BABANLI, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti /
Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan

Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Turhan ÇETİN, Qazi Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan

Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Həmzəğa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan

Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ

Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya

Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEVƏ, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ETN, Botanika İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVƏ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan

PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Leyla VAZIROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Deputy chairmen

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center /
Azerbaijan

Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University /
Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes named after Academician Y.H.Mammadaliyev of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Aziz SANJAR, University of North Carolina at Chapel Hill / USA

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain

Prof. Dr. Sayyara IBADULLAYEVA, Institute of Botany of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey

Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Haji HASANOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS/ Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Dunya BABANLI, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgayit State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, "Silk Road" International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia

Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Turhan CHETIN, Gazi University / Turkey

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India

Prof. Dr. Andrei VOLODIN, Regina University / Canada

Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan

Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA

Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania

Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sadiq GARAYEV, Institute of Botany of MSERA/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sevda Xəlilova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-5909-2999>
sevda_azturk@hotmail.com

Təlim-tədris metodlarının effektiv tətbiqi

***Açar sözlər:** təhsil, təlim, mövzu, təfəkkür*

***Keywords:** education, training, theme, thinking*

Müəllimin vəzifəsi öyrənənləri real səviyyələrinə uyğun olaraq təlim materialları ilə yükləməsidir. Hər hansı interaktiv təlim üsullarından istifadə olunmasından asılı olmayaraq psixotreninqlərin keçirilməsi vacibdir. Bu, bir çox cəhətdən davranış formalarına, vərdişlərə, hisslərə əsaslanan psixoloji təsirlərin qrup şəklində yaranmasına səbəb olur. Psixotreninqlər eyni zamanda təlim motivlərinin müəyyənləşdirilməsinə, təlim maraqlarının artırılmasına müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, motiv insanı hər hansı məqsədəyönlənmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən səbəbdir. Təlim fəaliyyətinin ən başlıca motivi idrak maraqlarıdır. Həmin idrak maraqları öyrənənlərdə proqram materiallarını mənimsəmələri, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri üçün aparıcı motiv rolunu oynayır. Tənqidi təfəkkürün təlim prosesində fazalar üzrə (düşünməyə yönəltmə, dərkətmə, düşünmə) tətbiqi müəllim əməyinin inkişafetdirici təsirini artırır, intellektuallığı təmin edir və bir sıra cəhətlər üzrə

qabiliyyətləri üzə çıxarır. Bura daxildir: təhlil etmə, qarşılaşdırma, mühakimə yürütmə və planlaşdırma. Təlim prosesinin keyfiyyəti onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində hadisə və əşya ilə bağlı əlamətləri, xüsusiyyətləri, cəhətləri seçməklə də şərtlənir. İki cəhətdən xarakterizə olunan təhlil etmə qabiliyyəti keyfiyyət və kəmiyyətə görə müəyyən olunur. Kəmiyyət cəhətdən qabiliyyət hər bir fərdin məzmunca mürəkkəb olan əşya və hadisələr barədə daha çox faktlar aşkar edib təhlil aparması, sürətlə həll etməsidir. Tələbənin sadə bir hesablamada çaşıb qalması isə həmin işdə zəif olduğunu bildirir. Keyfiyyətə görə təhlil etmə qabiliyyəti isə əşya və hadisələrin mahiyyətini özündə əks etdirən dəlillər, rəqəmlərə daha çox üstünlük verilməsi və onların əhəmiyyətli olmalarını üzə çıxartmasıdır.

Qeyd olunan pedaqoji-psixoloji məqamları təlim prosesində nəzərə almaqla tələbələrin normal inkişafı təmin edilir. Tənqidi təfəkkürdə zəiflik tələbələrdə mənfi haldırsa, yaşa uyğun olmayan yüksək səviyyədə inkişaf da təqdirə layiq sayıla bilməz. Necə ki, ümumi prosesə uyğunluq müddətində hər hansı sistem üçün fəaliyyət dərəcəsi və müddəti müəyyən olunur. İlk növbədə, dövlət proqramının məzmunu çərçivəsində interaktiv metodlar üçün şərait yaratmaq qanunauyğun sayılmalıdır. Diqqəti cəlb edən və narahatlıq yaradan amillərdən biri də psixoloji inkişafın pedaqoji prosesin köməyi ilə həyata keçirilməsində paralelliyin pozulmasıdır (Bəşirov, 1992). Tənqidi təfəkkür təlim prosesində inkişaf edərsə, onda qarşıya qoyulan məqsədin nəticə verdiyinə yəqinlik yarana bilər. Mexaniki interaktivlik, əslində, mahiyyətə nəticəsiz prosesdir. İnteraktivlik müəllimin şəxsi yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Müəllim tədris olunan hər hansı fənnin məzmununu dərsin məqsədinə uyğun olmaqla müvafiq şəkildə dəqiqləşdirməli, əvvəlcədən düşünülmüş, səmərəli təlim üsullarını müəyyən etməlidir. Bir qayda olaraq, interaktiv təlim üsulları təhsilə, tərbiyəyə, inkişafa

və şəxsiyyətin formalaşmasına tədricən və məqsədyönlü şəkildə yönəldilməlidir. Pedaqoji ictimaiyyətə tanış olan “proqramlaşdırılmış təlim” keçən əsrin yetmişinci illərində sıçrayış kimi tədris müəssisələrimizə daxil edildi. Nəticəsi isə uğursuzluq oldu. Buna əsas səbəb həmin texnologiyadan mərhələlərlə istifadənin həyata keçirilməməsi idi (Kazımov, 2011, s. 150).

Təhsildə gedən islahat bir növ ənənəvi təlimlə interaktiv təlimin monitoring baxımından fərqlərinin üzə çıxarılmasına zəmin yaradır. Birgə əməkdaşlıq, birgə fəaliyyət, qarşılıqlı interaktiv kimi təqdim olunan korporativ təlim düzgün tətbiq edildikdə müsbət nəticə əldə edilir. Korporativ təlim ənənəvi metoddan keyfiyyətə yüksəkdə durur. Ənənəvi təlimdə ardıcılıq prinsipindən istifadə olunur. Öyrənənlə öyrədənin dərslər müddətində fəallığını müqayisə etsək, görürük ki, öyrədənin payı daha çoxdur. Ənənəvi təlim üsulundan fərqli olaraq, birgə fəaliyyət zamanı şagirdlərin hər hansı mövzu ilə bağlı məsələyə münasibəti qarşılıqlı interaktivliklə müşayiət olunur.

Təlim prosesinin optimallaşdırılması, onun elmi təşkili, səmərəsinin yüksəldilməsi tələbə fəallığının intensivləşdirilməsi, nəticədə təhsilin keyfiyyətli olmasına səbəb olur. Dünyada gedən inkişaf prosesi ilə cəmiyyətdə yaşayan insanların mənəvi psixoloji və intellektual səviyyəsi arasında fərqi azalmasına nail olmaqla sivil dövlət yaratmaq mümkündür. Təhsilin strateji təsir gücündə olması qeyd olunan faktorla bağlıdır. Yeni təlim metodları ilə əlaqədar təşkil olunmuş treninqlərin müvafiq məşğələlərini keçən müəllimlər tənqidi təfəkkür metodunun imkanlarından tədris prosesində istifadə etməklə müəyyən praktik bacarıqlar əldə edirlər. İlk addım kimi qiymətləndirilən bu nailiyyətləri ümumi respublika miqyasında genişləndirmək vacibdir. Təhsil islahatının həyata keçirilməsi prosesində dövlət proqramında təsbit olunan məqsəd, prinsip, mərhələlər, hüquqi baza, gözlənilən nəticələr öz əksini tapmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bəşirov, B. (1992). *Ali məktəb didaktikası*. Maarif.
2. Kazımov, N. (2011). *Ali məktəb pedaqogikası*. Çıraq.

Vüsalə Muradova

Lənkəran Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-6304-8325>

raf05Tel09@gmail.com

Venera Cəfərzadə

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-8408-7871>

veneraceferzade@gmail.com

Təhsildə kompüter şəbəkələri, süni intellekt və 5G, IoT texnologiyalarının rolu

***Açar sözlər:** süni intellekt, kompüter, təhsil, şagird, tələbə, 5G, şəbəkə*

***Keywords:** artificial intelligence, computer, education, student, 5G, network*

Müasir dünyada informasiya texnologiyaları insan fəaliyyətində çox rola malikdir. O, həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməklə idarəetmə, səhiyyə, elm-təhsil, ümumilikdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində geniş tətbiq olunmaqdadır. Təbii ki, bu inkişaf müxtəlif sahələrə, o cümlədən idarəetmə sahəsinə xüsusi ilə təsir etmişdir. İnformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə müxtəlif sahələrdə, idarə təşkilat və müəssisələrdə xarici və daxili əlaqələri, inzibati, hüquqi fəaliyyəti və işçi heyətini idarə etmək üçün müxtəlif vasitə, üsul və metodlar var və bu üsul və metodlar daha da təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilir.

Bu baxımdan müasir təhsil müəssisələrində tədrisin effektivliyini artırmaq və yeni nəsil tələbə və şagirdlərin

tələblərinə cavab vermək məqsədilə kompüter şəbəkələri və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi getdikcə daha vacib hala gəlir. Günümüzdə kompüter şəbəkələrinin istifadəsi təhsil sahəsində tələbələrin və müəllimlərin əlaqəsini və məlumat mübadiləsini asanlaşdıran əsas vasitələrdən birinə çevrilməkdədir. Eyni zamanda, süni intellekt (SI) texnologiyaları təhsil prosesinin hər mərhələsində (məsələn, fərdi öyrənmə, qiymətləndirmə və tədrisin optimallaşdırılması) böyük potensiala malikdir. Bununla yanaşı, kompüter şəbəkələri müasir tədris proqramlarının, onlayn dərslərin və virtual siniflərin həyata keçirilməsini təmin edir, internet və bulud əsaslı texnologiyalar vasitəsilə tələbələrə müstəqil və elastik öyrənmə imkanı yaradır, həmçinin, müəllimlər arasında məlumat mübadiləsi və əməkdaşlıq artan sürətlə inkişaf edir. Virtual və artırılmış reallıq, videokonfrans və digər kommunikasiya vasitələri şəbəkələr üzərindən tədrisin daha interaktiv və cazibədar olmasını təmin edir. K.Əliyeva göstərir ki, süni intellekt texnologiyalarının təhsil müəssisələrində tətbiqi tədris prosesinin, eləcə də idarəetmənin çevikliyini daha da artıran amildir.

Hazırda dünyada süni intellekt texnologiyaları təhsil müəssisələrində müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Ən çox yayılmış tətbiqlərdən biri fərdi tədris proqramlarının yaradılmasıdır. SI alqoritmləri tələbələrin öyrənmə sürətini və performansını analiz edərək, onların ehtiyaclarına uyğun dərs materialları təklif edir və dərs planlarını optimallaşdırır. Bu yanaşma həm müəllimlərin işini asanlaşdırır, həm də tələbələrin daha effektiv şəkildə öyrənməsini təmin edir.

N.İsmayılova qeyd edir ki, müasir şəbəkə texnologiyalarının, xüsusilə 5G və İnteqrasiya Olunmuş Əşyalar İnterneti (IoT), təhsil sahəsində istifadəsi tədris metodlarının yenilənməsi, təhsil mühitinin daha interaktiv və fərdi olması üçün geniş imkanlar yaradır. 5G texnologiyasından istifadə yüksək keyfiyyətli video

konfranslar və interaktiv dərslərin fasiləsiz aparılmasına imkan verən bir prosesdir ki, bu, tələbə və şagirdlərə daha sərbəst və çevik öyrənmə imkanı yaradan amil hesab olunur. Bundan başqa, qeyd olunan texnologiya yüksək sürəti və minimal gecikməsi ilə təhsil müəssisələrində əlaqə keyfiyyətini nəzərəcərpacaq dərəcədə yaxşılaşdırmağa imkan yarda bilər. 5 G texnologiyasının tətbiqi ilə yüksək keyfiyyətli video konfranslar və interaktiv dərslərin fasiləsiz aparılması ilə tələbə və şagirdlərin daha sərbəst və çevik öyrənmə təcrübəsini təmin edər, virtual və artırılmış reallıq (VR/AR) təlimlərində yüksək keyfiyyətli görüntü və məlumat ötürülməsini təmin edə bilər ki, təhsil müəssisəsində şagird və tələbələr üçün daha immersiv və effektiv öyrənmə mühiti yaradılmasına nail ola bilər. Bu, təhsil proqramlarının optimallaşdırılmasına, müəllimlər və tələbələr arasında daha sürətli məlumat mübadiləsi və real vaxtda qiymətləndirmə həyata keçirərək tədrisin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaratmış olar.

IoT texnologiyaları təhsil müəssisələrində avtonom sistemlərin və əlaqəli cihazların integrasiyasını təmin edir. Bu texnologiyalardan istifadə edərək, təhsil mühitinin təkmilləşdirilməsinə nail olmaq olar. Belə ki, sinif otaqlarında istilik, işıqlandırma və havalandırma sistemlərinin IoT vasitəsilə idarə edilməsi, tələbələrin və müəllimlərin daha komfortlu və effektiv təhsil almasına şərait yaradar. Həmçinin, enerji istehlakını optimallaşdırır. Bundan başqa, IoT cihazları vasitəsi ilə (məsələn, ağıllı qələm və ya digər sensorlarla təchiz edilmiş cihazlar) tələbə və şagirdlərin dərstdə iştirakını, fəaliyyətlərini və öyrənmə sürətlərini izləyə bilərik. Təhsil müəssisələrində təhlükəsizlik kameraları, ağıllı qapı sistemləri və digər IoT cihazları vasitəsilə təhlükəsizlik daha effektiv şəkildə təmin edilə bilər. Bununla yanaşı, tələbə məlumatlarının qorunması və gizliliyi ilə bağlı qaydalara riayət etmək vacibdir.

Müasir tədris müəssisələrində 5G və IoT texnologiyaları vasitəsilə əldə edilən böyük məlumatlar (big data) təhsil sahəsində şəxsi və effektiv tədris yanaşmalarının inkişafına imkan yaradan amildir.

Bu texnologiyaları tətbiq etməklə təhsil müəssisələri şagird və tələbələrin öyrənmə davranışlarını, bilik və bacarıqlarının nəticələrini təhlil edərək onların güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə imkan verə bilər. Bu məlumatlar əsasında fərdi tədris planları hazırlanaraq daha effektiv nəticələr əldə edilə bilər.

5G və IoT texnologiyaları həm onlayn, həm də ənənəvi sinif tədrisini birləşdirən hibrid təhsil modellərinin inkişafına şərait yaratdığından onlayn dərslərin və resursların yüksək keyfiyyətli video, audio və vizual kontentlə zənginləşdirilməsi şagird və tələbələr üçün tədris prosesinin cəlbedici olmaqla yanaşı, fiziki mühitdə də interaktivliyinin artırılmasına nail oluna bilər.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, bu texnologiyaların təhsil sisteminə inteqrasiyası bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı, kadrların rəqəmsal bacarıqlarının yetərli olmaması, məlumat təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması məsələləri əsas problemlər sırasındadır. Bundan əlavə, süni intellekt alqoritmlərinin etik və şəffaf istifadəsi təhsildə ədalətlik prinsipinin qorunması baxımından xüsusi diqqət tələb edir.

5G, IoT və digər müasir şəbəkə texnologiyalarının təhsildə tətbiqi tədris prosesini daha dinamik, interaktiv və fərdi yönüldür. Təhsil müəssisələri bu texnologiyaları öz tədris metodlarına inteqrasiya edərək tələbələrin daha effektiv öyrənməsini təmin edə və onların müasir iş dünyasında uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri bacarıqları inkişaf etdirə bilərlər. Lakin bu texnologiyaların istifadəsi zamanı təhlükəsizlik, etik prinsiplər və müəllimlərin yeni texnologiyalara adaptasiyası məsələləri nəzərə alınmalıdır.

Aparılan təhlil göstərir ki, müasir təhsil müəssisələrində kompüter şəbəkələri və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Kompüter şəbəkələri informasiya resurslarına sürətli çıxışı, müəllim və tələbələr arasında effektiv kommunikasiya mühitini və məsafədən təhsilin genişlənməsini təmin edir. Süni intellekt texnologiyaları isə fərdi öyrənmə modellərinin qurulması, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə, tədris prosesinin optimallaşdırılması və təhsil nəticələrinin obyektiv təhlili baxımından əhəmiyyətli imkanlar yaradır.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, kompüter şəbəkələri və süni intellekt texnologiyalarının təhsil müəssisələrində səmərəli tətbiqi üçün kompleks yanaşma zəruridir. Bu yanaşma güclü texnoloji infrastrukturun yaradılmasını, müəllim və idarəedici heyətin davamlı peşəkar inkişafını, həmçinin, hüquqi və etik çərçivələrin formalaşdırılmasını əhatə etməlidir. Yalnız bu şərtlər daxilində müasir texnologiyalar təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və davamlı inkişafına real töhfə verə bilər.

Aygün İsmaylova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-1214-600X>
aygunismayilova2015@outlook.com

Xarici dil tədrisində süni intellektin rolu və tətbiq imkanları: alman dili fənninin tədrisi

Açar sözlər: *süni intellekt, alman dili tədrisi, adaptiv öyrənmə, tələffüz analizi, akademik yazı, dil öyrənmə texnologiyaları, təhsil analitikası*

Keywords: *artificial intelligence, German language teaching, adaptive learning, pronunciation analysis, academic writing, language learning technologies, learning analytics*

Qloballaşma və beynəlxalq akademik əməkdaşlığın genişlənməsi xarici dil biliklərini ali təhsildə əsas kompetensiyalardan birinə çevirmişdir. Bu kontekstdə alman dili elmi-tədqiqat, akademik yazı və peşəkar fəaliyyət sahələrində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Alman dili tədrisinin effektivliyi isə yalnız ənənəvi metodlarla deyil, müasir texnoloji yanaşmaların inteqrasiyası ilə təmin oluna bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, xüsusilə süni intellektin (Sİ) təhsil mühitinə daxil olması dil tədrisinin məzmununu və metodikasını yenidən formalaşdırır. Süni intellekt əsaslı sistemlər fərdiləşdirilmiş öyrənmə, adaptiv rəy və öyrənmə analitikası imkanları təqdim edərək tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyir (Holmes, 2019).

Bu tezin məqsədi universitet səviyyəsində alman dili fənninin tədrisində süni intellektin rolunu və tətbiq imkanlarını nəzəri və praktik aspektdən təhlil etməkdir.

Süni intellekt və ali təhsildə dil tədrisi. Süni intellekt insan idrak fəaliyyətini modelləşdirən və məlumatların emalına əsaslanan texnologiyalar sistemidir. Təhsil sahəsində Sİ əsasən adaptiv öyrənmə mühitlərinin yaradılması, tələbə performansının analizi və avtomatlaşdırılmış rəy mexanizmləri vasitəsilə tətbiq olunur (Zawacki-Richter, 2019).

Ali təhsildə xarici dillərin tədrisində süni intellekt tələbələrin bilik səviyyəsini müəyyənləşdirir, fərdi ehtiyacları analiz edir və tədris materiallarını bu ehtiyaclara uyğunlaşdırır. Bu yanaşma kommunikativ və kompetensiya əsaslı tədris modelləri ilə uzlaşır və tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını gücləndirir (Luckin, 2016).

Alman dili tədrisinin xüsusiyyətləri və süni intellektin rolu. Alman dili mürəkkəb qrammatik sistemi, sintaktik quruluşu və fonetik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Universitet səviyyəsində bu dilin tədrisi yalnız danışiq bacarıqlarının deyil, eyni zamanda, akademik oxu və yazı kompetensiyalarının formalaşdırılmasını tələb edir (Dörnyei, 2001).

Süni intellekt əsaslı texnologiyalar bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında effektiv vasitə kimi çıxış edir. Qrammatik səhvlərin avtomatik aşkarlanması, tələffüzün analiz edilməsi və yazılı mətnlərə dərhal rəy verilməsi tələbələrin dil bacarıqlarını daha məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirməsinə imkan yaradır (Godwin-Jones, 2018).

Süni intellektin alman dili tədrisində praktik tətbiqi. Nitqin tanınması texnologiyalarına əsaslanan Sİ alətləri tələbələrin tələffüzünü real vaxt rejimində təhlil edir və fonetik səhvləri müəyyənləşdirir. Umlaut səsləri, vurğu və sait uzunluğu kimi alman dilinə xas fonetik xüsusiyyətlərin mənimsənilməsində bu texnologiyalar xüsusilə faydalıdır (Godwin-Jones, 2018).

Süni intellekt əsaslı yazı platformaları cümlə quruluşu, feilin mövqeyi və hallanma sistemi ilə bağlı səhvləri avtomatik aşkar

edir və izahlı rəy təqdim edir. Bu yanaşma tələbələrin akademik yazı bacarıqlarının inkişafına və özünüqiyətləndirmə vərdişlərinin formalaşmasına töhfə verir.

Adaptiv öyrənmə sistemləri tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun autentik mətn və audio materiallar təqdim edir. Materialların çətinlik səviyyəsi öyrənmə nəticələrinə əsasən tənzimlənir ki, bu da oxu və dinləmə bacarıqlarının ardıcıl inkişafını təmin edir (Kukulska-Hulme & Shield, 2008).

Metodologiya. Tədqiqatda 2-ci kurs alman dili fənni üzrə təhsil alan tələbələr iştirak etmişdir. Məlumatların toplanmasında pre-test və post-test, müşahidə, anket və qısa müsahibə üsullarından istifadə olunmuşdur. Pilot dərş çərçivəsində süni intellekt əsaslı alətlərdən tələffüz, qrammatika, yazı və oxu-dinləmə fəaliyyətlərində istifadə edilmiş, nəticələr müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Nəticə etibarilə süni intellekt texnologiyalarının alman dili tədrisində tələbələrin motivasiyasını artırır, öyrənmə prosesini daha interaktiv edir və dil bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Pre-test və post-test nəticələri xüsusilə tələffüz və qrammatika sahəsində irəliləyiş olduğunu təsdiqləyir.

Praktik baxımdan isə universitetlərdə alman dili fənninin tədrisində süni intellekt əsaslı alətlərin sistemli tətbiqi üçün istiqamətlər təqdim edir. Eyni zamanda, müəllimlərin süni intellekt savadlılığını artırır. Bu baxımdan, texnologiyaların etik-pedaqoji prinsiplər çərçivəsində istifadəsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Chapelle, C.A. (2017). Teaching culture in introductory foreign language textbooks. *CALICO Journal*, 34(2), 143–158.
2. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational Strategies in the Language Classroom*. Cambridge University Press.

3. Godwin-Jones, R. (2018). Emerging technologies: AI and language learning. *Language Learning & Technology*, 22(3), 1–7.
4. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.
5. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). An Overview of Mobile Assisted Language Learning. *ReCALL*, 20(3), 271–289.

Nəsibə Abbasova

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0007-0342-3112>
abbasova64@internet.ru

Lakuna, linqvistik lakunarlıq və lakunologiya

***Açar sözlər:** tətbiqi dilçilik, mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi, lakuna, ekvivalentsizlik, lakunarlıq xüsusiyyəti, implisitlik*

***Keywords:** applied linguistics, intercultural communication theory, lacuna, non-equivalence, lacunarity property, implicitness*

Lakuna fenomeni daha çox dilçiliyin tətbiqi sahələri, ilk növbədə tərcüməşünaslıq üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsinə görə isə bir dilə məxsus olan linqvistik hadisə digər bir dil sistemindəki müvafiq sahədə “boşluqlar”la (lakunalarla) müqayisə edilir və bu zaman “lingvistik lakunarlıq” və ya “lingvistik unikalıq” anlayışlarını mütləq ayırd etmək lazım gəlir (Yeri gəlmişkən, lakuna fransızca “lacune” (boşluq) sözündən götürülmüşdür, bu da öz növbəsində etimoloji cəhətdən qədim latın dilindəki “lacuna” (çökəklik, çala-çuxur, oyuq) sözündən əmələ gəlmişdir. Qərb və ya Avropa ölkələrinin dilçiləri tərəfindən “lakuna” sözü xüsusi linqvistik termin kimi müəllifləri J.P.Vine və J.Darbelne olan “Fransız və ingilis dillərinin müqayisəli üslubiyyəti” əsəri vasitəsilə qəbul edilmişdir.) (Vinay, Darbelnet, 1958). Lakunarlıq hadisəsi yalnız leksik vahid anlayışı ilə məhdudlaşmır; semantik məna daşıyan hər hansı bir leksik ifadənin özü və komponentləri lakunar ola bilər və yaxud daha geniş şəkildə nəzərdən keçirilərsə, ana dil

daşıyıcısının şüurunda ifadə edilən müəyyən bir mentallıq hər hansı bir dilə ötürüldikdə reduksiya uğrayan ekstralinqvistik məlumata çevrilə bilər. Nəzərinizə çatdırırıq ki, dil lakunarlığı tədqiq edilərkən aşağıdakı dilçilik metodlarından istifadə edilir, yəni privativ ziddiyyətlər metodunun, modelləşdirmə metodunun, həmçinin, psixolinqvistik metodun köməyi ilə dil daşıyıcılarının linqvistik düşüncəsinin fraqmentləri öyrənilir və sözlərin semantikasında psixoloji komponentin olub-olmaması aşkar edilir və beləliklə də, dilin qrammatik cəhətdən dəyişən/ dəyişməyən leksik vahidləri nəzəri araşdırılır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, dildə lakunarlıq xüsusiyyətləri daha çox tərcümə nəzəriyyəsi və mədəniyyətlərarası ünsiyyətə aid araşdırmalarda izlənilir. Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, bu araşdırmalarda dilin çoxşaxəli səviyyələrinə (fonetik, leksik-frazeoloji, sözyaradıcılığı, morfoloji və sintaktik) uyğun olaraq, lakunaların müxtəlif növləri tədqiqatlara cəlb edilir. Lakuna və lakunarlıq anlayışlarının fundamental qeyri-müəyyənliyi və çoxölçülü olması, eləcə də onların filologiyanın müxtəlif sahələri üçün “cəlbədicisi” potensiallığı adıçəkilən mövzular (lakuna və lakunarlıq) üzrə xüsusi linqvistik və linqvo-mədəni tədqiqatlar sahəsinin müəyyən edilməsini – lakunologiyanın təsbit edilməsini məntiqlə əsaslandırır. Doğrudur, “lakuna” termini dilçilikdə yeni deyil, lakin tədqiqatçıların bu fenomenə marağını yetərli hesab etmək olmaz və terminoloji sistemdə linqvistik lakunarlıq termini çox az yer tutur. XX əsrin ikinci yarısında linqvokulturologiya (linqvomədəniyyətşünaslıq) və mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi ön plana çıxdıqdan sonra lakuna termini daha çox tələb olunmağa başladı və lakunarlıq mövzusunə dillərarası mövqedən yanaşma üstünlük təşkil etdi: lakuna birmənalı olaraq müəyyən bir dil mədəniyyətinə mövcud olan və digər dillərdə isə bu anlayışı ifadə edən müvafiq sözün olmaması hesab edilməyə başlandı. Demək olar

ki, lakunologiyanın terminoloji sistemi hələ başlanğıc mərhələsindədir və onun elmi sistemləşməsi müəyyən zaman tələb edir. Bu terminologiyanın səciyyəvi cəhəti, ilk növbədə, konkret “lakuna” fenomeni ilə mücərrəd “lakunarlıq” anlayışları arasında fərqliliyin olmamasıdır, lakin əksər linqvistik terminlər kimi, “lakuna” və “lakunarlıq” ifadələri eynimənalı deyildir və bu zaman implisitlik (gizlilik), qapalı məzmunluluq, sıfır mənalılıq (işarəsizlik) və s. kimi xüsusiyyətlər əlaqələndirilir. Mümkündür ki, “lakuna” termininin linqvistikada çox qabardılması nümunəsinə rəğmən ikinci “lakunarlıq” termininin az işlədilmə məsələsi daha çox nəzərə çarpsın. Doğrudur, bu sahədə müvafiq terminologiyanın müəyyənləşdirilməsi üçün müəyyən təkliflər verilsə də, adıçəkilən lakunarlıq mövzusu üzrə metonimik tipli polisemiyanın üstünlük təşkil etdiyini söyləmək olar: lakuna həm fenomenin özüdür (=lakunarlıq), həm də, necə deyirlər, “olması lazım olanın əvəzinə olmayan” dil vahidi, yəni virtual ifadədir. Müasir rusiyalı alim V.M.Savitski lakunanın çoxsaylı təriflərini (“bir dil vahidinin digər dildə mövcud olmaması”; “linqvistik adlandırma sistemində boş xana”; “dil sistemində yer tutan virtual vahid”; “bir dildə rast gəlinən, digər dildə olmayan linqvistik kateqoriya” və s.) müqayisə edərək onların bir-birinə qarşı məntiqi uyğunsuzluğunu və ya qeyri-qənaətbəxşliyini qeyd edir. Doğrudan da, bir dildə mövcud olan, lakin digər dildə olmayan bütün leksik vahid və qrammatik formalar lakunar ifadələr adlandırılırsa, belə şərhin nisbətən uyğunsuzluğu göz qabağındadır. “Axı bir dildə mövcud olan, digərində olmayan hər hansı dil vahidini lakuna hesab etmək olmaz. ...Dil sistemində heç bir yad (sistemdənəknar) element yoxdur, ancaq onun öz məxsusi (sistemli) elementi var”, – deyə, V.M.Savitski qeyd edir (Savitskii, 2013). Buna görə də lakuna “...dil sistemində virtual mövcudluğu nəzərdə tutulan elementin real yoxluğudur. O, lakunarlıq fəaliyyəti göstərir. Konkret olaraq,

lingvistik lakunarlıq, dildə real şəkildə olmayan dil vahidinin və ya formasının bu dilə münasibətdə lakunarlıq sərgiləyən və nəticədə virtual mövcud olan ifadə deməkdir. Bu zaman lakunar vahidin/formanın və onun üçün hüceyrənin (özəlliyn) olması nəzərdə tutulur, lakin lakunanın özü nə vahid/forma, nə də hüceyrədir.” Dildaxili lakunalar bir dil daxilində “boş yerlər” və ya boşluqlar, “siqnalsız, işarəsiz” sahələrdir. Lakunarlıq isə bütün səviyyələri, o cümlədən “yuxarı” səviyyələri, yəni cümlə və mətni də əhatə edir, lakin tədqiqatçıların diqqətini ən çox dillərarası leksik və frazeoloji lakunalar (sözlər, söz birləşmələri) cəlb edir. Maraqlıdır ki, dillərarası lakunaların ənənəvi nümunələrini müqayisəli şəkildə şərh etmək olur. Məsələn, Azərbaycan və rus dillərində vaxt intervallarının təyinatını təhlil edərkən həm ekvivalentlik (bir gün/24 saat – sutka; gündünorta\ günorta çağı – полдень; günlərin birində/günlərin bir günündə – в один из дней; axşamüstü/axşamçağı – к вечеру; gecə yarısı – полночь; sübh çağı – рассвет; dan yeri ağaranda – заря, на заре; yayın sırğacığında – в летнюю жару, зной; qışın oğlan çağında – в разгар зимы; зимой; kiçik/böyük çilə–зимой; vaxtında/ zamanında – во время, vaxtilə/ bir zamanlar – однажды və s.) , həm də ekvivalentliksiz (бабье лето – Ø, boz ay– Ø, gün dolandı, ay keçdi – Ø və s.) nəzərə çarpır. Təbii ki, belə lakunarlığın aradan qaldırılması məsələsi tərcüməşünaslıq üçün daha aktualdır: iyirmi dörd saat, gecə-gündüz və ya sadəcə vaxt/zaman anlamlı isim nitq hissəsinin lüğəvi mənalardan biri rus dilində “день, сутка” sözü ilə ifadə olunur, yəni bir ismi birləşmə qarşılığında (gün (день, сутка) – gecə-gündüz – днём и ночью) qrammatik formalı zərfi birləşmə üzə çıxır. Bu adıçəkilən vaxt/zaman anlayışlı ifadələr nəinki dillərarası, həmçinin, dildaxili lakunaya dəlalət edir, yəni Azərbaycan dilinin leksik sisteminin bariz bir faktına nümunə olaraq, doğma dilimizdə vaxt/zaman anlayışlı bir leksik vahidə (günorta –

güngünorta\ günorta çağı; bir gün – günlərin birində/günlərin bir günündə; axşam – axşamüstü/ axşamçağı; gecə – gecə yarısı, gecə-gecə; yay– yayın cırhacı; qış – qışın oğlan çağı və s.) bir sözdən ibarət olmayan frazeoloji ifadələr silsiləsi göz qabağındadır. Nəzərə alsaq ki, lakuna təxəyyül məhsulu deyil, hər bir dildə “obyektiv mövcud olan” vahiddir, o zaman aydın olur ki, hər bir dil sisteminə yad dil vahidlərini məqsədli şəkildə daxil etmək olmaz. Tərcümə nəzəriyyəsi dillərarası lakunaların eliminasiyasında böyük rol oynayır, yəni lakunarlığın eliminasiyası prosesində çox vaxt öz obyektiv linqvistik reallığı ilə fərqlənən tərcümə cədvəllərindən istifadə olunur, yad anlayışlar məqsəduyğun tərzdə tərcümə edilir.

Biz hesab edirik ki, lakunologiyada dillərarası lakuna anlayışının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir və lakunarlıq xüsusiyyəti bir çox tətbiqi sahələr üçün, xüsusən də tərcüməşünaslıq elmi üçün bir dildəki “fərqliliklər”lə digər dildəki “boşluq və ya əvəzsiz” adlanan sahələrin əlaqələndirilməsi və ya müqayisə edilməsi prosesinin çox vacib olduğunun tutarlı şəkildə sübut edilməsi olduqca perspektivlidir.

Ədəbiyyat

1. Savitskii, V.M. (2013). Ontologiya yazykovykh lakun. *Vestnik MGOU: ehlektron. Zhurnal*, 2, 1–18. URL: www.vestnik-mgou.ru
2. Vinay, J.P., Darbelnet, J. (1958). *Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction*. Beauchemin.

Bənövşə Əsgərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0001-8610-178X>

tt.aaa.2014@mail.ru

Təhsil prosesində multimedia vasitələrinin səmərəli tətbiqi

Açar sözlər: *təhsil, müasir texnologiya, metod, multimedia vasitələri*

Keywords: *education, modern technology, method, multimedia tools*

Çağdaş dövrün xarakterik cəhətlərindən biri rəqəmsal texnologiyalar sahəsindəki son nailiyyətlərin elmin bütün sahələrinə, o cümlədən ünsiyyət baxımından müasir insanın həyatı məqsədlərindən biri olan əcnəbi dil biliklərinə ciddi şəkildə nüfuz etməsidir. Bu baxımdan əcnəbi dil müəlliminin əsas vəzifəsi müasir texnologiyalardan istifadə etməklə maraqlı nitq situasiyaları yaratmaq və tələbələri tədris prosesinə cəlb etməkdir. Beləliklə, özünəməxsus fərdi iş üslubuna malik olan hər bir müəllim bu sahədəki mövcud biliklərini praktik bacarıqları ilə aktivləşdirərək tələbələrin xarici dilə olan marağını artırmış olurlar. Müasir dünya hər dəfə informasiya məkanında yeni bir dövrə qədəm qoyduqda mütəxəssislərin təhsili və təlimi üçün yeni problemlər yaranır. Belə ki, bu problemləri həll etmək üçün mütəxəssis yeni dövrün meyillərinə uyğun bir düşüncəyə sahib olmalı, tez və səmərəli həll yolunu tapmağı bacarmalı, müəyyən edilmiş vəzifələrin həllinə yaradıcılıqla yanaşmalı, əmək bazasında rəqabətə davamlı olmaq üçün bir sıra xarici dilləri yaxşı bilməlidir. Bundan başqa, müasir rabitə vasitələrinin, internetin

intensiv inkişafı mütəxəssislərdən təkcə informasiya texnologiyalarına bələd olmağı deyil, həm də gələcəyin innovativ texnologiyalarını mənimsənilməsi üçün bir vasitə kimi xarici dil bilməsini tələb edir.

Cəmiyyətdə mütəxəssislərin əcnəbi dil bilikləri üçün müəyyən sosial tələblər də mövcuddur. Bu sosial tələblərlə onların idrak qabiliyyəti, yəni ünsiyyəti, məntiqi düşüncə tərz, intuisiyanı, hadisələrə yaradıcı və rəşional yanaşması, situasiyaların sürətli inkişafı fonunda cəld və yüksək keyfiyyətli qərar qəbul etmək bacarığının mövcudluğu şərtlənir.

Metodik baxımdan bütün xarici dillərin tədrisinin ayrılmaz bir hissəsi müəllim və tələbənin qarşılıqlı əlaqəsi ilə dəqiq müəyyənləşdirilən müvafiq tədris metodlarının seçilməsidir və bu da öz növbəsində, yüksək qiymətləndirilməlidir.

Ən çox yayılmış metodlardan biri kollektiv təlim fəaliyyətidir ki, burada hər bir komandaya və ya iştirakçıya ayrı-ayrılıqda həll olunmalı müəyyən tapşırıqlar verilir. Təlimin təşkili ilə asanlıqla uyğunlaşan bu tip tapşırıqlar tədrisin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir.

Ali təhsil müəssisələri yüksək ixtisaslı məzunlar hazırladıqlarını rəhbər tutduqları üçün tələbələrə təhsil müddətində qazınan xüsusi bacarıqları praktikada tətbiq etmək imkanı verilir ki, buraya mümkün proqnozlaşdırmaları və icazə verilən bütün iş məqamlarını da daxil etmək. Bu zaman optimal qərarların qəbul edilməsinə, müvafiq sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsinə tələbələr də dəvət olunur.

Fəal tədris metodlarına tələbələrin təhsil, məişət və təcrübə zamanı qarşılaşdıqları problemlərin ingilis dilində müzakirə etməsi də daxildir ki, bu zaman problemə əsaslanan təlim üçün tədris materialları müəllim tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmalıdır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə xarici dilin tədrisi prosesi arasındakı əlaqə göz qabağındadır.

Xarici dil öyrənməyin əsas məqsədinin kommunikativ səriştəni özündə ehtiva etdiyi və nəticədə danışmaq bacarığının formalaşması olduğu üçün bu hədəfə çatmaq üçün istifadə olunan yanaşmalar mədəniyyətlərarası ünsiyyəti öyrənməyi özündə cəmləşdirir. Tələbələrdə internetlə işləmək vərdisləri yaratmaqla müəllim həqiqi şifahi ünsiyyət şəraitini yaratmış olur ki, bu zaman tələbələr dil nümunələrindən istifadə etmək əvəzinə, orijinal ifadələrin yaradılmasını stimullaşdıran məlumat axınına kortəbii deyil, adekvat cavab verməyi öyrənirlər.

Informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqində söylənen nitqin məzmununu anlamağa və çatdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir, yəni tələbələrin diqqəti söz formalarının funksional istifadəsinə yönəldilir və qrammatik təlim qrammatik quruluşları vurğulamadan birbaşa deyil, dolayı yolla aparılır. Təhsilin inkişafı, bütün digər sahələr kimi, ilk növbədə, prosesin özünün rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və tətbiqi ilə bağlı olduğundan, informasiya məkanında ən uğurlu istiqamətləndirmə üçün tələbələrin informasiya mədəniyyətini mənimsəmələri də zəruridir. Müəllimin hazırlığı cari mövzuya uyğun olarsa, bu zaman müxtəlif multimedia resurslarını geniş tətbiq edə bilər: - elektron poçt; telekonfranslar; video konfrans və vebinarlar; tələbələrin fərdi məlumatlarının dərc etdirilməsi və ana səhifədə yerləşdirmək bacarıqları; istinad kataloqlar; axtarış və email əməliyyatları; onlayn söhbət; öz video bloqlarının yaradılması və s.

Yuxarıda göstərilən mədəniyyətlərarası ünsiyyət səriştəsinin xarici dilin yardımı olmadan formalaşması mümkün olmadığından multimediyadan istifadə sadəcə zərurət olur, çünki internet istifadəçilərinin hər iki tərəfi üçün aktual olan mövzularda real ünsiyyət imkanı yaradır. Ancaq yadda saxlamalıyıq ki, multimediyadan istifadə dərstdə əsas deyil, onu yalnız köməkçi bir vasitə və optimal nəticələr əldə etmək üçün dərs prosesinə düzgün

uyğunlaşdırmaq lazımdır. Təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının son tendensiyaları müasir texnologiyaların həm istehsal sənayesində, həm də təhsildə istifadəsinə imkan verir. Qlobal dünyada bu tendensiyaya təlimə yanaşma prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi kimi baxılarsa, onun təhsil sisteminə gətirdiyi innovasiyalar diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Beləliklə, bu gün rəqəmsal təhsilin son tendensiyaları müasir texnologiyalarda və təhsildə dünya birliyinin inkişafı üçün hamıya çatdırılmasını təmin edir. Bu mənada cəmiyyətin informasiyalaşdırılması ilə bağlı bütün məsələlər gündəmə gəldikcə xarici dilin tədrisi özünəməxsus şəkildə bu dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır.

Yaqub Səmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ağcabədi filialı

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-1584-9317>

yaqub.semedov 63@mail.ru

Əhməd Cavadın maarifçilik dünyagörüşü

***Açar sözlər:** Əhməd Cavad, ədib, ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan ədəbiyyatı, maarifçilik*

***Keywords:** Ahmad Javad, writer, public and political figure, Azerbaijani literature, enlightenment*

Respublika Prezidentinin 20 aprel 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında, məktəb və pedaqoji fikir tarixində xüsusi yeri olan, görkəmli maarifçi, ictimai-siyasi xadim, tərcüməçi və istiqlalçı şair Əhməd Cavadın 130 illik yubileyi dövlət səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur (Camalov, 16 oktyabr 2022). Doğrudan da, Əhməd Cavadın 130 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsini təsadüfi tarixi hadisə hesab etmək olmaz. Çünki bu görkəmli ədib XX yüzilliyin əvvəllərində, yəni AXC dönəmində milli istiqlal ideyalarının yayılmasında, onun daha da möhkəmlənməsində və sonrakı Sovet işğalı dövründə bu ideyanın əbədiyyət qazanmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur (Abidqızı, 23 iyul 2020-ci il). Şairin ilk şeirləri “Arı” jurnalı (1910-1911), “Şəlalə” jurnalı (1913-1914), “Dirilik” jurnalı (1914-1916), “Açıq söz” qəzeti (1915-1918), “Məktəb” jurnalı (1911-1920), “İqbal” qəzeti (1912-1915), “Yeni İqbal” qəzeti (1915-1917) və s. kimi dövrün maarifçi qəzet və jurnallarında çap olunmuşdu (Cavad, 24 may 2025). O, 1910-cu ildən etibarən müxtəlif qəzet və jurnallarda

lirik şeirlər və tənqidi məqalələrlə çıxış etmişdir. 1914-cü ildə isə “Açıq söz” (1915-1918) qəzetinin müxbiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ə.Cavad maarifçiliklə bağlı baxışlarını “Azərbaycan” qəzetində (1918-1920), həmçinin “Maarif və mədəniyyət” (1923-1927) və “Maarif işçisi” jurnallarında (1926-1928) və digər mətbuat orqanlarında da dərc etdirmişdir.

Görkəmli şairin maarifçilik fəaliyyətindən bəhs edərkən qeyd etmək yerinə düşər ki, o, “Axund oğlu” “Əlif Cim”, “Dəli şair”, “Ərdəhan Cavad”, “Gəncə-Cavad”, “Cavad” və s. imzalarla nəşr etdirdiyi əsərlərində vətən sevgisi, ölkəsinin istiqlalı və mədəni tərəqqisinin tərənnümü qabarıq şəkildə öz bədii ifadəsini tapmışdır (Camalov, 26 sentyabr 2022-ci il).

Şairin öz ifasında, 1918-ci ildə Xalq Cümhuriyyətinin bəyan olunduğu və ilk istiqlal bayrağımızın qaldırıldığı “Elin bayrağı” şeirinin də əsas məzmun xəttini müstəqillik və azadlıq ideyaları təşkil etmişdir. Bu şeir parçasının:

Qüruru cahandan, nuru haqdan al,

Hidayət etməyə yol azanları!

Gəlməsin yardımsız qəlbinə həlal,

Yardım: münavələr... sübh əzanları! – sətirlərində bayraq müqəddəsləşdirilir və haqq yolunun bələdçisi kimi təqdim edilir (Qasımov, 2018, s. 19).

Şairin digər məzmunlu, xüsusilə də 1913-cü ildə qələmə aldığı “Dilimiz” şeirində isə dilimizin saflığının qorunmasının (Sabirqızı, 3 iyun 2025) zəruriliyi mühüm vəzifə kimi irəli sürülmüş və onu süni surətdə yabancı sözlərlə dolduranlara mənfi münasibət vurğulanmışdır. Əhməd Cavadın maarifçilik baxışlarına toxunarkən unutmayaq olar ki, onun ictimai-siyasi baxışlarının və bədii yaradıcılığının ana xəttində: Vətənə sevgi və azadlıq ideyaları; Gənclik və maarifçilik; Qadın azadlığı və ailə dəyərləri; Türkcülük və islam qardaşlığının tərənnümü dayanır (Cavad, 24 may 2025). Şairin bütövlükdə “Qoşma”

(1916), “Dalğa” (1919), “Sınıf mübarizə” (1921), “Çırpınırdı Qara dəniz” (1958) və s. adlı kitablarında onun ictimai-siyasi baxışları ilə yanaşı, xalqımızın gündəlik həyatına xas milli-əxlaqi dəyərləri (Əliyeva, 2022, s. 91, 93) özündə ehtiva edən çoxsaylı poeziya nümunələri də mövcuddur.

Beləliklə, Əhməd Cavadın maarifçilik dünyagörüşündə istiqlal düşüncəsi, milli mistəqillik mücadiləsi və milli ideologiyanın tərənnümü müasir dövrümüzə səsləşir və onun yaradıcılığının bu istiqamətdə daha dərinən araşdırılmasına elmi zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abidqızı, G. (23 iyul 2020). Çırpınırdı Qara dəniz. “*Ədalət qəzeti*”.
2. Camalov, K. (16 oktyabr 2022). Əhməd Cavad yaradıcılığında maarifçilik ideyalarına bir nəzər. “*Azərbaycan müəllimi*” qəzeti.
3. Camalov, K. (26 sentyabr 2022). Əhməd Cavad yaradıcılığında maarifçilik ideyalarına bir nəzər. “*Təzadlar*” qəzeti.
4. Cavad, Ə. (24 may 2025). Milli ruhun səsi. *Qəbul ol (baş məqalə)*. <https://qebulol.az/ehmed-cavad-heyati/>.
5. Əliyeva, S. (2022). Əhməd Cavad yaradıcılığının Azərbaycan folklorunun poetik strukturunda yeri və rolu. “*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*” jurnalı (xüsusi buraxılış), 89–99.
6. Qasimov, R. (2018). Əhməd Cavad yaradıcılığını tədris edərkən. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (metodika: təcrübə və nəzəriyyə)*, 1, 18–22.
7. Sabirqızı, İ. (3 iyun 2025). Əhməd Cavad şəxsiyyəti və ədəbi-bədii yaradıcılığı. “*Elm*” informasiya mərkəzi. <https://elm.info.az/elm/elmi-meqaleler/6684-hmd-cavad-xsyyt-v-db-bd-yaradicilii.html>.

Maya Gasimova

Azerbaijan State Pedagogical University

PhD in Pedagogy

<https://orcid.org/0000-0001-9116-4331>

maya0866@gmail.com

The Poetic Glorification of the Mother Image in the Works of Mahira Naghigizi

Keywords: *poetry of Mahira Naghigizi, image of mother, outstanding scholar, talented poet*

Açar sözlər: *Mahirə Nağıqızının poeziyası, ana obrazı, görkəmli alim, istedadlı şair*

In Azerbaijani literature, the image of the mother has always been a symbol of high spiritual values, holiness and inexhaustible love. Although in our classical poetry the image of the mother remained somewhat in the background, since the middle of the 20th century this theme has become one of the leading ones in both prose and poetry. Especially during the periods of war, migration, longing and loss of the family, the image of the mother acquired deeper philosophical and emotional shades. The mother is not only the support of the family, but also perceived as a sacred being that occupies a special place in the memory, literature and culture of the people. From this point of view, the artistic and aesthetic embodiment of the image of the mother in modern Azerbaijani poetry is of great importance.

Mahira Naghigizi is one of the poets who stands out for her unique style in modern poetry. Her artistic world is rich in deep emotional shades, sincere experiences and a high patriotic spirit. In the poetic texts of Mahira Naghigizi, the image of the mother

is considered both through the prism of personal experiences and in the national-ideological aspect. In the poetry of the poetess, the description of the image of the mother is not only an expression of biological attachment, but also a poetic hymn to the family, national-spiritual roots and kinship. From this point of view, the poet's approach to the image of the mother is not only saturated with deep emotional layers, but also carries social, ideological and philosophical meaning.

In the creative legacy of Mahira Naghigizi, the theme of MOTHER occupies a central place – it is hardly the core of her entire work. The image of mother is presented in different aspects in the verses of Mahira Naghigizi. In the works of the poetess, spiritual and semantic connections are established between the image of the mother and such values as homeland, land, people and language. This approach raises the creativity of Mahira Naghigizi from the expression of purely personal feelings to the poetic glorification of national values.

In the work of Mahira Khanum, mother is, first of all, a symbol of family ties, a sacred being that unites the family with its love and care. This image is directly associated with the strength and unity of the family and is described as the embodiment of loyalty and unbreakable family ties. In the poem “Her stone history”, the poetess poetically conveys the hard work, self-sacrifice, steadfastness of the mother and her ability to keep the family hearth, despite thousands of trials.

In the poetry of Makhira Naghigizi, the image of the mother is often combined with the symbol of the family. Here the word “mother” is used in the sense of “earth”, “nation”, “native land”. The poetess represents the homeland as a refuge, support and spiritual cradle of a person, like a mother. This analogy combines maternal love with family love, strengthening the reader's sense of both kinship and national attachment.

In Mahira Naghigizi's poetry, the image of the mother acts as a primary source not only in the formation of personality, but also in the formation of national identity. The mother is presented as the bearer of the language, the keeper of the national and spiritual heritage, the first teacher in the education of love for the Motherland. Mahira Naghigizi calls on the young generation to keep our language of fairy tales, our language of lullabies, inherited from mothers and grandmothers.

Mahira Naghigizi skillfully uses all the possibilities of our language, presenting the image of mother with high emotionality and poetic depth, revealing original artistic metaphors. In her works, the mother appears as a life-giving, protecting and guiding force. Poetic means used in these descriptions – metaphor, symbol, comparison, contrast, repetition, artistic question and sincere lyrics – strengthen the impact of the image of the mother and create artistic texts that make her live in the heart of the reader. In her poems, you can see the high poetic sense and mastery of the language of Mahira Khanum.

In her verses, Mahira Naghigizi creates a majestic image of not one mother, but millions of Azerbaijani mothers, who are symbols of devotion and mercy, love and sacrifice. The works of the poetess about mothers, as if talking to the reader, are distinguished by a sincere, natural, emotionally saturated and native style of expression. And this makes the reader think, awakens touching feelings in them, reminds them of the value of spiritual kinship, allows them to be deeply touched by admiration and love for their mother.

In the poetry of Mahira Naghigizi, the image of the mother, as an important carrier of national-literary thought, carries a greater artistic and philosophical burden both in the individual and national level and retains its relevance as one of the relevant topics of modern Azerbaijani poetry. Today, when modern

technologies have penetrated so much into our lives, and the youth, who sometimes follow the lives of other people on social networks, sometimes do not even find time to be interested in the state of their own family, the theme of the mother in the work of Mahira Khanum is extremely valuable, reminding and instilling in the new generation the sanctity of the concepts of “mother” and “family”, the irreplaceability of family ties.

We wish Mahira Khanum – an outstanding scientist, a wonderful teacher, a talented poet, a wise mother of the native philological faculty, who made an invaluable contribution to the development of Azerbaijani science and literature – long years of life, new creative successes and achievements!

Günəl Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8013-7741>
babayeva2009@hotmail.com

Xarici dil dərslərində istifadə olunan oyun növləri

Açar sözlər: *xarici dil, dərs metodu, oyun, interaktiv test*

Keywords: *foreign language, teaching method, game, interactive test*

Xarici dil dərslərində oyun əsaslı təlim metodunun tətbiqi təcrübələri göstərir ki, düzgün seçilmiş və dərs məqsədinə uyğunlaşdırılmış oyun növləri dil öyrənmənin bütün mərhələlərində yüksək effektivlik nümayiş etdirir. Oyunlar tədris prosesində həm motivasiyaedici vasitə, həm də praktik bilik və bacarıqların mənimsənməsi üçün funksional alət kimi çıxış edir. Müxtəlif yaş və dil səviyyəsində olan şagirdlərə yönəlik tətbiq olunan oyunlar onların danışmaq, dinləmə, oxu və yazı bacarıqlarının kompleks şəkildə inkişafına, eyni zamanda sosial və emosional yönünün güclənməsinə səbəb olur. Bu baxımdan xarici dil dərslərində istifadə edilən oyunların növləri və konkret nümunələrinin sistemli şəkildə təhlili təlimin səmərəliliyinin artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Selwyn, 2011, s. 197).

Dərslərdə istifadə olunan oyunlar əsasən verbal oyunlar, hərəkətə əsaslanan oyunlar, qrup və cütlük fəaliyyətlərinə əsaslanan kooperativ oyunlar, rəqabətə əsaslanan yarışma xarakterli oyunlar, eləcə də texnologiya dəstəyi ilə qurulan rəqəmsal oyunlar şəklində təsnif oluna bilər. Hər bir oyun növü

dil öyrənmənin fərqli aspektlərini stimullaşdırır. Məsələn, rol oyunları və simulyasiyalar şagirdlərin danışiq və ünsiyyət bacarıqlarını artırdığı halda, kart əsaslı və tapmaca oyunları lüğət ehtiyatını genişləndirməyə və yaddaşın möhkəmlənməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, “söz tap” və “cümələ düzəlt” oyunları qrammatik strukturların praktik formada təkrar olunmasına imkan verir. Bu oyunlar dərslərdə müxtəlif ssenarilər üzrə həyata keçirilə bilər. Məsələn, “rol oyunu”nda şagirdlər restoranda ofisiant və müştəri obrazında dialoq qurur, “kim, nə, harada?” oyunu vasitəsilə sual-cavab bacarığı artırılır, “memory card” oyunları ilə söz-şəkil uyğunluğu qurulur və ya “Kahoot” platforması üzərindən keçirilən interaktiv testlər vasitəsilə dərslərin sonunda öyrənilən material möhkəmləndirilir (Anderson, 2008, s. 472). Bu kimi konkret nümunələr dərslərdə oyunların tədris məqsədinə uyğun şəkildə tətbiqini və onların pedaqoji təsir gücünü əyani şəkildə nümayiş etdirir. Beləliklə, oyun əsaslı təlimin müxtəlif formaları xarici dil dərslərində yalnız əlavə element deyil, təlimin əsas struktur hissəsi kimi uğurla tətbiq olunur (Chen, 2007, s. 4).

Xarici dil dərslərində istifadə olunan oyunların uğurla tətbiq olunması üçün onların konkret dərslərin mövzusunə və öyrədilən dil bacarığına uyğunlaşdırılması vacibdir. Məsələn, yeni leksik materialların təqdim olunmasında “flashcard” və “memory card” tipli vizual əsaslı oyunlar söz-mənası əlaqəsinin formalaşması üçün effektiv sayılır. Bu oyunlar şagirdlərin yaddaşını stimullaşdırır, sözləri vizual şəkildə qavramaqla öyrənmə prosesini sürətləndirir. Qrammatik strukturların mənimsənilməsində isə “cəzanı tap”, “sözləri düzənlə”, “düzgün cümlə qur” tipli strukturlaşdırılmış tapşırıq oyunları həm qrammatik biliklərin möhkəmlənməsinə, həm də şagirdlərin sintaktik təfəkkürünün inkişafına xidmət edir. Kommunikativ bacarıqların inkişafı üçün isə rol oyunları, situasiya əsaslı fəaliyyətlər və dialoq mərkəzli

tapşırıqlar xüsusi yer tutur. Məsələn, “hava limanında qeydiyyat”, “doktor və pasiyent”, “otel sifarişi” kimi ssenarilər əsasında qurulan oyunlar şagirdlərə real həyat kontekstlərində istifadə olunan ifadələri təcrübədən keçirməyə imkan verir. Bu cür oyunlar şagirdlərin danışıq bacarığını təbii şəkildə inkişaf etdirir və onları formal dil öyrənmədən praktik dil istifadəsinə keçidə hazırlayır. Eyni zamanda, yazı və oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün interaktiv mətn oyunlarından istifadə olunur. Məsələn, “zəncirvari hekayə” oyunu zamanı hər şagird bir cümlə yazaraq növbəti hissəni tamamlayır və nəticədə yaradıcı bir mətn formalaşır. Bu, həm yazı bacarığını, həm də kooperativ öyrənməni təşviq edir. Oxu bacarığını inkişaf etdirmək üçün “parçanı tamamla”, “sözləri yerinə qoy” və ya “doğru/yanlış cümlələri seç” kimi mətn əsaslı oyunlar uğurla tətbiq edilir. Bu tip oyunlar şagirdlərin oxu mətnini anlama bacarığını artırır və mətnlə əlaqəli düşünmə fəaliyyətini gücləndirir. Son illərdə texnoloji vasitələrin tədrisə inteqrasiyası ilə rəqəmsal oyunların tətbiq imkanları daha da genişlənməmişdir. *Kahoot*, *Quizizz*, *Wordwall*, *Baamboozle*, *Duolingo*, *Blooket* kimi platformalar xarici dil dərslərində həm fərdi, həm də qrup halında tətbiq olunur. Bu oyunlar dərslərin daha interaktiv və motivasiyalı keçməsinə təmin edir, müəllimə dərhal nəticə əldə etməyə, şagirdlərə isə öyrəndiklərini dərhal tətbiq edərək möhkəmləndirməyə imkan verir. Bundan başqa, rəqəmsal oyunlar vasitəsilə təlimin fərdiləşdirilməsi də təmin olunur – çünki hər bir şagird öz tempinə uyğun şəkildə iştirak edə bilər. Bütün bu oyun növləri və konkret nümunələr xarici dil dərslərində tədris prosesini daha canlı, mənalı və məqsədyönlü edir. Oyunlar şagirdin yalnız zehni deyil, emosional və sosial iştirakını da təmin etdiyi üçün təlimin keyfiyyətinə və davamlı öyrənmə nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu səbəbdən də oyun əsaslı təlim, ənənəvi tədris metodlarını tamamlayan deyil, onları transformasiya edən müasir pedaqoji yanaşma kimi qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, təcrübəyə əsaslanan müşahidələr və aparılmış təhlillər göstərir ki, oyun əsaslı təlimin dərs prosesinə daxil edilməsi sadəcə əlavə metodik seçim deyil, şagirdin əqli, sosial və emosional inkişafını dəstəkləyən kompleks pedaqoji yanaşmadır. Bu yanaşma təhsildə interaktivliyi artırmaqla yanaşı, nəticəyönlü və davamlı öyrənməni dəstəkləyir, şagirdi bilik daşıyıcısına deyil, bilik yaradıcısına çevirir. Bu səbəbdən də oyun əsaslı tədrisin tətbiqi təkcə faydalı deyil, həm də müasir təhsilin zəruri tələbi kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Anderson, T. (2008). *The Theory and Practice of Online Learning* (2nd ed.). Athabasca University Press.
<https://www.aupress.ca/books/120>
2. Chen, J. (2007). Flow in games (and everything else). *Communications of the ACM*, 50(4), 31–34.
<https://doi.org/10.1145/1232743.1232769>.
3. Selwyn, N. (2011). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Bloomsbury Academic.
<https://www.amazon.com/Education-Technology-Key-Issues-Debates/dp/1441150366>.

Vüqar Teymurxanlı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Quba filialı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-2597-4015>

vuqarteymurxanlı@gmail.com

Cümhuriyyət dövründə milli poeziyada türkçülük

***Açar sözlər:** cümhuriyyət, ədəbi düşüncə, poeziya, türkçülük, tərənnüm*

***Keywords:** republic, literary thought, poetry, Turkism, glorification*

XX əsrin əvvəllərində ədəbi, ictimai fikirdə təzahür edən türkçülük və turançılıq ideyaları tarixi şəraitin gəlməsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasına gətirib çıxardı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk əməli addımlarından biri onun atributlarını formalaşdırmaq oldu: gerbini, himnini və bayrağını müəyyənləşdirdi. Türk dilinin Dövlət dili olması haqqında 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarda dövlət dilinin türk dili olması, bütün məhkəmə və idarələrdə bu dildən istifadə edilməsi haqqında verilən tələb türkçülük sahəsində atılmış ən önəmli addımlardan idi. Doğrudur, türk dilinə keçmək dərhal mümkün olmayacaqdı, çünki hələ də idarələrin yazışmaları rus dilində idi. Ancaq bu idarələrin başında duranların dili öyrənənə qədər hökumət müəssisələrində rus dilinin də işlənilməsinə icazə verilir və müəyyən vaxt qoyulurdu. Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. N.Nəsibzadə yazır: “Qeyri-yerli parlament nümayəndələri çıxışlarının rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakirə olunmuş və bu xüsusda

qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi” (Nəсібzadə, 1990, s. 61).

Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbi həyatı məhz bu ictimai-siyasi mühitin təsiri altında formalaşmış və milli müstəqilliyini qazanmış xalqın arzu və ideyalarının ifadəçisinə çevrilir. Azərbaycan tarixində ilk dəfə ədəbiyyatla ictimai həyat bu qədər bir-birinə yaxın olur, yazıçılar, şairlər, publisistlər, satiriklər bədii fikrin köməyi ilə xalqın, millətin formalaşmasına xidmət göstərmiş olurlar. Buraya məktəblərin milliləşdirilməsini də əlavə etmək olar. Bütün bunlar xalqı bir ideya ətrafında birləşdirməni zəruri edirdi. Bu ideya isə vətəncilik, dövlətçilik və ya türkçülük idi. Siyasi həyatda atılmış milli addımlar ədəbi prosesə dərhal öz təsirini göstərdi. Burada ən çevik forma olan poeziyanın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Vətənə, bayrağa, dilə, xalqa, orduya tərənnüm şeirləri də məhz bu zaman yaranır. Əslində, buna xalqın çox böyük ehtiyacı var idi. Azərbaycan bədii düşüncəsində çox qısa bir zamanda dövlətçiliyi və onun atributlarını: bayrağı, milli ordunu tərənnüm edən əsərlər yazılmağa başladı. Bu əsərlərin dili və forması yeni olduğu kimi, milli ruhu da çox yüksək idi. Tərənnüm ədəbiyyatının içərisində yaşlı yazıçı və şairlər olduğu kimi, yeni düşüncəli gənclər də var idi. Onlar öz şeirlərində yeni yaranmış Azərbaycan dövlətçiliyini təqdir edirdilər. Professor Alxan Bayramoğlu Cümhuriyyət dövründə ədəbi prosesi təhlil edərkən belə bir doğru nəticəyə gəlir: “Qələm xadimlərimiz başa düşürdülər ki, bütövlükdə xalqı bu ruhda kökləmək, yəni müstəqillik uğrunda ardıcıl mübarizəyə səfərbər etmək, onu bu haqqa çatmaq üçün milli-tarixi və mənəvi hüququnun olmasına inandırmağın ən təsirli vasitələrindən biri ulu babalarımızın keçdikləri şöhrətli yolu bugünkü nəslə örnək kimi təqdim etməkdir” (Bayramoğlu, 2003, s. 19).

Doğrudan da, uzun müddət öz keçmişindən ayrı düşmüş gəncliyin həm keçmişini tanıması, həm də bu gün qazandığı müstəqilliyi təqdir etməsi ədəbiyyatın qarşısında duran milli vəzifələrdən biri idi. Bu dövrdə yaranan poetik nümunələrin bəzisi, olsun ki, sənətkarlıq baxımından mükəmməl olmasın, lakin bu şeirlərin təsir gücü, mənəvi-əxlaqi etkisi zəngin idi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövründə türkçülük ideyalarını poeziyada daha çox dəstəkləyənlərdən biri romantik şairlərdən olan Məhəmməd Hadi idi. Onun “Məfkureyi-aliyyə-mi” (Azərbaycan dövləti-nevzadına) (1919), “Əsgərlərimizə-könüllülərimizə”(1919), “Vaxtın səsi və həyatın özü” (1919) və s. şeirlərində ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində (Bakı, Quba, Şamaxı, Qarabağ) törətdikləri soyqırımını pislənir, vətən üçün canından keçən şəhidlər anılır və millətin milli istiqlalına qovuşması tərənnüm edilir.

M.Hadinin əvvəlki şeirlərində də azad olmaq, milli birlik, azadlıq və istiqlal ideyaları tərənnüm olunurdu. Cümhuriyyət dövründə isə bu tendensiya onun yaradıcılığında daha qabarıq görünür; şair cümhuriyyət dövründə yazdığı şeirlərində türkçülük, mübarizlik və milli ruhu tərənnüm edir:

Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu,

Əldəki süysü-şücaət, dildəki iman ilə.

Qorxmayız düşməndən əsla, dönsə dünya atəşə,

Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-sahan ilə... (Hadi, 2005, s. 205).

Türkçülüyn poetik ifadəsi romantiklərin digər görkəmli nümayəndəsi A.Şaiqin yaradıcılığında ən yüksək səviyyədə ifadə olunur. Onun “Yeni ay doğarkən”, “Vətənin yanıq səsi”, “Türk ədəmi mərkəziyyət fırqəsi”, “Müsavata ithaf”, “Arazdan-Turana” və s. onlarla şeirlərində Vətən amilini önə çəkərək xalqı onu qorumağa çağırır.

Cümhuriyyətin qurulması bədii düşüncədə yeni bir səhifə açır. Poeziyanın yeni janrları, eləcə də şeirdə tərənnümçülük formalaşır. Hər gün qəzetlərdə çıxan yeni şeirlərdə cümhuriyyət və onun atributları təsvir edilirdi. “Ordu marşları” adlı poetik toplu ilk dəfə 1919-cu ildə nəşr edilir. Bu şeirlərdən biri də Əli Kaminin “Marş” şeiridir:

Arş iləri, marş iləri, Qafqazın şanlı əsgəri,
Arş iləri, marş iləri, qafqazlılar dönməz geri
(Ordu, 1996, s. 26)

Davudun “Məqsədimiz”, “Əsgər şərqisi”, “Bir əsgərin xitabı”, “Azərbaycan ordusuna” və s. şeirlərində bir ideal uğrunda ölümə gedən gənclərin arzu və istəklərini təsvir edir. “Bir əsgərin xitabı” şeirində əsgər adından: “Bən əsgər gedirəm, ana, neçin ağlarsan, // Bir əsgərin ürəyini, ana, neçin dağlarsan? // Bən yurduma sınırlarda əldə silah növbətçiyəm, // Namusuma, millətə və sizlərə gözətçiyəm” -deyə, özünü bu millətin xidmətçisi hesab edir, anasının onun dalınca ağlamamasını istəyir.

Beləliklə, Cümhuriyyət dövründə türkçülüyn Cümhuriyyət üzərinə fokuslandığını, xalqın, millətin bütün qüvvələrinin vətəni, azadlığı, istiqlaliyyəti qorumaq əzmini əks etdirdiyini görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Bayramoğlu, A. (2003). *Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat*. Elm.
2. Hadi, M. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
3. Nəсібzadə, N. (1990). *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Elm.
4. *Ordu marşları*. (1996). Transliterasiya və tərtib edən Alxan Bayramoğlu. Maarif.
5. Şaiq, A. (2004). *Arazdan Turana*. Şərq-Qərb.

Masma Ismayilova

Azerbaijan State Pedagogical University

PhD in Philology

<https://orcid.org/0000-0001-8225-451X>

ismayilovamasma@gmail.com

Pragmatic and Structural Characteristics of Dialogues in Spoken Discourse

Keywords: *dialogue, spoken discourse, pragmatics, structure, speech act, utterance, context, intention, interaction, coherence*

Açar sözlər: *dialog, şifahi nitq, pragmatika, struktur, nitq aktı, replika, kontekst, intensiya, interaksiya, koherensiya*

Spoken discourse represents one of the richest manifestations of human language in use. Unlike written texts, which are typically planned and revised, spoken dialogue is spontaneously produced, governed by immediate communicative needs, and deeply shaped by social interaction. Understanding the pragmatic and structural characteristics of spoken dialogue is vital for fields ranging from linguistics and cognitive science to language pedagogy and artificial intelligence. This essay explores key pragmatic and structural features of spoken dialogues, drawing on research by Macagno & Bigi (2017), Eragamreddy (2024), Sokolova (2025), Kecskes (2016), Roulet (1984), and Petukhova & Bunt (2009).

Spoken dialogue is inherently interactive – it involves two or more interlocutors cooperating to exchange information, negotiate meaning, and achieve shared goals. According to Kecskes (2016), pragmatics in spoken discourse cannot be understood simply by analyzing isolated sentences; instead, it requires a dialogic perspective in which utterances are

interdependent and meaning emerges through interaction. Kecskes emphasizes that participants do not simply transmit pre-formed ideas, but co-construct meaning in real time. In other words, spoken dialogue is not a linear product but an evolving joint action shaped by context, intentions, and participants' contributions.

For example, consider the brief exchange:

A: "Will you be coming to the meeting?"

B: "I'll try, but I'm busy now."

A: "Ok, no worries – just let me know."

Here, meaning is negotiated not only through propositional content but also through pragmatic signals of cooperation, support, and social politeness. B's response does not directly say "no," but the phrasing and context allow A to infer the likelihood of absence – a hallmark of pragmatic inference.

Spoken dialogue is inherently interactive – it involves two or more interlocutors cooperating to exchange information, negotiate meaning, and achieve shared goals. According to Kecskes (2016), pragmatics in spoken discourse cannot be understood simply by analyzing isolated sentences; instead, it requires a dialogic perspective in which utterances are interdependent and meaning emerges through interaction. Kecskes emphasizes that participants do not simply transmit pre-formed ideas, but *co-construct* meaning in real time. In other words, spoken dialogue is not a linear product but an evolving joint action shaped by context, intentions, and participants' contributions.

For example, consider the brief exchange:

A: "Are you coming to the meeting?"

B: "I'll try, but I'm busy now."

A: "Ok, no worries – just let me know."

Here, meaning is negotiated not only through propositional content but also through pragmatic signals of cooperation, support, and social politeness. B's response does not directly say "no", but the phrasing and context allow A to infer the likelihood of absence – a hallmark of pragmatic inference.

A key structural characteristic of spoken dialogue is the frequent use of pragmatic markers – small words or phrases that do not contribute propositional content but guide the flow or organization of talk. Eragamreddy (2024) describes how markers such as *well*, *you know*, *I mean*, *so*, and *actually* provide cues about speaker attitude, discourse boundaries, topic shifts, and engagement.

For example:

"Well, to my mind, we should start with a quick overview, and then, you know, discuss the main problems."

Here, *well* softens the forthcoming statement, *you know* invites alignment with the listener, and *then* signals an upcoming sequence. These markers do not change the truth conditions of the sentence but play a critical role in structuring meaning and facilitating mutual understanding. Sokolova (2025) further explains that such markers function as metatextual cues – they signal how the speaker frames the upcoming content and how listeners should interpret it. In spontaneous speech, markers also help regulate turn-taking, signal hesitation, or provide time for planning. Their high frequency in conversation illustrates how structure in spoken dialogue emerges not only from propositional content but also from pragmatic scaffolding.

Roulet's (1984) work links speech act theory with discourse structure. In spoken dialogue, each utterance performs an action – whether asserting, questioning, requesting, agreeing, or rejecting. Speech act theory, originally developed by Austin (1962) and extended by Searle (1969), posits that language is not

only about conveying information, but also about performing actions.

For example:

“Could you pass the salt?”

While structurally a question, pragmatically this utterance functions as a request. In dialogue analysis, distinguishing between grammatical form and pragmatic function is essential. Spoken discourse relies heavily on pragmatic features such as *indirect speech acts*, *politeness strategies*, and *contextual inference*. Additionally, spoken dialogue is shaped by coherence mechanisms – how speakers alternate in contributing to conversation. Patterns such as overlaps, interruptions, and pauses reflect both social norms and strategic choices. These dynamics, according to Roulet, reveal how structural cues interact with pragmatic intentions to shape coherent interaction. Petukhova and Bunt (2009) contribute to understanding structural characteristics by proposing a multidimensional semantics of discourse markers in dialogue. They argue that markers do not belong to a single category of meaning; instead, they combine functions related to sequencing, emphasis, topic transition, and speaker stance. Their model reflects how dialogue structure arises from multiple pragmatic layers interacting simultaneously.

For example:

“So, mainly, we have three options now.”

Here, *so* does more than connect clauses – it frames the upcoming content as a conclusion or summary, and *mainly* signals an approximation or generalization. Together, these markers guide the listener’s expectations and help integrate turns into a coherent sequence. Such multi-dimensional roles show that structural features in dialogue are inseparable from pragmatic functions.

The pragmatic and structural characteristics discussed above have important implications beyond theoretical linguistics. In language education, learners often struggle with spoken discourse because pragmatic markers and dialogue moves are not easily predictable from written language. Eragamreddy (2024) argues that teaching emphasis on markers, co-construction strategies, and turn-taking norms can significantly improve listening comprehension and conversational competence. In computational linguistics, spoken dialogue systems – such as virtual assistants – must model not only semantic meaning but also pragmatic strategies and structural patterns. Insights from Macagno and Bigi's dialogue move framework or Petukhova & Bunt's multidimensional model can inform algorithms for dialogue management, natural language understanding, and interactive response generation.

The exploring of spoken discourse reveals that dialogue is a dynamically structured, pragmatically rich form of communication. Structural elements such as dialogue moves, turn-taking patterns, and discourse markers work in concert with pragmatic strategies like meaning negotiation, contextual inference, and speech acts to create coherent interaction. Research by Macagno and Bigi (2017), Eragamreddy (2024), Sokolova (2025), Kecskes (2016), Roulet (1984), and Petukhova and Bunt (2009) collectively illustrates how form and function intertwine in spoken dialogue. Understanding these characteristics not only deepens theoretical insight into human language but also has practical applications in language teaching, discourse analysis, and natural language technology. Spoken dialogue is not a simple sequence of sentences; it is a co-constructed tapestry of meaning shaped by pragmatic intentions and structural cues.

Sevinc Abdullayeva

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
<https://orcid.org/0009-0007-7267-5524>
ceinsv@gmail.com

Namiq Şamxalov

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
<https://orcid.org/0009-0002-2086-962X>
namiq.samxalov999@gmail.com

Tədrisin psixoloji əsasları

***Açar sözlər:** tədris prosesi, interaktiv üsullar, pedaqoji ünsiyyətdə “psixoloji maneələr”, tədris prosesinin subyekti*

***Keywords:** teaching process, interactive methods, "psychological barriers" in pedagogical communication, the subject of the teaching process*

Tədris prosesi bütöv sistem kimi dinamik quruluşa malikdir və öz məzmunu, məqsədi, vəzifə və metodları mövcuddur. Tədris prosesinin psixoloji əsasları ilk növbədə müəllim – dinləyici münasibətlərinə əsaslanır.

Dərs prosesi birtərəfli proses deyildir. Burada iki qarşılıqlı hərəkət və proses mövcuddur. Müəllimin pedaqoji ustalığı onun dərs prosesində səsini və üz ifadəsini idarə etmək, mimik davranış bacarıqlarında əks olunur. Dərsin mənimsənilməsi işində müəllimin yeri və rolu nə dərəcədə böyükdürsə, onun yadda saxlanması işində də, dinləyicinin işi və əməyi bir o qədər əhəmiyyətlidir. Müəllim nə dərəcədə peşkar olursa olsun, dinləyicilər müəllimlə bərabər dərsin mənimsənilməsinə çalışmasalar, müsbət nəticə alınmayacaqdır.

Tədris prosesində müəllimin pedaqoji ustalığının əsasında bir-birindən ayrılmaz iki əsas amil dayanır. Bu amillərə təlim-tərbiyə işində tətbiq olunan metodun rolu və müəllim şəxsiyyətinin əhəmiyyəti aiddir.

Pedaqoji ustalıqın mühüm göstəricilərindən biri də dinləyiciləri fəallaşdırmaq, onların qabiliyyətini, müstəqilliyini inkişaf etdirmək bacarığıdır. Bu məqsədlə müəllim müxtəlif metodlardan istifadə etməklə dinləyiciləri düşünməyə, maraqlanmağa istiqamətləndirməyi bacarmalıdır. Bəzən müəllimin pedaqoji təsir göstərmək cəhdi, dinləyicilərin həmin təsirləri qəbul edə bilməməsi və ya uyğunsuzluğu tədris prosesində ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Müəllimin vəzifəsi öyrənmə prosesində müsbət emosiyalar aşılamaq üçün yollar axtarır tapmaqdır. Bunlar iş metodlarını dəyişmək, emosionallıq, fəallıq, maraqlı misallar, yerinə düşən iradlar və s. kimi priyomlar ola bilər. Bu priyomlar təkcə müvəffəqiyyətlərə səbəb olmur, həm də dərsə rəğbətin artmasına kömək edir, fənnə sabit, daimi maraq aşılayır.

Tədris prosesində interaktiv xarakterli üsullar dinləyicilərdə aktivlik yaradır, yaradıcı, sərbəst düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, kollektivdə öz yerini görmək, əqli və fiziki işdə birgə işləmək, işgüzarlıq göstərmək kimi bacarıqlar formalaşdırır. Müxtəlif üsulların tətbiqində məqsəd daha çox bilik verməkdən ibarət deyil və ya hazır biliklər vermək yox, situasiyanı qiymətləndirib dinləyiciləri yeni biliklərin axtarılmasına cəlb etməkdən ibarət olmalıdır. Tədris prosesini sərbəst idarə edə bilməsi üçün, tədris prosesinin subyektindən sistemli intellektuallıq, iradi və əxlaqi keyfiyyətlərin vəhdəti tələb olunur. Tədrisin effektivliyini və keyfiyyətini artırmaq üçün, qarşıdakı insanın təbiətinə, əqli fəaliyyətinə, müstəqil düşünmə bacarığına və tədris prosesində müstəqillik keyfiyyətlərinə bələd olmaq zəruridir. Əqli müstəqillik dinləyicilərdə mühüm keyfiyyətdir. Əqli müstəqillik – insanı tədris prosesinə və fəaliyyətə yaradıcı, produktiv yanaşmağa yönəldir, tədris fəaliyyətinə və tapşırıqlara şüurlu, düşüncəli yanaşmağı, problemlərin həllində yollar və vasitələr axtarmağa istiqamətləndirir. İnsanda planlı, təşkilati, idarəedici keyfiyyətlər formalaşır. Əqlin müstəqilliyi daha geniş

formada özünənəzarət və özünəqiymət formasında müşahidə olunur.

Digər bir keyfiyyət – dinləyicinin yaradıcılıq potensialı onun intellektual və əxlaqi keyfiyyətlərində təzahür edir. Eyni zamanda, dinləyicilərin yeniliklərə açıq olmasını ifadə edir. Tədris fəaliyyətində yaradıcı potensial dinamik və dəyişkən fəaliyyətə adaptasiya olmaq və yeni ideyalar verə bilmək bacarığını formalaşdırır.

Tədris prosesində aparılan müşahidə və təcrübələrə istinadən pedaqoji ünsiyyətin xarakterindən asılı olaraq, bir sıra çətinliklər qeyd olunmuşdur. Bu çətinliklərə pedaqoqun dərstdə ünsiyyəti idarə etməyin mürəkkəbliyi, dinləyici ilə təmas yarada bilməmək – qarşılıqlı münasibət yaratmaq və pedaqoji məqsəddən asılı olaraq onu dəyişdirməyi bacarmamaq, dərstdə fəallığı əldə edə bilməmək, dərs vaxtı ünsiyyət prosesində öz psixi vəziyyətini idarə etməyin mürəkkəbliyi – özünü ələ ala bilməmək kimi keyfiyyətlər aiddir. Pedaqoji ünsiyyət zamanı meydana çıxan bu çətinliklər “psixoloji maneələr” adlandırılır. Bunlara – müəyyən bir mövqeyə sahib olmamaq, fəaliyyətə yeni başlayan müəllimlər üçün sinifdən çəkinmək maneəsi, dinləyicilərlə bilavasitə təmas qura bilməmək maneəsi, ünsiyyət funksiyasının məhdudlaşdırılması maneəsi, sinif haqqında mənfi mövqeyin yaranması maneəsi, vaxtdan düzgün istifadə edə bilməmək, dinləyiciləri düzgün qiymətləndirə bilməmək kimi maneələr aiddir. Bütün bunları nəzərə alaraq, müəllim birinci növbədə dinləyicilərlə ünsiyyətdə bu kimi maneələri aradan qaldırmaqlıdır. Dinləyicilərin yeni fəaliyyət növlərinə və yeni ünsiyyət dairələrinə qoşulması sistemi onların fərdi xüsusiyyətlərini bilmək üzərində qurularsa, adaptasiya prosesi psixoloji komfort şəraitində keçər, dinləyicini dezadaptasiyadan xilas edər.

Pedaqoji fəaliyyət prosesində dinləyicilər tərəfindən ortaya çıxan çətinliklərə sosial-psixoloji adaptasiya, peşə adaptasiyası,

ictimai adaptasiya, didaktik adaptasiya kimi səbəblər aiddir. Peşə adaptasiyası tədris prosesinin xarakterinə, məzmununa, təşkilinə və şərtlərinə uyğunlaşma, tələbənin tədris və elmi fəaliyyətdə sərbəst çalışma vərdişlərinin yaradılması prosesidir. Sosial-psixoloji adaptasiya – fərdin qrupa uyğunlaşması, öz davranış tərzinin yaradılmasıdır. Formal adaptasiya – dinləyicilərin əhatələrindəki yeni insanlara, təhsilin məzmununa və tələblərinə dəkredici uyğunlaşması prosesidir. İctimai adaptasiya – dinləyicilərin daxili integrasiyasını və ictimai integrasiya məsələlərini əhatə edir. Didaktik adaptasiya – dinləyicilərin yeni tədris işinin forma və metodlarına hazırlıq məsələlərini əhatə edir. Ümumiyyətlə, adaptasiya – dinləyicilərdə aktivlik üçün zəmin yaradır və onun səmərəliliyini əsaslandırır. Adaptasiyanın müsbət mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dinləyicinin fərd olaraq bu və ya digər sosial rolda uğurlu fəaliyyətini nizamlayır. Hər bir dinləyici informasiyanı özünəməxsus şəkildə qəbul edir. Psixoloqlar insanları informasiyanı qəbulu və emalına görə dörd əsas qrupa bölürlər: Vizualar – informasiyanı daha çox görmə orqanı ilə qəbul edənlər; Audiollar – onlar informasiyanı əsasən eşitmə orqanı ilə qəbul edərək, doğruluğunu təsbit edirlər. Kinestetiklər – informasiyanı daha çox dad, ləmə kimi hiss orqanları vasitəsilə əldə edirlər; Diskrit tip insanlar – informasiyanı daha çox rəqəm, simvollar, məntiqi sübutların köməyi ilə məntiqi analiz, düşüncə vasitəsilə qəbul edirlər. Tədris prosesində informasiyanın bir formada ötürülməsi digər qrupdan olan dinləyicilərin informasiya qəbulunun səmərəliliyini aşağı sala biləcək. Texnoloji inkişaf və yeniliklər dinləyicidə informasiya artıqlığı formasında özünü göstərir. Lakin bu informasiya çox vaxt keyfiyyətli və düzgün strukturlaşmış formada olmamasından, müəllimin rolu materialın əsaslı və düzgün seçilməsi və strukturlaşdırılmasından ibarətdir.

Sevda Ağayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-5615-6923>

seva.ava.17@mail.ru

İntonasiya ünsiyyəti təsirli edən nitq vasitəsi kimi

Açar sözlər: *nitq, ünsiyyət, intonasiya, fasilə, kommunika-
siya, tələffüz, cümlə*

Keywords: *speech, communication, intonation, pause,
pronunciation sentence*

İnsanın hər cür fəaliyyətində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyəti həyata keçirməsi mümkün deyildir. Ünsiyyətin və kommunikasiyasının qurulması isə nitq vasitəsi ilə reallaşır.

Nitq – ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin şifahi və yazılı təzahür forması, informasiyaötürücü vasitədir. Nitq şəxsin bir və yaxud daha çox şəxslə əlaqə saxlamaq üçün dildən istifadə fəaliyyətidir. Nitqin əsas vəzifəsi informasiya mübadiləsi etmək, məlumat ötürməkdir. Bundan əlavə, nitq informasiyanı qeydə almaq, saxlamaq kimi vəzifələrə də xidmət edir. Nitq bədii və obrazlı olur, ancaq bunları çox vaxt ya eyniləşdirir, ya da qarışdırırlar. Bu iki məfhumu ayırmaq üçün fərqlərini yaxşı bilmək lazımdır. Obrazlılıq nitqin bütün növlərində özünü göstərir, ancaq bədii nitq yalnız bədii ədəbiyyata xasdır. Nitqin bədiiliyi estetik kateqoriyadır.

Nitqin bədiiliyini təyin etmək üçün vahid meyar yoxdur. Nitqi təsirli edən bir sıra komponentləri var: intonasiya, orfoepiya, diksiya, vurğu, fasilə, tembr və s.

Kommunikasiya zamanı fikri düzgün, aydın, məqsədə uyğun, eyni zamanda cazibəli, təsirli, emosional etmək, onu insan zehninə nüfuz edəcək inandırıcı formada çatdırmaq lazımdır. Nitqdə ifadəlilik və emosionallıq müxtəlif vasitələrlə yaranır. Bura intonasiya, leksik vahidlər və s. daxildir. İntonasiya deyildikdə melodiya, temp, tembr vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu; leksik vahidlər deyildikdə isə, sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s. nəzərdə tutulur. “Natiqlikdə məntiqli danışığa çox böyük önəm verilir, belə olduqda natiq fikrini dəqiq və aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırır, dinləyicinin ağılına, düşüncəsinə təsir etmiş olur. Ancaq nitqin çatdırılması tək məqsəd deyil, çünki emosiyalar olmasa, nitq rəngsiz rəsm kimi olacaq, təsirsiz və maraqsız olacaq. Nitqdə emosiyalar da olanda, daha maraqlı olur.

İntonasiya baxımından zəngin olan nitq maraqla dinlənilir. Dinləyicilər belə nitqdən çox böyük zövq alır. Əgər bunun əksi olsa, yəni danışıda monotonluq, süstlük, həddindən artıq sürətli və ya yavaş oxuma olarsa, bu, dinləyicini sıxacaq, hətta əsəbiləşdirəcəkdir. Dilimiz nitq baxımından olduqca zəngindir. Bu dildə müxtəlif rəngarəng məna çalarları mövcuddur” (Əliyev, 2001, s. 87).

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Danışarkən cümlənin tək-cə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yəni, səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən uzanır, bəzən qısılır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, qarışıq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də, ibarə və cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma (intonasiya) deyilir” (Dəmirçizadə, 1984, s.

165). İntonasiya tələffüzün dörd elementini – fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Nitqin gücü, zərbəsi, dinamikası vurğusu, sürəti onun tempi, istiqaməti onun melodiyası, dayanacağı isə fasilədir. Vurğu, fasilə, temp, melodiya nitqin xarici komponentləridir. Bu xarici komponentlər səslənməni yaradır. Vurğu intonasiyanın əsas ünsürlərindəndir. Dilçilik ədəbiyyatında onun üç növündən – söz vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğudan bəhs olunur.

Söz vurğusu nitqdə, əsasən, iki vəzifəni yerinə yetirir: a) sözlərdə forma gözəlliyi yaradır; b) yeni məna əmələ gətirir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis, təbii, ürəyəyatan formasını alır. Əks halda, sözlər bayağılaşır, mənalara anlaşılmır. Nitqdə sözlərin vurğularının səhv işlənməsi onların mənalarını dəyişdirir, gözəlliyinə xələl gətirir, nəzərdə tutulan fikir dinləyiciyə istənilən kimi çatdırılmır. Cümlənin ayrı-ayrı hissələri, cümlə üzvləri kommunikativ yüklənmə əsasında düzülür.

İntonasiyanın digər bir ünsürü olan fasilə kommunikasiya zamanı fikrin özünəməxsus ifadəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Nitq müəyyən dayanacağı malikdir. Tələffüz zamanı edilən bu dayanacaq pauza (fasilə) adlanır. Fasilə insan şüuru vasitəsilə həyata keçirilməli, danışarkən nəfəs idarə olunmalıdır. Tələffüz prosesində nəfəs və səsin düzgün tənzim edilməsi mühüm şərtlərdəndir. Xüsusən, nəfəs almaya düzgün əməl olunmaması nitq zamanı karıxmaya, təngnəfəsliyə və s. kimi hallara səbəb olur. Buna görə də bu kimi hallara yol verməmək üçün nitqdə fasilənin verilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nitq fasiləsi həm məntiqi, həm də psixoloji funksiya daşıyır. Məntiqi fasilə nitqi məna daşıyan hissələrə bölməklə, onun dəqiqliyini, düzgünlüyünü, aydınlığını təmin edir. Danışan bu fasilənin köməkliyi ilə ifadə edəcəyi fikri dinləyicinin diqqətinə çatdırır, bəzən nitqdə yaranan dolaşıqlığı aradan qaldırır. Fasilə psixoloji funksiya da daşıyır. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın

mətnədən əlavə nəzərdə tutduğu və bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Psixoloji fasilə yazıda, adətən, çox nöqtə ilə göstərilir. Bütün hallarda çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir. Fasilə nitq prosesində mühüm rol oynayır. Yazılı nitqdə fasilə durğu işarələri hesabına edilir. Lakin şifahi nitqdə fasilə mənaya görə edilir, çünki şifahi nitqdə orfoqrafik işarələr görünmür.

Ümumiyyətlə, hər bir savadlı və mədəni şəxs daima öz lüğət ehtiyatının artırılmasının qayğısına qalmalıdır. Nitqi təsirli etmək üçün nitqin tərzinə diqqət yetirmək, söz ehtiyatını zənginləşdirmək və verilən əsas tələblərə əməl etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə, Ə. (1984). *Müasir Azərbaycan dili*. Maarif.
2. Əliyev, K. (2001). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları*. Elm.

Fatma Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-6650-5330>

fatma.aliyevaa@mail.ru

Lüğətlərdə leksikoqrafik parametrlərin təzahürü

***Açar sözlər:** leksikoqrafiya, lüğət, leksika, ensiklopedik lüğət, linqvistik lüğət*

***Keywords:** lexicography, dictionary, vocabulary, encyclopedic dictionary, linguistic dictionary*

Cəmiyyət üzvləri sözlərdən və söz birləşmələrindən cümlə quraraq ünsiyyət yaradır. Sözün mənası həqiqət reallıqlarının (obyektlərin, əlamətlərin, proses münasibətlərinin və s.) sözdə əks olunması kimi başa düşülür. Sözün əsas funksiyası reallığın əks olunmasıdır (sözdə nominativ funksiya). Lakin söz təkcə adlandırmır, həm də ümumiləşdirir. Sözün mənası emosional qiymətləndirici komponentləri ehtiva edə bilər. Bildiyiniz kimi, sözlərin mənalara izahlı lüğətlərdə qeyd olunur. Lüğət – müəyyən bir ardıcılıqla yerləşdirilmiş sözlərin və ya digər dil vahidlərinin (frazoloji vahidlərin) siyahısını ehtiva edən vəsaitdir, əsasən, lüğətlər ensiklopedik və linqvistik olur.

Ensiklopedik lüğətlər ekstralingvistik reallıq obyektinin özünü təsvir edir və bu obyektin xüsusiyyətlərinin maksimum sayını təqdim etməyə çalışır. Linqvistik lüğətlər dil vahidlərini təsvir edir. Linqvistik lüğətləri iki qrupa bölmək olar: sözlərin leksik mənasını təsvir edən izahlı lüğətlər və sözləri orfoqrafiya (yazı), orfoepiya (tələffüz) baxımından xarakterizə edən lüğətlər, sözün mənşəyini izah edən etimoloji lüğətlər, habelə onların

digər sözlərlə əlaqəsi baxımından antonimlər, sinonimlər lüğətləri və s.

Lüğətlər müasir mədəniyyətdə mühüm rol oynayır, onlar cəmiyyətin əsrlər boyu topladığı bilikləri əks etdirir.

Lüğətlər dilin təsviri və normallaşdırılması məqsədlərinə xidmət edir, danışanların nitqinin düzgünlüyünü və ifadəliliyini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Lüğət müəyyən ardıcılıqla düzülmüş sözləri (və ya morfemləri, ifadələri, idiomları və s.) özündə əks etdirən, təsvir olunan vahidlərin mənalarını izah edən, onlar haqqında müxtəlif məlumatlar verən, onların başqa dilə tərcüməsini və ya təyin etdikləri obyektlər haqqında məlumat verən lüğət və ya məlumat kitabıdır.

Lüğətlər mənəvi mədəniyyətdə mühüm rol oynayır, müəyyən bir cəmiyyətin müəyyən bir dövrdə malik olduğu bilikləri əks etdirir. Lüğətlər aşağıdakı sosial funksiyaları yerinə yetirir: informativ (ən qısa şəkildə təyinatlar vasitəsilə toplanmış biliklərə qoşulmağa imkan verir), kommunikativ (oxuculara öz doğma dilindən və ya xarici dillərində lazımı sözləri vermək) və normativ (sözlərin mənalarını və istifadəsini təyin etmək, ünsiyyət vasitəsi kimi dilin təkmilləşdirilməsi və unifikasiyası). Lüğətlər qədim zamanlarda yaranmış və sonra informasiyanın toplanması və ötürülməsində artan rola malik olmuşdur.

Dilçilik leksikoqrafiyasının çiçəklənmə dövrü XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir ki, bu da yeni dilçilik fənlərinin yaranması və öz metadilini inkişaf etdirən məktəblərin və cərəyanların sayının artması ilə bağlıdır.

Lüğətlər xalqın dil mədəniyyətinin müəyyən inkişaf səviyyəsində dilin lüğət tərkibinin ümumi normallaşdırıcı təsvirinə ehtiyac hiss olunmağa başlayanda işlənib hazırlanmışdır. İzahlı lüğətlərin sosial əhəmiyyəti bir çox ölkələrdə onların rəsmi olaraq tanınmış elmi cəmiyyətlər (məsələn, akademiyalar) tərəfindən yaradılması ilə təsdiqlənir. Onlarda

normativ funksiya söz və mənaların seçilməsində, eləcə də misalların və üslub işarələrinin köməyi ilə həyata keçirilir.

Məzmun baxımından lüğətin vəzifəsi dilin lüğət tərkibini təsvir etməkdir. Funksional aspektdə lüğət oxucunun dil haqqında məlumatını yoxlamaq və ya genişləndirmək üçün istifadə etdiyi didaktik əsərdir. Struktur olaraq, lüğət materialın parçalanmış düzülüşü ilə xarakterizə olunur: hər bir söz (və ya sözlər qrupu) lüğət girişini təşkil edən mətnin müstəqil seqmentinə həsr edilmişdir. Mətn davamlı ola bilər və ya əsas və əlavə məlumat zonalarına bölünə bilər.

Hər hansı bir lüğət lüğətin həcmnin növü və orada müxtəlif leksikoqrafik parametrlərin işlənməsi ilə bağlı müəyyən bir konsepsiya ilə, yəni sözlərin seçimi və onların lüğətdə izah edilən cəhətləri ilə xarakterizə olunur. Lüğət anlayışı ya dolayısı ilə lüğətin strukturuna daxil edilir, ya da onun giriş mətnində açıq şəkildə izah edilir. Müxtəlif leksikoqrafik parametrlərin konkret lüğətdə əks olunması dilin spesifikasiyi, müvafiq dillərin leksikoqrafik ənənəsi, lüğətin növü və məqsədi, verilmiş leksikoqrafik baxışları ilə müəyyən edilir.

Lüğətdə sözlərin düzülüşü formadan (əlifba sırası və ya qarışıq) və ya məzmundan (mənalara ümumiliyinə görə - ideoqrafik və digər lüğətlərdə) yarana bilər. Lüğət işi sənətə oxşayır, mümkün olanın bütün sərhədlərini sındırır, bədii qavrayış tələb edir. Leksikoqrafiyanı haqlı olaraq sənət adlandırmaq olar – lüğət yaradıcılıq sənəti.

Leksikoqrafiya elmi ciddi yazışmalar üzərində qurulur. Dilçilik nəzəriyyəsi, onun qanun və prinsipləri, leksikoqrafik təcrübə bir sənət kimi ayrıca ədəbi janrdır ki, burada müəllifin – lüğət yaradıcısının məharəti və istedadı mühüm rol oynayır.

Namiq Şamxalov

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
<https://orcid.org/0009-0002-2086-962X>
namiq.samxalov999@gmail.com

İdarəetmədə təhlükəsizlik anlayışı və mahiyyəti

Açar sözlər: *hərbi qulluqçu, təhlükəsizlik, hərbi xidmət, fəvqəladə vəziyyət, yanğın*

Keywords: *military serviceman, safety, military service, extraordinary situation, fire*

Təhlükəsizlik – şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin daxili və xarici təhdidlərdən həyati vacib maraqlarının müdafiəsidir. Həyati vacib maraqların ödənilməsi şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin yaşamağı və mütərəqqi inkişaf etməyi imkanını etibarlı şəkildə təmin edən tələbatlar məcmusudur.

Hərbi xidmətin təhlükəsizliyi anlayışı – hərbi qulluqçuların təhlükəli və zərərli amillərin təsirindən həyati vacib maraqlarının müdafiəsi dərəcəsini əks etdirən hərbi xidmətin vəziyyətidir. Hərbi xidmət keçdiyi zaman hərbi qulluqçunun təhlükəsizliyi – hərbi xidmət vəzifələrinin icrası dövründə təhlükəli və zərərli amillərin təsirindən müdafiə olunmaqdır.

Hərbi xidmətin təhlükəli amili – bu amilin təsiri hərbi qulluqçunun zədələnməsinə və ya sağlamlığının kəskin şəkildə pisləşməsinə, silah və hərbi texnikanın qəzasına və ya sınmasına gətirib çıxara bilər.

Hərbi xidmətin zərərli amili – bu amilin təsiri insanların xəstəliyinə və ya iş qabiliyyətinin azalmasına, hərbi texnikanın nasazlığına səbəb ola bilər. Zərərli amilin təsirinin səviyyəsindən və müddətindən asılı olaraq bu amil təhlükəli amilə çevrilə bilər.

Hərbi xidmətin təhlükəsizliyi müəyyən şərait və ya hərbi qulluqçuların fəaliyyət növü daşıyıcıları kimi çıxış edən konkret təhlükələrin – qarşılıqlı təhlükəli və zərərli amillər qrupunun – şəxsi heyətə təsirinin istisna edilməsini (minimuma endirilməsini) təmin edən hərbi xidmətin vəziyyətidir.

Hərbi xidmətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi – hərbi qulluqçuların həyat və sağlamlığının qorunub saxlanılmasına, qoşunların həyat fəaliyyətinin bütün növlərinin təhlükəsizlik şəraitinin təşkilinə, xidməti vəzifələri yerinə yetirərkən şəxsi heyətin ölümünə və xəsarət almasına səbəb olan amillərin təhlili, proqnozlaşdırılması və təsirinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin, Silahlı Qüvvələrin ümumqoşun nizamnamələrinin, Müdafiə Nazirliyinin müvafiq normativ aktlarının tələblərinin yerinə yetirilməsinə dair vəzifəli şəxslərin və hərbi idarəetmə orqanlarının məqsədyönlü fəaliyyətidir.

Hərbi xidmətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin istiqamətləri – hərbi xidmətin hərbi qulluqçulara konkret təhlükələrin – qarşılıqlı təhlükəli və zərərli amil qruplarının ehtimalını azaldan şəraitinin yaradılmasına dair vəzifəli şəxslərin fəaliyyətidir.

Təhlükəsizlik tələbləri – xidməti vəzifələri – müvafiq işi yerinə yetirən zaman onlara riayət edilməsi üçün hərbi qulluqçuların təhlükəsizliyini təmin edən qanunvericilik aktları ilə, normativ-texniki sənədlərlə, qaydalar və təlimatlarla müəyyən edilmiş tələblərdir. Əlavə təhlükəsizlik tələbləri Azərbaycan Respublikasının Müdafiə nazirinin qərar və əmrləri, Müdafiə nazirinin müavinləri, Silahlı Qüvvələr və qoşun növləri komandanlarının əmr və sərəncamları ilə müəyyən edilir.

Təhlükəli obyektlər – birləşmələrin ərazisində və ya çox yaxında yerləşən binalar, maşınlar, sənaye və təbii obyektlərdir

ki, şəxsi heyətin ölüm və xəsarət almasının qarşısını alınması üçün əlavə tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Yüksək təhlükə ilə yerinə yetirilən iş – o işdir ki, onun yerinə yetirilməsi zamanı şəxsi heyətə təhlükəli – zərərli amillərin ehtimal olunan yüksək səviyyəli təsiri hərbi qulluqçuların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların ölümü və xəsarət almasının qarşısının alınmasını üçün əlavə tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Təhlükəli hal – hərbi qulluqçuların həyat və sağlamlığı üçün real təhlükə yaradan haldır. Tipik təhlükəli hallara – çovğun, tufan, yolların buz bağlanması, dənizdə qasırğa, çayda burulğan, epidemiya və s. kimi hallar aiddir.

Fövqəladə vəziyyət – müəyyən ərazidə qəza, təhlükəli təbii hadisə, fəlakət nəticəsində yaranmış elə vəziyyətdir ki, o, insan tələfatına, insanların sağlamlığına və ya ətraf təbii mühitə ziyan vurmasına, böyük maddi itkilərə və insanların həyat fəaliyyəti şəraitinin pozulmasına gətirib çıxara bilər və ya gətirib çıxarır.

Zədəalma təhlükəsizliyi – qoşunların gündəlik fəaliyyətində təhlükəli amillərin təsiri nəticəsində hərbi qulluqçuların həlak olması və ya sağlamlığına ziyan vurulması ilə nəticələnən hadisələrin ehtimalını azaldan vəzifəli şəxslər tərəfindən yaradılmış şəraitdir.

Hərbi xidmət zamanı hərbi qulluqçuların zədələnməsinin və digər bədbəxt hadisələrin, xəstəliklərin qarşısının alınması, şəxsi heyətin həyatının və sağlamlığının qorunması məqsədilə onlarla aparılan sanitar-gigiyena, epidemiya əleyhinə və müalicə-profilaktika xarakterli tədbirlər kompleksi hərbi xidmət təhlükəsizliyinin tibb təminatını təşkil edir.

Yanğınların, təhlükəli amillərinin insanlara və ətraf mühitə təsirinin aradan qaldırılmasına, maddi və mənəvi sərvətlərin yanğında məhv olmaqdan qorunmasına dair təşkilati, iqtisadi, sosial, elmi-texniki, tərbiyə və təbliğat tədbirləri kompleksi

yanğın təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edir. Yanğından mühafizənin təmin edilməsi, yanğınların qarşısının alınması, onların uğurla söndürülməsinin və insanların, silah, texnika və hərbi əmlakın təxliyə edilməsinin təşkili məqsədilə qoşunlarda keçirilən təşkilati və texniki tədbirlər kompleksi yanğından mühafizə adlanır. Təbii sərvətlərin qorunub saxlanılması və bərpası, insanı əhatə edən ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi əsasında cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin olunmasına yönəldilmiş dövlət və ictimai tədbirlər sistemi ətraf mühitin mühafizəsinə əsaslanır.

Hərbi xidmətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə hərbi hissə və hərbi idarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərbi xidmətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə iş sistemi kimi baxmaq olar.

Azərbaycan Ordusunda belə təhlükələrin mənbələrinə:

- qoşunlarda mürəkkəb silah və texnikanın mövcudluğu;
- döyüş tapşırıqlarının, qarovul xidməti, döyüş atışları və s. yerinə yetirilməsi;
- çağırışçıların səhhətinin vəziyyəti, ümumtəhsil, mənəvi-psixoloji və fiziki hazırlığın səviyyəsi, onların arasında cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş şəxslərin mövcudluğu;
- hərbi qulluqçuların psixoloji vəziyyətinin səviyyəsi, eləcə də hərbi kollektivin mənəvi-psixoloji durumu;
- hərbi qulluqçuların peşəkarlıq səviyyəsi, onların təhlükəsizlik tələblərini bilməsi və onların yerinə yetirilməsinə dair şəxsi heyətin məsuliyyəti;
- hərbi hissələrdə hərbi intizamın və qoşun xidmətinin vəziyyəti;
- silah və hərbi texnikanın fiziki köhnəlməsi, ehtiyat hissələrinin və materialların çatışmaması, binalar və xüsusi qurğulardan həddən artıq istifadə;

– silah və sursatlar, tezalısan və yanar mayelər bazalarının, anbarların və saxlama yerlərinin təhlükəsizliyinin səviyyəsi, onların saxlanılma şəraitinin pozulması;

– yanğınsöndürmə, xilasetmə və fərdi mühafizə texniki vasitələrinin vəziyyəti;

– hərbi şəhərciklərdə və hərbi obyektlərdə terror aktlarının və ictimai təhlükəsizlik əleyhinə digər cinayətlərin törədilməsi;

– hər bir hərbi qulluqçuya təminat normalarının vaxtında və tam şəkildə çatdırılmasını, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş güzəştlərin həyata keçirilməsini, döyüş hazırlığının təşkilini, xidmətin və məişət şəraitinin saxlanılmasını müəyyən edən qoşunların ərzaq, əşya və digər təminat növləri ilə təmin olunmasının vəziyyəti;

– qoşunların gündəlik fəaliyyətinin təşkili zamanı hərbi qulluqçuların həyat və sağlamlığının təmin olunması;

– keçirilən profilaktik tədbirlərin kompleksliyinin, ardıcılığının, məqsədyönlüyünün və fasiləsizliyinin təmin olunması aiddir.

Sadalanan təhlükəli vəziyyətlə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün hərbi xidmətin təhlükəsizliyinin subyektlərinin səlahiyyət və məsuliyyət funksiyaları razılaşdırılmış qaydada dəqiq bölünməli, hərbi qulluqçuların həyat və sağlamlığına zərər vurulduqda onlara dövlət tərəfindən hüquqların və sosial-iqtisadi təminatın zəmanəti təmin olunmalıdır.

Nazilə Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-7353-7798>

rnazile92gmail.com

İngilis dilində modallıq

Açar sözlər: *grammatika, modal feil, köməkçi feil*

Keywords: *grammar, modal verb, auxiliary verb*

Modallıq sahəsində geniş mənada əksər tədqiqatçılar cümlənin bir hissəsinin dəyişilməsini və ya danışanın münasibəti ilə cümlənin məğzini də hesaba almaqla xüsusişməsini nəzərdə tuturlar. Daha geniş mənada modallıq bütöv cümlənin dəyişilməsi kimi, ya cümlənin kontenti ilə, ya da danışanın münasibətini səciyyələndirən budaq cümlənin kontenti kimi başa düşülür. Bənzər şəkildə McGregor yazır ki, qütbləşmə və modallıq dəyişilmənin bir növüdür və bu, danışanların budaq cümlənin (clause) statusunu dəyərləndirməsidir. Qütbləşmə durumunda danışan tərəfindən təyin edilən dəyərlər ya təsdiq, ya inkar olur, lakin modallıq fikrin bu iki qütb arasında olan orta sayılan ifadəsini əlaqələndirir. Modallıq potensial gerçəkliklər də daxil aktual akt və faktların subyektiv qiymətləndirilməsi ilə də baş verir. Narrog hesab edirdi ki, danışanın münasibəti şərtləri çərçivəsində modallığın təyini ciddiyyə alınarsa, kateqoriyanın genişlənməsi və potensial olaraq hətta digər səs, aspekt, zaman, danışanın müdaxiləsi və s. kimi grammatik kateqoriyaların udulmasına aparıb çıxarar.

Çoxsəviyyəli ifadə və çoxfunksionalıq modal sistemdə müşahidə olunan mübahisəli fenomendir. Baxmayaraq ki, köməkçi modallar idraki modalların prototip gerçəkləşməsi hesab edilir, bir çox feillər, isimlər, sifətlər, zərflər də idraki

funksiyalarla əlaqəli idrak modallığını ifadə etmək üçün işlədilə bilər. İdraki vasitələr bildirilən fikrin etibarlılığı ilə əlaqəli müəyyənliyin müxtəlif dərəcələrində ifadə edə bilirlər. Hyland və Milston idraki vasitələri üç kateqoriyaya – yəqinlilik (yüksək gümanlıq), ehtimal, mümkünlük (orta mümkünlük), gümanlılıq (aşağı mümkünlük) kimi bölmüşlər. İdraki modallıq həm yazılı, həm şifahi yazanlar, həm də danışanlara imkan verir ki, müvafiq deyim mərhələsini aydınlaşdırsınlar. Lakin idraki modallıq doğma dili ingilis dili olmayan dil istifadəçiləri üçün dili yaxşı bilmədikləri halda dərk etməkləri çətin ola bilər.

Modallıq mənanın inkarı ilə təsdiqi arasında yerləşir, yəni prosesin gerçəkləşib gerçəkləşmədiyini göstərir. Halliday yazırdı ki, modallıq pozitiv və neqativ qütblər arasında orta dərəcədədir. Sosial kontekstdə insan dil istifadəçisi kimi öz linqvistik təcrübəsini mübadilə edir. Modallıq prosesində fikir mübadiləsi zamanı dil istifadəçisi öz təklif və şərhini də verə bilər.

Modal operatorlarla ifadə olunan cümlələrdə *must/ can/ could/ may/ must* kontekstdən asılı olaraq məna dəyişə bilər; modal əlavələri kimi işlənən *certainly/ definitely/ probably/ possibly/ perhaps/ maybe/ surely* (əminlik bildirənlər) və s.

He certainly impressed me (O, həqiqətən, məni təsirləndirdi).

I think he was very bright and talented (Məncə, O, parlaq və savadlı idi).

Allow/ believe/ guarantee/ guess/ promise/ suggest/ wonder/ wish/ think/ suppose kimi feillərlə. *I think he can solve the problem himself* (Məncə, o, problemi özü həll edə biləcək).

Leksik modal köməkçilər olan *be able to/be apt to/be bound to/be due to/be going to/be likely to/have got to/had better*.

Many small children nowadays are able to browse the internet (İndi əksər balaca uşaqlar internetdə axtarış edə bilirlər).

Modallıq bildirən ən ümumi sifətlər *sure/ certain/ likely/ possibly/ probably/ willing* və s.

Ben is certain to attend his higher study in the USA (Ben, yəqin ki, ali təhsilini ABŞ-da alacaq).

Ən ümumi feillərin üçüncü formaları *allowed/ determined/ obliged/ required*.

Cars are allowed to park there (Maşınların orada parkinqinə icazə verilir).

Modallığın digər gerçəkləşməsi ya şəxssiz IT ilə başlayan, ya da *there* ilə başlanan və ardınca isim gələn cümlə tipidir. It is a must that every Master's student conduct a field research (Mütləqdir ki, hər bir magistr tələbəsi çöl tədqiqatı aparsın. Şərt budaq cümlələri. Bu tipli cümlələr də mümkünlük bildirən modal mənalar daşıya bilir. Çünki bir hərəkətin baş verməsi mümkünlüyü digər hərəkətin baş verməsi yəqinliyidir.

If green is mixed with yellow, it will become blue (Əgər yaşıl sarı ilə qarışdırılırsa, o zaman o, mavi olar) (müəyyənlik).

Modal və əlavəsinin birləşməsi. The Rector must always be ready to meet the demonstrators (Rektor həmişə nümayəndələrlə görüşə hazır olmalıdır).

Modallığı obyektiv və subyektiv olaraq iki yarım tipə bölmək olar. Subyektiv modallıq şəxsi mühakimənin olduğu cümlələrin işlənməsidir. Obyektiv modallıq modallığın şəxsi fikrin üçüncü şəxs tərəfindən cümlədə işlənməsi və ya it əvəzliyi ilə başlayan cümlələrdir.

It is a must for him to continue his study abroad (Onun üçün təhsilini xaricdə davam etdirmək mütləqdir).

Sədaqət İsgəndərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-6582-589X>
elmiraygun2014@gmail.com

Rəqəmsal ünsiyyət diskursu

Açar sözlər: *dil, ünsiyyət, diskurs, fonem, morfem*

Keywords: *language, communication, discourse, phoneme, morpheme*

Dilçilikdə diskurs bir cümlədən daha uzun olan bir vahidi ifadə edir. Diskurs sözünün etimologiyasına nəzər salsaq, qeyd edə bilərik ki, diskurs sözü “uzaqlaşmaq” mənasını verən latın prefiksindən və “qaçmaq” mənasını verən kök sözündən götürülmüşdür. Beləliklə, diskurs “qaçmaq” mənasını verir və söhbətlərin axarlılıq tərzinə aiddir. Diskursu öyrənmək, danışmaq və ya yazılı dilin sosial kontekstdə istifadəsini təhlil etməkdir.

Diskurs tədqiqatları fonem və morfemlər kimi kiçik qrammatik parçalardan kənar danışmada, dilin forma və funksiyasını aydınlaşdırır. Hollandiyalı dilçi Teun van Dijkın adı qeyd olunmuş dilçilik sahəsini leksemlər, sintaksis və kontekst daxil olmaqla daha böyük dil vahidlərinin danışmaqlara məna verməsi ilə maraqlanır və bu sahədə bir sıra fikirlər, təkliflər və nümunələr irəli sürür. “Kontekstdə diskussiya siqaret çəkməyin dayandırılması və ya olmaması kimi yalnız bir və ya iki kəlmədən ibarət ola bilər. Ayrıca, bəzi romanlarda olduğu kimi, bir parça uzunluğu yüz minlərlə söz ola bilər, həddindən artıq.”

Diskussiya, geniş tarixi mənalara çatdırmaq üçün dildən sosial olaraq istifadə edilən bir yoldur. Bu dilin istifadəsinin sosial şərtləri, kim tərəfindən və hansı şərtlər altında istifadə edildiyi müəyyən edilir. Dil heç vaxt neytral ola bilməz, “şəxsi

və sosial aləmləri ifadə edən bir vasitədir.” Qeyd edilmiş fikirlərə münasibət olaraq onu da vurğulaya bilərik ki, dil vasitəsindən istifadə edərək ünsiyyətin qurulması üçün məqbul kontekst, məzmunlu, axarlı ifadələrdən istifadə edib diskurs yaratmaq mümkündür.

Düşüncənin öyrənilməsi tamamilə kontekstdən asılıdır, çünki danışığ yalnız sözlərdən ibarət deyil, əlavə situasiya biliklərini də əhatə edir. Çox vaxt, mənanı sadəcə bir şifahi nitqdən bir mübadilə xaricinə çıxarmaq olmur, çünki orijinal ünsiyyətdə çoxlu semantik amillər var. “Çıxışların öyrənilməsi ... bir danışan və dinləyici arasında paylaşılan kontekst, əsas məlumat və ya bilik kimi mövzuları əhatə edə bilər”.

Diskurs haqqında danışdıqda onun alt kateqoriyasına da toxunmaq mütləqdir. “Diskurs – dil istifadəsinin müəyyən kontekstlərinə istinad etmək üçün istifadə edilə bilər və bu mənada janr və ya mətn tipi kimi anlayışlara bənzəyir. Məsələn, siyasi diskursu (siyasi kontekstdə istifadə olunan dil növü) konsepsiya edə bilər (və ya media danışığı (mediada istifadə olunan dil)). Bundan əlavə, bəzi yazıçılar ətraf mühitin mübahisəsi və ya müstəmləkə diskursu kimi müəyyən mövzularla əlaqəli diskurslardan danışır. Bu cür etiketlər bəzən bir mövzuya müəyyən bir münasibət bildirməyi təklif edir (məsələn, ekoloji diskursla məşğul olan insanların ümumiyyətlə narahat olacağı gözlənilir). ehtiyatları israf etmək əvəzinə ətraf mühiti qorumaqla). Bununla əlaqədar olaraq, Foukault daha çox ideoloji olaraq 'danışdıqları obyektləri təşkil edən təcrübələr' olaraq təyin edir.

Müasir dilçilikdə tam yeni sahə olaraq virtual diskurs alimlərin diqqətini çəkir. Virtual ünsiyyətin əsasında virtual diskurs dayanır. Virtual diskurs ünsiyyət prosesində virtual realılıqla yüklənir və reallığın xüsusi bir modeli kimi çıxış edir. Virtual diskurs informasiya texnologiyaları əsasında yaranır və kommunikasiya obrazlarının qarşılıqlı təsiri əsasında ifadə olunur.

Virtual diskursun ümumi xarakteri internetin əsas kommunikativ vasitələrində meydana çıxır. Elə virtual şəxsiyyətlər vardır ki, onlar özlərini hərtərəfli təqdim etmək üçün müxtəlif verbal işarələrdən istifadə edirlər və bu da nitq məhsulunun qavranılmasına kömək edir. Bu mənada, sosial şəbəkə istifadəçiləri yazdıqları mətnlərlə öz virtual şəxsiyyətlərini dəstəkləyirlər. İstənilən sosial şəbəkə istifadəçisi özü, maraqları, düşüncələri, hissləri haqqında danışmaq istəyir. Paylaşdığı materialların məzmunu, ünsiyyət tərziləri ilə öz obrazını formalaşdırır. Onlar özlərini arzuladıqları kimi təqdim edir və istəyirlər ki, başqaları da onları məhz belə qəbul eləsin. Burada məqsəd real həyatda olduğu kimi, virtual mühitdə də hansısa üstün cəhətinə görə çoxluqdan seçilmək istəyidir. Bu mənada, sosial şəbəkə şəxsiyyətin təbliği üçün mükəmməl alətdir.

Virtual diskursun istifadəçiləri arasında xüsusi koqnitiv model mövcuddur. Onlar ünsiyyət prosesində tərəfdaşlarının əslində kim olmasına heç zaman tam əmin deyillər. Ona görə də ünsiyyət iştirakçısı virtual kommunikasiyadakı tərəfdaşının real deyil, şərti obrazını qəbul edir. Özünü mətn tərəfindən təqdim edən virtual diskurs virtual şəxsiyyət üçün xarakterikdir.

Kommunikativ obrazların qarşılıqlı təsir zəminində reallaşması virtual diskursun meydana gəlməsinin əsas şərtlərindən biridir. Çünki məhz bu halda diskursun bu və ya digər iştirakçısına öz şərti obrazında yanaşmaq mümkün olur. Bu zaman virtual diskurs özünü şəxsiyyətin real və assosiasiya olunmuş xarakterik xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi təqdim edir.

Əsmər İbrahimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Zaqatala filialı

<https://orcid.org/0009-0002-6725-3320>

ibrahimli.asmar@unec.edu.az

Azərbaycanda dövlət tənzimlənməsinin bazar səmərəliliyinə təsiri: mikroiqtisadi və empirik yanaşma

***Açar sözlər:** bazar səmərəliliyi, dövlət tənzimləməsi, qiymət, vergi, Azərbaycan*

***Keywords:** market efficiency, state regulation, price, tax, Azerbaijan*

Bazar səmərəliliyi mikroiqtisadi nəzəriyyənin əsas anlayışlarından biri olmaqla, resursların optimal bölgüsünü və ictimai rifahın yüksəldilməsini ifadə edir. Lakin real iqtisadiyyatda informasiya bərabərsizliyi, inhisarçılıq və xarici təsirlər kimi bazar uğursuzluqları səmərəliliyin təmin olunmasına mane olur. Bazar mexanizminin öz-özünə bütün iqtisadi problemləri həll edə bilmədiyi hallarda dövlətin iqtisadi proseslərə məqsədyönlü müdaxiləsi zəruri hesab olunur (Əhmədov, Allahverdiyev & Qafarov, 2014). Bu səbəbdən dövlətin tənzimləyici rolu aktuallıq qazanır. Azərbaycanda xüsusilə ərzaq sektorunda dövlətin qiymət və tarif siyasəti bazar iştirakçılarının davranışına birbaşa təsir göstərir. Tədqiqatın əsas məqsədi dövlət müdaxiləsinin bazar səmərəliliyinə təsirlərini empirik göstəricilər əsasında müəyyənləşdirməkdir.

Araşdırmada empirik metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın məlumat bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2018-2024-cü illəri əhatə edən rəsmi statistik göstəriciləri təşkil edir. Empirik təhlildə ərzaq məhsullarının

qiymət indeksləri və istehsal-istehlak həcmələri arasında əlaqə müqayisəli-statistik üsulla qiymətləndirilmişdir. Dövlət tərəfindən tətbiq edilən qiymət tənzimləmələrinin bazar tarazlığına təsiri əvvəl və sonra yanaşması əsasında təhlil edilmişdir. Bu yanaşma bazar müdaxiləsinin səmərəlilik göstəricilərində yaratdığı dəyişiklikləri müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatın empirik hissəsində Azərbaycanda dövlət tənzimləməsinin bazar səmərəliliyinə təsiri üç əsas mexanizm üzrə qiymətləndirilmişdir: 1.qiymət tənzimləməsi; 2.vergi yükü; 3.subsidiya siyasəti.

Empirik təhlil 2018-2024-cü illəri əhatə edən Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında aparılmışdır. Bazar səmərəliliyi istehsal, istehlak və qiymət göstəricilərinin qarşılıqlı dəyişməsi kontekstində təhlil edilmişdir.

1.Qiymət tənzimləməsinin bazar səmərəliliyinə təsiri (ərzaq bazarı). Araşdırmada sosial əhəmiyyətli ərzaq məhsulları üzrə dövlətin qiymət nəzarətinin istehsal və istehlaka təsiri qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 1.

Sosial əhəmiyyətli ərzaq məhsulları üzrə əsas göstəricilər

İl	Orta qiymət artımı (%)	İstehsal indeksi (2018=100)	İstehlak indeksi
2018	4.6	100	100
2020	6.9	97	102
2022	14.2	93	105
2024	7.1	95	103

Mənbə: ADSK rəsmi statistik məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, qiymət artımlarının inzibati mexanizmlərlə məhdudlaşdırılması istehlak həcmələrinin artmasına səbəb olmuşdur. Lakin eyni dövrdə istehsal indeksinin azalması müşahidə edilir. Bu vəziyyət bazarda təklif stimullarının zəiflədiyini göstərir və nəticədə bazar tarazlığı pozulur. Mikroiqtsadi baxımdan bu hal ölü yük itkisi və resurs bölgüsündə qeyri-səmərəliliklə izah olunur.

2.Vergi yükünün bazar səmərəliliyinə təsiri (ƏDV nümunəsi). Vergi mexanizminin bazar səmərəliliyinə təsiri pərakəndə ticarət bazarında ƏDV-nin qiymət və satış həcmələrinə ötürülməsi əsasında təhlil edilmişdir.

Cədvəl 2.
ƏDV və bazar göstəriciləri

İl	ƏDV dərəcəsi (%)	Qiymət indeksi	Satış həcmi indeksi
2018	18	100	100
2020	18	104	98
2022	18	118	94
2024	18	111	96

Mənbə: ADSK rəsmi statistik məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Empirik nəticələr göstərir ki, vergi dərəcəsi dəyişməsə də, artan istehsal xərcləri fonunda vergi yükü əsasən istehlakçıların üzərinə keçmişdir. Qiymət indeksinin yüksəlməsi satış həcmələrinin azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu vəziyyət vergi yükünün bazarda istehlak azalmasına və səmərəlilik itkilərinə səbəb olduğunu göstərir və mikroiqtsadi nəzəriyyədə qeyd olunan vergi yükünün bölüşdürülməsi anlayışı ilə uzlaşır.

3. Subsidiya siyasətinin bazar səmərəliliyinə təsiri (kənd təsərrüfatı bazarı). Subsidiya mexanizmi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və qiymət səviyyələrinə təsiri baxımından empirik olaraq təhlil edilmişdir.

Cədvəl 3.
Subsidiya və bazar göstəriciləri

İl	Subsidiya həcmi (mln manat)	İstehsal indeksi	Bazar qiymət indeksi
2018	240	100	100
2020	290	106	97
2022	320	110	95
2024	310	108	96

Mənbə: ADSK rəsmi statistik məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 3-ün nəticələri göstərir ki, subsidiyaların artımı istehsal həcmlərinin yüksəlməsinə səbəb olmuş və bazarda qiymətlərin nisbi sabitliyini təmin etmişdir. Bu isə qısa müddətli dövrdə bazar səmərəliliyinin artmasına şərait yaratmışdır. Vergi güzəştlərinin səmərəliliyi yalnız büdcə itkilərinin öhdəsindən gəlməklə deyil, həmin güzəştlərin iqtisadi artıma və məşğulluğa təsiri ilə də ölçülməlidir (Aliyev, 2020).

Lakin subsidiya həcmələrinin uzunmüddətli dövrdə davamlı artırılması fiskal yükün yüksəlməsi riskini də ortaya çıxarır. Fiskal siyasət dövlətin iqtisadi proseslərə təsir göstərməsində əsas mexanizmlərdən biridir. Vergi və büdcə alətlərindən məqsədyönlü istifadə edildikdə həm iqtisadi artım dəstəklənir, həm də dövlət maliyyəsinin səmərəliliyi artırılır (Əbutalibov,

2018). Empirik nəticələrin ümumiləşdirilməsi aşağıdakı məqamları üzə çıxarır: - Qiymət tənzimləməsi istehlakçı rifahını qısa müddətdə qoruyur, lakin istehsal stimullarını zəiflədir; - Vergi yükü əsasən istehlakçı üzərinə ötürüldükdə bazar səmərəliliyi azalır; - Subsidiya siyasəti istehsalı stimullaşdırsa da, uzunmüddətli dövrdə səmərəlilik baxımından məhdud tətbiq edilməlidir.

Aparılmış empirik təhlil Azərbaycanda dövlət tənzimləməsinin bazar səmərəliliyinə təsirinin çoxşaxəli və kontekstdən asılı xarakter daşdığını göstərir. Qiymət tənzimləməsi mexanizmləri sosial əhəmiyyətli məhsullar üzrə istehlakçı rifahının qısa müddətdə qorunmasına şərait yaratsa da, istehsal stimullarının zəifləməsi və təklif həcmlərinin azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu isə bazar tarazlığının pozulmasına və resurs bölgüsündə nisbi səmərəsizliyə gətirib çıxarmışdır.

Vergi mexanizmlərinin empirik təhlili göstərir ki, vergi yükünün əsasən istehlakçıların üzərinə ötürülməsi satış həcmlərinin azalmasına səbəb olmuş və bazar səmərəliliyini məhdudlaşdırmışdır. Bu nəticə mikroiqtisadi nəzəriyyədə geniş müzakirə olunan vergi yükünün bölüşdürülməsi (tax incidence) yanaşmasını Azərbaycan bazarları kontekstində təsdiqləyir.

Subsidiya siyasəti isə istehsalın stimullaşdırılması və qiymət sabitliyinin təmin olunması baxımından müsbət təsir göstərmişdir. Lakin empirik nəticələr göstərir ki, subsidiyaların uzunmüddətli və qeyri-selektiv tətbiqi fiskal davamlılıq və bazar intizamı baxımından risklər yarada bilər.

Ümumilikdə tədqiqat nəticələri sübut edir ki, dövlət tənzimləməsi bazar səmərəliliyinin təmin edilməsində nə tam inkar edilməli, nə də aparıcı mexanizmə çevrilməlidir. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, optimal iqtisadi nəticələr yalnız dövlət müdaxiləsi ilə bazar mexanizmləri arasında balanslı və çevik yanaşma tətbiq edildikdə əldə edilə bilər. Bu

baxımdan, dövlət siyasətinin məqsədi bazar proseslərini əvəz etmək deyil, onların səmərəli fəaliyyətini dəstəkləmək olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, X. (2020). *Vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəliliyi necə ölçülməlidir?* Azerbaijan State University of Economics. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/341575632_Vergi_guzstlrinin_iqtisadi_smlilii_nec_olculmlidir
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Rəsmi statistik məlumatlar*. <https://www.stat.gov.az>
3. Əbutalıbov, F.F. (2018). *Dövlətin daxili fiskal siyasəti və onun səmərəliliyinin artırılması (Diplom işi)*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
4. Əhmədov, Ə., Allahverdiyev, H., Qafarov, K. (2014). *Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi*. Elm.

Aysel İbrahimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-7321-7159>

aysel-ibrahimova2015@mail.ru

Tərcümənin tədrisi və təhlilində müqayisəli yanaşma

***Açar sözlər:** tərcümə, tədris, müqayisə, metod*

***Keywords:** translation, teaching, comparison, method*

Tərcümə tarixindən çoxsaylı nümunələr sübut edir ki, tərcümənin tənqidi və nəzəri aspektləri ilə mütərcimlərin özlərinin məşğul olması daha səmərəli nəticələrə gətirib çıxarır. Bünövrəsi Siseron M., Drayden C., Kramer S.N. kimi mütərcim-nəzəriyyəçilər tərəfindən qoyulmuş bu nəcib ənənələr bu gün də uğurla davam etdirilir. Təbii ki, gələcək mütərcim bu imkanlara ali məktəb auditoriyalarında topladığı nəzəri və praktiki bilikləri qarşılıqlı şəkildə daima zənginləşdirərək nail ola bilər. Yəni hər şey tədris illərindən formalaşmağa başlayır.

Müqayisə metodu tərcümə nəzəriyyəsinin tədrisi və onun praktik icrasının spesifikasiyasından irəli gəlir. Bunların hamısının bütövlükdə, müqayisə metodu üzərində qurulması faktı heç kimdə şübhə doğurmamalıdır. Dünyaca məşhur dilçi alim İ.A.Boduen de Kurtene yazırdı ki, “müqayisə bütün elmlər üçün mühüm sayılan əməliyyatdır, ümumiyyətlə, təfəkkür prosesi ona əsaslanır və yalnız müqayisənin köməyi ilə hər hansı bir baxımdan həmcins faktorları ümumiləşdirmək və müəyyən qanunauyğunluqları barədə nəticə çıxarmaq olar.”

Praktik və nəzəri baxımdan hər bir mütərcim bilinqv rolunda çıxış edərək, ilk növbədə, orijinalın və tərcümənin məxsus olduğu dillərin qanunauyğunluqlarını müqayisə edir və optimal

variantı seçməyə çalışır. Lakin mətnin informasiya tutumunu reseptora çatdırmaq üçün sırf linqvistik vasitə kifayət etmir. Bunu bədii tərcümədə daha qabarıq şəkildə müşahidə etmək olar. Başqa sözlə desək, orijinal mətnin tam interpretasiyası geniş ekstralingvistik faktorların nəzəri baxımdan dəyərləndirilməsini tələb edir. Təbii ki, mütərcim mətnin makro və mikro strukturunun ekvivalentliyi məsələsini bütün bunlardan sonra həll edə bilər.

Əlbəttə, bu sadalanan faktlardan öncə gələcək tərcüməçi tədris prosesində sosial-mədəni aspektin mahiyyətini, digər tərəfdən mətnin dilini təşkil edən mövzu və obrazlı stilistik vasitələrin vahidliyini, habelə hadisələrin cərəyan etdiyi yeri və məkanı yetərinə dəyərləndirməyi öyrənməlidir. Şübhə yox ki, bu sadalananlarla yanaşı, mütərcim lazımi yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır ki, orijinalın bədii təsvir vasitələrinin adekvat invariantını axtarıb tapa bilsin.

Əlbəttə, mütərcim heç də orijinalın bütün obrazlı xüsusiyyətlərini yenidən yaratmaq imkanına malik bütün stilistik vasitələrə sahib deyil. Ancaq o, ikinci dilin imkanlarından maksimum istifadə edərək, “tərcüməolunmayan” leksikanın, frazeologizmlərin semantikasını qismən də olsa, əvəz edən vasitələri seçməyi bacarmalıdır. A.Popoviç, bu tapıntıyı “subsidiya” adlandıraraq, onun labüdlüyünü qeyd edir.

Xatırladaq ki, gələcək mütərcim bu nəzəri praktiki biliklərə müəllimin nəzarəti altında yiyələnmə bilər. Müşahidələr göstərir ki, bir sıra nəzəri mülahizələr müəllimin ilkin, yaxud əlavə izahatını tələb edir. Məsələn, bakalavr pilləsinin aşağı kurslarında tələbələrin əksəriyyəti “Tərcümə transformasiyaları” mövzusunı sırf linqvistik mövqedən dərk edirlər. Yalnız müəllimin bədii tərcüməyə aid gətirdiyi konkret nümunələrdən sonra tələbələr konnotativ, pragmatik və s. ekstralingvistik trans-

formasiyaların mövcudluğunu dərk edir və onları praktik tərcümədə reallaşdırır.

Tərcümənin tədris prosesi bir qayda olaraq, nəzəri biliklərin bir növ tətbiqi ilə müşayiət olunur. Əgər gələcək mütərcim mətnin janr spesifikasiyası, yaxud üslub xüsusiyyətləri haqqında yetərinə nəzəri biliklərə malik deyilsə, onların tərcümədə necə qorunması haqqında müstəqil fikir yürüdə bilməz.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu baxımdan fon bilikləri məsələsi xüsusi həssaslıq tələb edir. Tədris prosesində gələcək mütərcimə aşılmalı ki, fon bilikləri cansız dekorasiya haqqında anlayış deyil. Lakin bu sadə olmayan məsələni daxilən duymaqdan ötrü mütərcim geniş filoloji biliklərə malik olmalıdır. Bu baxımdan tədris zamanı gənc tərcüməçiyə bədii tərcümədə zaman və məkan anlayışları haqqında mövcud elmi mülahizələri köklü şəkildə mənimsətmək son dərəcə vacib şərtlərdəndir. Bütünki tələbə sabahın mütərcimi kimi tam əminliklə bilməlidir ki, zaman faktoru sırf “təqvim məfhumu anlamına qətiyyənlə gəlməməlidir”.

Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kurslarının tədrisi zamanı üzləşdiyimiz çətinliklərin böyük bir qismi də milli dildə orta məktəbi bitirmiş tələbələrin ikinci dili öyrənməsi ilə bağlıdır. Bu məsələ birbaşa və dolayısı ilə tərcümənin psixoloji aspekti ilə izah olunur. Məlum olduğu kimi, tərcümənin özü üçfazlı (əşitmə, yaxud görmə, dərk etmə və ikinci dildə yenidən yaratma) psixoloji aktdır. Ancaq əcnəbi dilə yiyələnmənin özünün də üç mərhələdən (passiv, yarımaktiv və aktiv) ibarət olduğunu nəzərə alan mütəxəssislər doğma dilə əsaslanma məsələsində yekdil deyillər. Ancaq rus dilçisi L.V.Şerbanın aşağıda dedikləri həmin oponentlərə tutarlı cavabdır: “Tədris prosesindən qovub çıxarmaq olar..., ancaq doğma dili tədris şəraitində şagirdin beynindən çıxarmaq mümkün deyil”. Alimin

bu sözləri, guya ana dili müəyyən mərhələdən sonra ikinci dilin “öyrənilməsində maneə törədir” iddiasını alt-üst etdi.

Bir daha qeyd edək ki, tərcümədə dogma və əcnəbi dillərin müqayisəli tipologiyası, habelə mətnlərin məxsus olduqları mədəniyyətlərin xarakterik kodları mövzularında məşğələlərin aparılması zəruridir. Qeyd edək ki, K.D.Uşinskinin vaxtilə söylədiyi analogi didaktik fikirlər müasir dövrdə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının tədris metodikası və bütövlükdə, hər bir yeni kursun lazımı səviyyədə mənimsənilməsi məsələsi üçün bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır: “Müqayisə istənilən anlamağın və istənilən dərkənin əsasıdır... Biz dünyada hər şeyi müqayisə yolu ilə öyrənirik”.

Bir daha xatırladaq ki, qeyri xalqların mədəniyyətlərinə, habelə onların dillərinə həssaslıq ilk növbədə dogma dilə olan sevgidən başlayır. V.Humboldt haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “dil xalqın ruhudur”, bununla belə mütərcim “dogma mədəniyyətlə əcnəbi mədəniyyət arasındakı sərhədi aydın dərk etməlidir”. Dogma dilin qanunauyğunluqlarını, onun mədəniyyət tarixini yetərinə bilməyən şəxsin kamil mütərcim ola bilməməsi təkzibolunmaz aksiomadır.

Gülər Yaqubova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı

<https://orcid.org/0000-0003-1434-6216>

guler.mzade56@gmail.com

İKT vasitələrindən coğrafiyanın tədrisi metodikasında istifadə

Açar sözlər: *coğrafiya tədrisi, metodika, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, GIS, interaktiv təlim*

Keywords: *geography teaching, methodology, information and communication technologies, GIS, interactive learning*

Müasir cəmiyyətin inkişafı elmin və təhsilin rəqəmsallaşmasını sürətləndirmiş, bu isə tədris prosesində ənənəvi metodların yenilənməsini zəruri etmişdir. Xüsusilə coğrafiya fənni təbiət hadisələrinin dinamikliyi, məkan əlaqələrinin mürəkkəbliyi və qlobal problemlərin çoxşaxəli xarakteri ilə seçildiyindən, onun tədrisində innovativ texnologiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi dərs metodları coğrafi obyekt və proseslərin vizuallaşdırılmasında məhdud imkanlara malikdir. İKT vasitələri isə real zamanlı müşahidə, modelləşdirmə və analiz imkanları yaradaraq coğrafiya tədrisini yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəltdir. Məqalənin əsas məqsədi İKT-nin coğrafiya tədrisi metodikasında rolunu elmi baxımdan əsaslandırmaq və tətbiq istiqamətlərini sistemləşdirməkdir.

İKT-nin tədrisdə tətbiqi konstruktivizm, fəaliyyətə əsaslanan təlim və kompetensiyaəsaslı yanaşma kimi müasir pedaqoji nəzəriyyələrə söykənir. Bu yanaşmalara görə, şagird bilikləri passiv qəbul etmir, əksinə, informasiya ilə fəal qarşılıqlı əlaqədə olaraq yeni biliklər formalaşdırır.

İKT: - öyrənmə prosesini fərdiləşdirir, - idrak proseslərini (təhlil, sintez, müqayisə) aktivləşdirir; - şagirdlərin informasiya savadlılığını artırır; - müəllimin təşkilatçı və istiqamətləndirici rolunu gücləndirir.

Rəqəmsal xəritələr və GIS texnologiyaları coğrafiya tədrisinin metodik əsaslarını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir. Bu texnologiyalar vasitəsilə şagirdlər: - məkan obyektlərinin yerləşməsinə və qarşılıqlı əlaqələrini analiz edir; - təbii və sosial-iqtisadi göstəriciləri xəritə üzərində müqayisə edir; - statistik məlumatların vizual interpretasiyasını həyata keçirirlər.

GIS əsaslı tapşırıqlar şagirdlərdə tədqiqat bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir və coğrafiyanın tətbiqi xarakterini gücləndirir. Multimedia vasitələri coğrafi proseslərin dinamikliyini əyani şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Video materiallar, animasiyalar və 3D modellər: - abstrakt anlayışların konkretləşdirilməsinə; - mürəkkəb proseslərin mərhələli izahına; - dərsin emosional təsir gücünün artırılmasına şərait yaradır.

Bu vasitələr xüsusilə iqlim dəyişmələri, tektonik hərəkətlər, vulkanizm və hidrosfer proseslərinin izahında effektivdir. Virtual ekskursiyalar coğrafiya tədrisində real müşahidə imkanlarını genişləndirən innovativ metodlardan biridir. Onlar: - şagirdlərin müşahidə və təsəvvür bacarıqlarını inkişaf etdirir; - maddi-texniki məhdudiyyətləri aradan qaldırır; - real obyektlərə yaxın öyrənmə mühiti yaradır.

Simulyasiya modelləri isə coğrafi proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrini anlamağa imkan verir. İKT əsaslı onlayn platformalar formativ qiymətləndirmənin effektiv aparılmasına şərait yaradır. Elektron testlər, interaktiv tapşırıqlar və rəqəmsal layihələr: - şagird nailiyyətlərinin operativ monitorinqinə; - fərdi geribildirmənin təmin edilməsinə; - özünüqiymətləndirmə bacarıqlarının formalaşmasına imkan verir.

İKT vasitələri coğrafiya fənnində aşağıdakı əsas kompetensiyaların inkişafına xidmət edir: - məkan və xəritə kompetensiyası; - tədqiqat və analiz bacarıqları; - informasiya və rəqəmsal savadlılıq; - ekoloji və qlobal düşüncə.

Bu isə coğrafiya tədrisinin təkcə bilikyönlü deyil, həm də şəxsiyyətyönlü olmasını təmin edir.

Tədqiqat göstərir ki, İKT vasitələrinin coğrafiya tədrisi metodikasında sistemli və məqsədyönlü tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Müasir coğrafiya müəllimi İKT-dən yalnız texniki vasitə kimi deyil, pedaqoji məqsədlərə xidmət edən metodik alət kimi istifadə etməlidir. Bu, coğrafiya təhsilinin müasir çağırışlara uyğunlaşdırılmasının əsas şərtlərindən biridir.

Tamilla Turabova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-4980-8505>

tamilla.turabova@mail.ru

Şagirdlərdə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması

***Açar sözlər:** təhsil müəssisəsi, müəllim, informasiya, sosial şəbəkə*

***Keywords:** educational institution, teacher, information, social network*

Bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) yüksək sürətlə inkişaf edir. Artıq hər birimizin həyatına daxil olan İKT bütün sahələrdə, o cümlədən təhsil sistemində xüsusi rol oynayır.

Məktəbdə təlim və tərbiyənin ilkin nəticələrindən biri şagirdlərin müasir kompüter texnologiyalarını mənimsəməyə hazır olması, onlarda gələcəkdə özünütəhsil və mənəvi-əxlaqi özünütərbiyə üçün bu texnologiyaların köməyiylə əldə edilən məlumatları aktuallaşdırmaq bacarığının olmasıdır.

Bu gün kiçikyaşlı məktəblilərdə və yeniyetmələrdə dünya görüşünün formalaşmasına və inkişafına aşağıdakılar xüsusi təhlükə yaradır: - “intihar saytları” – uşaqların öz həyatlarına son qoymağın “yolları” haqqında məlumat aldığı saytlar; - potensial intiharçılar üçün forum saytları; - “narkosaytlar” – narkotik maddələrin əldə edilməsi, hazırlanması və istifadəsi üçün müxtəlif reseptlər və məsləhətlər təklif edən saytlar; - milli ədavət və irqçiliyi – ekstremizmi, millətçiliyi, faşizmi təbliğ edən, qızıqsıdaran saytlar; - tanışlıq və virtual ünsiyyət saytları – yeniyetmələrin reallıqla ünsiyyətqurma qabiliyyətini məhv edir,

onlarda kommunikasiya bacarıqlarını “məhv edir”; - gənclərin dünyaya baxışlarına mənfi təsir göstərən sektalar haqqında saytlar.

Yeniyetmələr sosial şəbəkələr vasitəsilə müəyyən radikal siyasi qrupların və ya müxtəlif növ dini təriqətlərin təsiri altına düşə bilirlər. Hər bir məktəbli ekrana çıxan bannerə klikləməklə və ya linkə keçid etməklə belə saytlara təsadüfən daxil ola bilər. Ciddi təhlükə o zaman başlayır ki, yeniyetmələr əsl zorakılıq və qəddarlıq səhnələrinə baxdıqdan sonra internet resurslarında yerləşdirilən videoçarxların “qəhrəman”larını təqlid etməyə çalışırlar.

Uşaqlara mənfi təsir göstərən digər bir təhlükə onların qumar oyunlarına cəlb edilməsidir. Hətta sadə onlayn oyunlar belə, uşağın psixi və fiziki sağlamlığına düzəlməz zərər vura bilər: onun vaxtının böyük əksəriyyətini alır, səmərəli fəaliyyətdən və lazımı istirahətdən yayındırır.

Qeyd etdiyimiz risk və təhdidlərlə bərabər, internet həm də uşaq və yeniyetmələrin şəxsi dəyişiklikləri – onlarda internetdən asılılığın yaranması ilə birbaşa bağlı təhlükə yaradır. Bu cür təhlükələr getdikcə daha da reallaşır, belə ki, uşaqlar bəzən qəbul etdikləri və ya ötürdükleri informasiyanın nə dərəcədə zərərli təsirə malik olmasını düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Bu, öz növbəsində, onunla əlaqədardır ki, informasiyalaşdırma tempi o qədər sürətli oldu ki, nə ailə, nə də məktəb bununla bağlı yaranan yeni növ təhlükələrə hazır olmağa “macal tapmadı”. Bu növ təhlükələr ilə mübarizə üsulları hələ də işlənib hazırlanmaqdadır.

İnternetin uşaqlara mənfi təsirini aradan qaldırmaq üçün təhsil müəssisəsində məqsədyönlü tərbiyəvi iş aparılmalıdır. Məktəblilərə internetlə bağlı təhlükələri tanımaq və onlara qarşı tab gətirməyi öyrətmək məktəb və ailənin birgə işi olmalıdır. Özü də məhz məktəb bu əməkdaşlığın təşəbbüskarı və təşkilat-

çısı olmalı, bu məsələ ilə bağlı valideynləri maarifləndirməli, şagirdlərini öyrətməlidir.

Təhsil müəssisəsi valideynlər və uşaqlarla birlikdə vahid təhlükəsizlik strategiyası hazırlamalıdır. Bu strategiyada həm pedaqoji işçilərin, həm də valideynlərin və uşaqların öyrədilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Pedagoji işçilərin öyrədilməsi seminarlar, ustad dərsləri və dəyirmi masalar şəklində həyata keçirilə bilər. Bu öyrədici tədbirlər çərçivəsində aşağıdakılar nəzərdən keçirilməlidir: - internetdə informasiya təhlükəsizliyi problemləri; - uşaqlar üçün arzuolunmaz məzmun və onunla mübarizə tədbirləri; - informasiya və psixoloji təsirin növləri və formaları və bu təsirdən qorunma üsulları; - şəbəkə etiketi qaydaları və normaları.

Uşaqlarla iş onların yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq aparılmalıdır: ümumtəhsil məktəbinin ibtidai (I-IV) sinifləri və orta (V-IX) sinifləri. Hər mərhələ üçün təlimin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun xüsusi forma və metodlarının tətbiq edilməsi tələb olunur.

İnformasiya təhlükəsizliyi və mədəniyyət bacarıqlarının formalaşdırılması dərslənkənar tədbirlərdə, tərbiyə saatları (sinifdə) çərçivəsində də həyata keçirilməlidir.

Müəllim dərsə hazırlaşarkən tədris materialını müstəqil şəkildə formalaşdırır. Bu zaman aşağıdakıları nəzərə alır: - sinfin yaş xüsusiyyətlərini; - sinifdəki şagirdlərin ümumi inkişaf səviyyəsi; - gözlənilən gələcək fəallıq, verilmiş mövzunun öyrənilməsi planları və onun təlim-tədris prosesinə inteqrasiyası; - məkanın (sinif otağının) və avadanlığın xüsusiyyətləri, texniki təlim vasitələrinin, o cümlədən internet bağlantısının mövcudluğu; - müəllimin özünün hazırlıq səviyyəsi və s.

Müasir dövrdə müəllimin üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biri şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması prosesində kütləvi informasiya vasitələrindən (KİV) məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək, onlarda mətbuat ilə kommunikasiya qurmaq

mədəniyyətini, kreativ düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, sosial şəbəkələrdən (internetdən) əldə edilən geniş məlumatları tam dərk edərək, düzgün və operativ şərh etmək, təhlil edib qiymətləndirmək, tənqidi yanaşmaq bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bundan ötrü bu günün müəlliminin yalnız tədris etdiyi fənni və onun tədris metodlarını dərinlən bilməyi kifayət deyil. Müasir müəllimin həm də ümumi ictimai-siyasi cəhətdən savadlı olması, şagirdlərin maraq dairəsini müəyyən etməsi, onların üstünlük verdikləri məqamları dəqiq bilməsi günün tələbidir. Müəllim KİV-in xüsusiyyətlərinə və imkanlarına bələd olmalı, təlim prosesinə mənəvi istiqamət verməkdən ötrü onlardan didaktik məqsədlər üçün bəhrələnməyi bacarmalıdır.

Firuzə Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0001-3264-6688>

fa.hasanova@adpu.edu.az

Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin gündəlik nitqdə rolu

***Açar sözlər:** frazeoloji birləşmələr, gündəlik nitq, Azərbaycan dili, məcazi məna, nitqin ifadəliliyi*

***Keywords:** phraseological units, daily speech, Azerbaijani language, figurative meaning, expressiveness of speech*

Frazeologiya (yun. phrasis – ifadə, logos – təlim) dilçilik elminin frazeoloji birləşmələri geniş mənada tədqiq edən müstəqil bir sahəsidir. Frazeoloji vahidlər xalqın həyat tərzini və məişətini, tarixi keçmişini, adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, milli psixologiyasını və mədəni-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən mühüm dil faktları kimi səciyyələnir. Bu baxımdan frazeologiya dilin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutur və milli dilin zənginliyinin göstəricisi hesab olunur. Gündəlik nitq insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurduğu əsas dil mühitidir. Bu mühitdə frazeoloji birləşmələr xüsusi fəallıq göstərir. Danışq zamanı insanlar fikirlərini uzun cümlələrlə izah etməkdənsə, frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərək daha qısa və təsirli ifadələr qururlar. Məsələn, “çox qorxdum” demək əvəzinə “ürəyim ağzıma gəldi” ifadəsinin işlədilməsi nitqi daha canlı və emosional edir. Gündəlik ünsiyyətdə frazeoloji birləşmələr müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Bunlara emosiyaların ifadəsi, münasibət bildirmə, qiymətləndirmə və ironiyanın yaradılması daxildir. “Başını itirmək”, “əli üzü soyumaq”, “dilinə söz gəlməmək” kimi ifadələr gündəlik danışqda tez-tez

rast gəlinən nümunələrdir və qarşı tərəf tərəfindən asanlıqla başa düşülür. Frazeoloji birləşmələr nitqin obrazlılığını və ifadə gücünü artıran əsas vasitələrdən biridir. Onlar danışığ prosesində emosional fon yaradır və nitqi monotonluqdan xilas edir. Bu birləşmələr vasitəsilə danışan şəxs öz münasibətini, hiss və düşüncələrini daha aydın şəkildə çatdırır. Məsələn, “səbir kasası dolmaq” ifadəsi insanın emosional vəziyyətini tək bir cümlə ilə ifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, frazeoloji birləşmələr ünsiyyətdə üslubi rəngarənglik yaradır. Danışığ dilində bu cür birləşmələrin işlədilməsi nitqi daha təbii və səmimi göstərir. Xüsusilə qeyri-rəsmi ünsiyyət mühitində frazeoloji birləşmələrdən istifadə danışanın dilə hakimiyyətini və ünsiyyət bacarığını nümayiş etdirir. Frazeoloji birləşmələr məzmun müxtəlifliyinə görə seçilir: dini yaşam tərzini və adət-ənənələrlə bağlı yaranan frazeologizmlər; alqış səciyyəli frazeologizmlər; etik davranış səciyyəli frazeologizmlər və s. Bu birləşmələrlə yanaşı, bədii ədəbiyyat nümunələrində bədən üzvləri ilə bağlı frazeoloji ifadələrə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu cür ifadələr xüsusilə diqqət cəlb edir. Əsərdə təpə (baş), ağız, alın, ayaq, ənsə, sümük, göz, qarın, qas, talu (qabırğa), dırnaq, saç və s. bədən üzvləri ilə bağlı somatik ifadələr işlədilmişdir.

Başına (qəza) gəlmək: Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz (Zeynalov, Əlizadə, 1988, s. 31); Başına iş gəldi, yoldaş deyərəm (Zeynalov, Əlizadə, 1988, s. 8).

Bədən üzvləri ilə bağlı frazeoloji ifadələr şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında üstünlük təşkil etmişdir. Bu tip ifadələrə poetik dilin lüğət tərkibində daha sıx formada rast gəlinir. Belə ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “baş” və “əl” sözləri ilə əlaqəli 200, “qulaq”, “ayaq”, “ağız” sözləri ilə əlaqəli 100-ə yaxın, “göz”lə

300-dən çox, “dil” sözü ilə bağlı 100-dən artıq somatik ifadələr verilmişdir.

Qol-qanad açmaq; əlləri qoynunda qalmaq: Hamı uca tutsun insan adını, Qoy qəlbi qaralar yanıb yaxılsın. Yaxşılıq açanda qol-qanadını, Yamanlıq əlləri qoynunda qalsın. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2026, s. 4).

Ağızdan söz qapmaq: İkrahla seyr edirəm kişi donluma yanı, Ağızlardan söz qapıb ovuclara qoyanı (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2026, s. 7).

Qaşla göz arasında olmaq: Ömrə bel bağlama, ömür əzəldən, Amana bənd olub, aman, ay aman! Ölüm qaşnan gözün arasındadır, Yaxşıya yaxşı ol, yamana yaman! (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 8).

Üzə vurmaq; üzə gülmək; üzə durmaq: Bəlkə, min suçumu bilmisən mənim, Birini üzümə vurmamısan heç. Eyhamla üzümə gülmüsən mənim, Bircə yol üzümə durmamısan heç (Kəsəmənli, 1988, s. 84).

Frazeoloji birləşmələr xalqın həyat tərzini, adət-ənənələrini və dünyagörüşünü əks etdirən dil vahidləridir. Gündəlik nitqdə onların işlədilməsi milli dilin qorunmasına və yaşadılmasına xidmət edir. Nəsildən-nəslə ötürülən bu birləşmələr dilin canlılığını saxlayır və onun zənginliyini nümayiş etdirir. Müasir dövrdə texnologiyanın və xarici dillərin təsiri nəticəsində danışq dilində sadələşmə meyilləri müşahidə edilsə də, frazeoloji birləşmələr öz aktuallığını qorumaqdadır. Onların gündəlik nitqdə istifadəsi milli dil şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin gündəlik nitqində mühüm yer tutur. Onlar nitqin ifadəliliyini artırır, emosional və obrazlı danışq mühiti yaradır, ünsiyyəti daha səmərəli edir. Gündəlik danışqda bu birləşmələrdən istifadə dilin zənginliyini qorumaqla yanaşı, milli-mədəni

dəyərlərin yaşadılmasına da xidmət edir. Buna görə də frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi və gündəlik nitqdə fəal şəkildə istifadəsi Azərbaycan dilinin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Araslı, H. (2004). *Molla Pənah Vaqif. Əsərləri*. Şərq-Qərb.
2. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. (2006). Dörd cildə, I cild. Şərq-Qərb.
3. Kəsəmənli, N. (1988). *Hamısı sevgidəndir*. Gənclik.
4. Hüseynov, M. (2013). *Poetik frazeologiya*. Elm və təhsil.
5. Zeynalov, F., Əlizadə, S. (1988). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Yazıçı.

Bikə Fərmanzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı

<https://orcid.org/0000-0003-4680-420X>

bikefermanzade@gmail.com

Süni intellektin tarix təhsilində tətbiqi: rəqəmsal transformasiyanın yeni mərhələsi

***Açar sözlər:** süni intellekt, tarix təhsili, rəqəmsal transformasiya, rəqəmsal tarix, təlim texnologiyaları*

***Keywords:** artificial intelligence, history education, digital transformation, digital history, learning technologies*

Tarix təhsili cəmiyyətin tarixi yaddaşının formalaşmasında və milli kimliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. XXI əsrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı tarix təhsilinin məzmununa və tədris metodlarına yeni tələblər irəli sürmüşdür. Xüsusilə süni intellekt texnologiyalarının təhsilə inteqrasiyası tarix fənninin tədrisində interaktiv, analitik və tədqiqat yönümlü yanaşmaların tətbiqinə imkan yaratmışdır.

Süni intellekt və tarix təhsilinin elmi-metodoloji əsasları. Süni intellekt tarix təhsilində əsasən aşağıdakı elmi-metodoloji istiqamətlərdə tətbiq olunur: - tarixi mənbələrin avtomatik analizi və təsnifatı; - arxiv sənədlərinin rəqəmsallaşdırılması; - xronoloji proseslərin vizuallaşdırılması; - tarixi hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin modelləşdirilməsi.

Bu imkanlar tarix təhsilində faktoloji yanaşmadan analitik və tənqidi düşüncə modelinə keçidi sürətləndirir.

Tarix fənninin tədrisində süni intellektin didaktik imkanları. Süni intellekt əsaslı platformalar tarix dərslərində: - fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühiti yaradır; - tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun tədris materialları təqdim edir; - interaktiv xəritələr və

xronoloji modellər vasitəsilə tarixi proseslərin dərkini asanlaşdırır; - tələbələrin tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirir. Nəticədə tarix təhsili passiv bilik ötürülməsindən aktiv öyrənmə prosesinə çevrilir.

Rəqəmsal transformasiya və tarix müəlliminin rolu. Rəqəmsal transformasiya tarix müəlliminin funksiyasını dəyişir. Müəllim artıq yalnız məlumat ötürücüsü deyil, öyrənmə prosesini istiqamətləndirən, tənqidi düşüncəni formalaşdıran fasilitator rolunu oynayır. Süni intellekt müəllimin yerini tutmur, əksinə, onun pədaqoji fəaliyyətini dəstəkləyən vasitə kimi çıxış edir.

Çağırışlar və risklər. Süni intellektin tarix təhsilində tətbiqi bir sıra problemlərlə də müşayiət olunur: - tarixi məlumatların alqoritmik təhrif olunması riski; - etik məsələlər və müəlliflik hüquqları; - texnoloji asılılıq; - milli tarixi yaddaşın qorunması problemi. Bu risklər süni intellektdən istifadədə elmi nəzarətin və metodoloji çərçivənin vacibliyini göstərir.

Aparılan təhlil göstərir ki, süni intellekt tarix təhsilində rəqəmsal transformasiyanın yeni mərhələsini formalaşdırır. Bu texnologiyalar tarixi biliklərin daha dərinədən mənimsənilməsinə, tədqiqat yönümlü təlimin inkişafına və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan yaradır. Lakin süni intellekt tarix təhsilində köməkçi vasitə kimi qəbul edilməli, tarixi düşüncə və elmi integrasiya əsas rolunu qoruyub saxlamalıdır.

Səadət Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-7766-4292>
quliyevaseadet08gmail.com

Xarici dil üzrə terminoloji lüğətin öyrədilməsinin başlıca prinsipləri

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dilçilik, ingilis dili, terminoloji leksika

Keywords: Azerbaijani, linguistics, English, terminology lexicon

Dilin keyfiyyət və kəmiyyətə dəyişməsi daha çox terminoloji leksika sahəsində özünü göstərir. Çünki elm və texnika sürətlə inkişaf etdiyi bir dövəmdə yeni texnikaların yaranması nəticəsində yeni terminoloji anlayışlar da formalaşır.

Dilçilik ədəbiyyatında sübut edilmişdir ki, yeni yaranan sözlərin və terminoloji lüğətin 80%-i sahə terminologiyasına aiddir. Şübhəsiz ki, milli auditoriyaların ilk kurslarında təlim prosesinin düzgün və səmərəli aparılması üçün tələbələrin seçmiş olduqları ixtisas üzrə yeni yaranmış söz və terminləri bilməli, onların məna açımına yiyələnməli və yeri gəldikcə ümumidilçilik baxımından onları cümlədə işlətməyi bacarmalıdırlar. Terminoloji xarakter daşıyan yeni sözlərin (hər hansı bir sahəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq) tələbələrə çatdırılması və öyrədilməsi üçün tapşırıqların üstün cəhətlərini qeyd etməmək olmaz. İndi isə aşağıda terminoloji leksikanın öyrədilməsi üçün tapşırıqların növləri və onların metodiki əhəmiyyəti haqqında bəzi fikirlərimizi qeyd edək:

1.Terminlərin düzgün quruluşu üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqların məqsədi hər hansı bir model və ya aparatı tələbələrə

göstərməklə yanaşı ona, yəni modelə aid terminlərin siyahısı verilir. Tələbə isə fikirləşməli və terminləri elə düzməlidir ki, onun quruluşu məfhumun məzmununu düzgün ifadə edə bilsin. Bu növ tapşırıqlar, adətən, çoxsözlü terminlərə aid edilməlidir. Məsələn: “qurğu, məlumat, işləmə” sözləri tələbələrə çatdırılır. Tələbə fikirləşərək məfhumun düzgün alınması üçün: - məlumatların işlənmə qurğusu çoxsözlü terminini söyləyir və yaxud: “yer, şüalanma, effektiv” sözləri tələbələrə çatdırılır; - yerin effektiv şüalanması termini yaradılır; - aeroşəkillərin xəritə ilə əlaqələndirilməsi; - analoq kod dəyişdiricisi; - aralıq infraqırmızı diapazon terminləri yaradılır. Təcrübə göstərir ki, əyani xarakter daşıyan tapşırıqlar yaradıcı xarakter daşıyır, tələbələrin dünyagörüşünü artırmaqla yanaşı, onların öz ixtisaslarını hərtərəfli və dərinlən öyrənməyə imkan verir.

2.Tərcümə üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqlar, adətən, qrammatik xarakter daşıyır, belə ki, çoxkomponentli terminlərin siyahısı verilməklə yanaşı, müəllim tələbələrə hansı şəkilçilərin işlənmə ehtimalını da onlara şifahi və ya yazılı şəkildə çatdırır. Belə növ tapşırıqlarda tələbələr həm xarici dildən, həm də ana dilindən terminlərin morfoloji quruluşunu tənzim etməklə yanaşı, belə növ çoxkomponentli texniki terminlərdə mənə çalarlığının incəliklərinə yiyələnirlər.

3.Müqayisə tapşırıqları. Müqayisə xarakteri daşıyan bu növ tapşırıqların məqsədi ayrı-ayrı terminlərin müxtəlif mənə çalarlığına malik olmasının aydınlaşdırılmasıdır. Məsələn: elə növ terminlər də vardır ki, bunlar müxtəlif sahələrdə eyni mənə yox, o sahənin özünə görə mənə daşıyırlar. Belə növ terminləri tələbələrə yazdırmaqla, onların müxtəlif mənə çalarlığına malik olmalarını və göstərməyi onlara tapşırır.

4.Sinonimik tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqlarda müəllim çalışmalıdır ki, tələbə eyni mənə daşıyan, ancaq müxtəlif şəkillərdə işlənən terminlərin tapılmasını fikirləşsin. Düzdür, söz ehtiyatı

zəif olan tələbə bu tapşırığı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkəcək, onun həll edilməsinə uzun müddət vaxt sərf edəcəkdir. Belə məqamda müəllim tələbələrə fərdi yanaşmalı və onları lazımı ədəbiyyatla təmin etməlidir ki, tələbələr ədəbiyyat üzərində işləmək iqtidarında olsunlar.

Beləliklə, qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dərslər zamanı bu prinsiplərin tətbiqi terminoloji vahidlərin möhkəm mənimsənilməsinə və peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

Leyla Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-2803-831X>
Ieyla_memmedova1992@inbox.ru

Sosiolinqvistika: dil və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə

***Açar sözlər:** sosiolinqvistika, dil və cəmiyyət, dil variasiyası, sosial amillər, ikidillilik və çoxdillilik*

***Keywords:** sociolinguistics, language and society, language variation, social factors, bilingualism and multilingualism*

Dil insan cəmiyyətinin formalaşmasında və inkişafında əsas vasitələrdən biridir. İnsanlar dil vasitəsilə yalnız məlumat mübadiləsi aparmır, eyni zamanda sosial kimliklərini, mədəni dəyərlərini və dünyagörüşlərini ifadə edirlər. Dilin cəmiyyətdə necə formalaşdığını, sosial amillərin dilə necə təsir etdiyini araşdıran elm sahəsi sosiolinqvistika adlanır. Bu tezisdə sosiolinqvistikanın predmeti, əsas anlayışları, metodları və müasir cəmiyyətdə rolu geniş şəkildə təhlil olunur.

Sosiolinqvistika XX əsrin ortalarından etibarən müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmışdır. Bu sahənin inkişafında Uilyam Labov, Dell Hymes və Basil Bernstein kimi alimlərin mühüm rolu olmuşdur. Onlar dilin yalnız struktur baxımından deyil, sosial kontekstdə öyrənilməsinin vacibliyini irəli sürmüşlər. Sosiolinqvistikanın əsas predmeti dilin sosial dəyişkənliyidir. Yəni dilin istifadə forması danışanın yaşına, cinsinə, sosial statusuna, peşəsinə, təhsil səviyyəsinə və yaşadığı mühitə görə dəyişə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, qadın və kişi danışığında müəyyən leksik və intonasiya fərqləri mövcuddur. Qadınlar daha çox normativ dil formalarına üstünlük verirlər.

Dil insanın milli, sosial və mədəni kimliyinin əsas göstəricilərindən biridir. İnsanlar dil vasitəsilə hansı qrupa aid olduqlarını ifadə edirlər. Ana dilinin qorunması milli kimliyin saxlanılmasında mühüm rol oynayır.

Müasir cəmiyyətlərdə ikidillilik və çoxdillilik geniş yayılmışdır. Azərbaycanda Azərbaycan dili ilə yanaşı rus və ingilis dillərinin istifadəsi buna nümunədir. İkidillilik fərdlərin dünya görüşünü genişləndirsə də, ana dilinin qorunması baxımından müəyyən problemlər yarada bilər. Dil siyasəti dövlətin dilə münasibətini əks etdirir. Rəsmi dilin müəyyən edilməsi, təhsil və mediada dilin istifadəsi dil planlaşdırılmasının əsas istiqamətlərindəndir. Azərbaycanda Azərbaycan dili dövlət dili statusuna malikdir və onun inkişafı dövlət siyasətinin əsas hissəsidir.

Sosiolinqvistika dilin cəmiyyətlə sıx bağlı olduğunu sübut edir. Dil sosial dəyişikliklərə uyğun olaraq inkişaf edir və dəyişir. Bu sahənin araşdırmaları dilin qorunması, tədrisi və düzgün istifadəsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə sosiolinqvistika həm elmi, həm də praktik sahələrdə aktuallığını qoruyur.

Arzu Huseynli

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0002-4571-4678>

huseynovaarzu@mail.ru

Enhancing Vocabulary Skills through Fun Synonym Challenges

Keywords: *vocabulary learning, synonym games, critical thinking, collaboration, communication skills*

Açar sözlər: *lüğət öyrənmə, sinonim oyunları, tənqidi düşüncə, əməkdaşlıq, ünsiyyət bacarıqları*

Building a rich and diverse vocabulary is essential for effective communication, academic success, and personal growth. A well-developed vocabulary enables individuals to express their thoughts and ideas more clearly, understand complex texts with greater ease, and engage confidently in conversations across various contexts. One engaging and enjoyable way to expand one's vocabulary is through synonym challenges, which turn the often-tedious process of learning new words into a fun and interactive experience. Synonyms are words that have similar meanings, and mastering them can greatly enhance a learner's ability to communicate more precisely, avoid repetition, and add variety to their language use. Moreover, understanding synonyms allows for greater flexibility and creativity in both writing and speaking, helping individuals to craft more nuanced and sophisticated expressions.

Synonym challenges are activities designed to test and improve vocabulary by encouraging participants to find words that have the same or nearly the same meanings as a given word. These challenges can be conducted in a variety of engaging

formats, such as competitive games, interactive quizzes, or collaborative group activities. For example, a teacher might provide students with a word like "happy" and challenge them to come up with as many synonyms as possible within a set time limit. This not only promotes quick thinking and mental agility but also deepens their understanding of the subtle differences between words with similar meanings.

One of the key benefits of synonym challenges is that they make vocabulary learning more dynamic and less monotonous. Instead of relying solely on rote memorization or passive reading, learners are encouraged to think critically about words, their meanings, and their appropriate contexts. This active engagement helps in better retention of new vocabulary, as the process of recalling and applying synonyms strengthens neural connections associated with language learning. Furthermore, synonym challenges foster a sense of accomplishment and confidence, motivating learners to continue expanding their vocabulary. Overall, incorporating synonym challenges into language learning routines can significantly enhance one's lexical repertoire, leading to more effective communication, greater academic achievement, and a lifelong appreciation for the richness of language.

Moreover, synonym challenges can be tailored to different age groups and proficiency levels. For young learners, simple synonym matching games or picture-based challenges can be very effective. For instance, a teacher might show a picture of a cat and ask the students to find words that mean "cat" such as "kitten", "whiskers", or "feline". For older students, more complex tasks such as finding synonyms in context or using them in sentences can enhance their language skills further. For example, a teacher might ask students to read a passage and

identify words that could be replaced with synonyms, or to write a short paragraph using as many synonyms as possible.

Synonym challenges can be used to promote teamwork and collaboration. For example, a teacher might divide students into small groups and ask them to work together to find synonyms for a list of words. This can help learners develop their communication skills, build on each other's ideas, and learn from each other's strengths and weaknesses.

Interactive synonym games are an excellent method to improve language skills while making learning enjoyable. These games engage learners actively, encouraging them to think critically about word meanings and relationships. They can be used in classrooms, language learning clubs, or even at home, and they cater to a wide range of age groups and proficiency levels.

One popular synonym game is "Synonym Bingo," where players fill their bingo cards with words and then listen as the teacher or game leader calls out synonyms. Players mark the corresponding words on their cards, promoting quick recall and recognition of synonyms. Another engaging activity is "Synonym Match," where learners are given pairs of words and must determine whether they are synonyms or not. These activities help reinforce understanding of word relationships and expand vocabulary.

Digital platforms and apps have also made synonym games more accessible and interactive. Many online games feature timed challenges, multiple-choice questions, and competitive leaderboards, motivating learners to improve their skills. For example, some games present a word and ask players to select the best synonym from a list of options, while others challenge users to write sentences using synonyms correctly. This variety of formats keeps learners interested and engaged. The benefits

of using interactive synonym games extend beyond vocabulary building. They also enhance cognitive skills such as memory, attention, and problem-solving. Moreover, these games foster a positive learning environment where learners are encouraged to experiment with language without fear of making mistakes. Group-based games promote social interaction, teamwork, and communication skills, making learning a collaborative experience.

In summary, synonym challenges are a powerful tool in vocabulary development. Interactive synonym games are a dynamic and effective way to boost language mastery. They make vocabulary acquisition fun and memorable, helping learners develop a deeper understanding of words and their meanings. Incorporating these games into language learning routines can lead to more confident and proficient speakers. They make learning enjoyable, promote active participation, and help learners discover the richness of language.

Qönçə Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0003-3836-2824>

qm.rahimova@adpu.edu.az

Məktəbəhazırlıq qruplarında kollektivçilik üzrə işlərin aparılması

Açar sözlər: *məktəbə hazırlıq, kollektiv, sosial fəaliyyət, əməkdaşlıq, davranış normaları, şəxsiyyət*

Keywords: *school readiness, collective, social activity, cooperation, behavioral norms, personality*

Uşaq ailədə, cəmiyyətdə rolunu, vəzifəsini və daha lazımlı olmasını məktəbə hazırlıq yaş dövründə şüurlu dərk etməyə başlayır. Məktəbəhazırlıq dövrü uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında ön həssas və eyni zamanda ön məsuliyyətli mərhələdir. Çünki bu dövrdə uşaq ilk dəfə olaraq ev və ailə mühitindən daha geniş, daha strukturlaşmış və sosial cəhətdən daha mürəkkəb bir mühitə daxil olur və bu mühit onun psixoloji, sosial, əxlaqi və emosional inkişafının istiqamətini müəyyən edir, sosial bacarıqları, kollektiv davranış normalarını və qarşılıqlı münasibət mədəniyyətini formalaşdırır. Nəticədə, uşağın gələcək şəxsiyyət modelinin təməli təşkil olunur.

Uşaq bağçada artıq yalnız fərdi davranışlar səviyyəsində deyil, kollektiv qaydaları, qarşılıqlı anlaşıma prinsiplərini və sosial mühitin tələblərini mənimsəməli olur, çünki bağça kollektivi uşaq üçün ilk real mini-cəmiyyət funksiyasını yerinə yetirir və burada uşaq həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağı, birgə oyunlarda iştirak etməyi, mübahisələri həll etməyi, qaydalara tabe olmağı və digər şəxslərin hüquq və hisslərinə hörmət etməyi öyrənir. Kollektiv uşaq üçün adi insan qrupundan daha

artıq məna daşıyır, çünki bu mühitdə onun davranış motivləri, emosional reaksiyaları, özünə və başqalarına münasibəti, liderlik və geridə qalma meyilləri formalaşır və uşaq burada özünühissi, özünənəzarət, məsuliyyət, empatiya və əməkdaşlıq kimi sosial-psixoloji keyfiyyətləri mənimsəyir. Bu prosesin düzgün və sağlam şəkildə baş verməsi üçün tərbiyəçi-müəllimin rolu əvəzsizdir, çünki məhz tərbiyəçi-müəllim qrupun psixoloji mühitini formalaşdırır, uşaqların bir-biri ilə ünsiyyətini tənzimləyir, birgə fəaliyyətlərlə kollektiv ruhu gücləndirir və uşaqların həm fərdi, həm də qrup davranışlarını müşahidə edərək münasibətləri düzgün istiqamətləndirir.

Tərbiyəçi-müəllim uşaq kollektivinin formalaşmasında yalnız qaydalar müəyyən etmir, həm də qrupda münasibət harmoniyasını yaradan, açıq ünsiyyəti dəstəkləyən, mübahisələri sülh yolu ilə həll edən və uşaqlar arasında qarşılıqlı hörmətin inkişafını təmin edir. O, bağçada yaradılan sosial mühitin keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyır və uşaqların kollektivə uyğunlaşma prosesində onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ümumi fəaliyyətə cəlb olunmalarını təmin edir.

Kollektiv mühitində uşaq ünsiyyət bacarığını, yoldaşlıq münasibətlərini, əməkdaşlıq qabiliyyətini, məsuliyyət hissini və sosial qaydalara əməl etmə vərdişini mənimsəyir; bu keyfiyyətlər məktəb mühitində uğur qazanmaq üçün zəruri olduğundan məktəbəhazırlıq dövrünün aktuallığı xüsusilə artır. Kollektiv uşağın emosional inkişafını da stimullaşdırır, çünki burada o həm öz hisslərini ifadə etməyi, həm də başqalarının hisslərini dərk etməyi, yəni empatiya göstərməyi öyrənir; həm ənənələr, həm ümumi fəaliyyətlər, həm də qrupdaxili dəstək münasibətləri uşaqlarda birlik duyğusu yaradır və uşaq özünü kollektivin üzvü kimi hiss edir.

Qrupda ənənələrin yaranması, ümumi məqsədlərin müəyyənəndirilməsi, fəaliyyətlərdə birlikdə iştirak, böyük yaşlı

uşaqların kiçiklərə kömək etməsi kimi elementlər uşaqlar arasında həm məsuliyyət, həm də sosial dəstək davranışları yaradır və uşaq kollektivinin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Bu aspektlərin hər biri məktəbəhazırlıq dövründə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında kollektivin rolunu daha da aktuallaşdırır, çünki müasir pedaqoji tələblər uşağın məktəbə yalnız biliklə deyil, həm də sosial davranış, ünsiyyət bacarığı, empatiya, münaqişə həll etmə qabiliyyəti və əməkdaşlıq kimi həyati vacib keyfiyyətlərlə hazır gəlməsini tələb edir və bütün bu keyfiyyətlər məhz kollektiv mühitində formalaşır. Məktəbəhazırlıq dövründə kollektiv uşağın gələcək şəxsiyyət strukturunun formalaşmasında təkcə əhəmiyyətli deyil, həm də həlledici rol oynayır. Sağlam kollektiv uşağın şəxsiyyət inkişafına, davranış mədəniyyətinə və gələcək məktəb həyatına hazırlığına mühüm təsir göstərir.

Məktəbəhazırlıq qruplarında kollektivçilik üzrə işlərin aparılması məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşağın həm sosial təcrübə qazandığı, həm özünüdərk prosesinin formalaşdığı, həm də ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin dərinləşdiyi ən vacib pedaqoji istiqamətlərdən biridir, çünki kollektivçilik yalnız birgə fəaliyyətin təşkili deyil, eyni zamanda, uşağın fərdi davranışdan sosial davranışa tədricən keçidini, özünü daha geniş bir ictimai sistemin üzvü kimi dərk etməsini, qrup daxilində məsuliyyət bölgüsünü anlayaraq ictimai qaydalara uyğunlaşmasını təmin edən kompleks inkişaf prosesidir və bu səbəbdən kollektiv anlayışı məktəbəqədər yaş dövrünün psixoloji və sosial inkişafında mərkəzi mövqeyə malikdir.

Kollektiv uşağın ilk sosial fəaliyyət meydanı olmaqla onun ailədən sonra daxil olduğu ikinci sosial sistemdir və burada uşaq daha geniş mühitlə ünsiyyətə girərək həmyaşıdlarının mövcudluğunu qəbul edir, onların fikirlərinə münasibət bildirməyi, emosiyalarını tənzimləməyi, davranışını qrupun ümumi ritminə

uyğunlaşdırmağı öyrənir və bu proses uşaqlarda tədricən aidiyyət hissi yaradır, çünki uşaq özünü qrupun mühüm üzvü kimi hiss etdikdə həm özünəinamı möhkəmlənir, həm sosial-emosional davranış sabitliyi artır, həm də kollektivdə işləmək bacarığı formalaşır. Kollektivçilik nədir sualının cavabı məhz uşağın fərdi davranışdan sosial davranışa keçidinin necə baş verdiyini izah edir və məhz bu keçid məktəbəhazırlıq qruplarında tərbiyəçi-müəllimin həyata keçirdiyi məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli pedaqoji işlərin nəticəsində formalaşır, çünki uşaq doğulduğu andan etibarən fərdi davranışlara üstünlük verir və yalnız kollektiv fəaliyyətlərə cəlb edildikcə sosial davranış modellərini mənimsəyir, paylaşma, növbə gözləmə, başqalarını dinləmə, mübahisələri dinc həll etmə, birgə qərarvermə və ortaq məqsədə yönəlmə bacarıqlarını təcrübə yolu ilə qazanır. Məktəbəhazırlıq qruplarında kollektiv fəaliyyətlərin planlaşdırılması bu baxımdan tərbiyəçi-müəllimin peşəkarlığı, pedaqoji zövqü, qrupun psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alma bacarığı və uşaqların yaş inkişafına uyğun prosesləri təşkil etmə qabiliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır və bu planlaşdırma sisteminə oyunlar, layihə yönümlü fəaliyyətlər, qrup və cütlərlə iş, ümumi yaradıcı tapşırıqlar, rollara əsaslanan komanda işləri və gündəlik əməkdaşlıq situasiyaları daxil olur.

Oyunlar uşaqlar üçün təbii öyrənmə mühitidir və uşaqlar oyun vasitəsilə həm sosial münasibətləri, həm əməkdaşlıq davranışlarını, həm də özlərini ifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər, buna görə də tərbiyəçi-müəllim oyun zamanı uşaqlar arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirən situasiyalar yaradır və məsələn, böyük bir quruculuq oyunu zamanı uşaqlar birgə tikinti aparır, blokları paylaşır, hansı hissəni kimin yığacağına birlikdə qərar verir, rol bölgüsünü müzakirə edir və beləliklə həm əqli, həm kommunikativ, həm də sosial bacarıqları eyni anda inkişaf edir. Layihə əsaslı fəaliyyətlər isə daha uzunmüddətli əməkdaş-

lıq tələb etdiyinə görə, uşaqların məsuliyyət daşımalarını, ortaq məqsədə nail olmaq üçün ardıcıl əmək sərf etmələrini və kollektiv nəticənin yalnız əməkdaşlıq yolu ilə əldə oluna biləcəyini dərk etmələrini təmin edir; məsələn təbiət mövzusunda hazırlanan böyük bir kollaj zamanı hər uşaq öz hissəsinə cavabdeh olur, biri ağacları çəkir, biri çiçəkləri kəsir, biri günəş və buludları düzəldir, digəri yapışdırma işini görür və sonda bütün hissələr birləşdirilərək ortaq yaradıcılıq nümunəsi ortaya çıxır ki, bu da uşaqlarda birlikdə yaratmağın həzzini və əhəmiyyətini artırır. Bu cür qrup yönümlü proseslər uşaqlar arasında əməkdaşlıq münasibətlərini gücləndirir və “birlikdə işləmə”, “birlikdə razılığa gəlmə”, “növbə gözləmə” kimi sosial davranış normalarını təbii şəkildə mənimsətməmiş olur.

Uşaqlar davranış qaydalarını yalnız eşitməklə deyil, təcrübə zamanı müşahidə etmə, iştirak etmə və nəticə əldə etmə yolu ilə öyrənirlər, buna görə də kollektiv fəaliyyətlər uşaqların sosial-mədəni qaydalara uyğunlaşmasını asanlaşdırır, çünki uşaq qrup qaydalarının niyə vacib olduğunu, onların pozulduğu zaman hansı sosial çətinliklərin yarandığını və qaydalara əməl edildikdə kollektiv mühitin daha qayğıkeş, daha sakit və daha səmərəli olduğunu davranış təcrübəsi vasitəsilə başa düşür. Günlük məşğələlərdə kollektiv iş prinsiplərinin tətbiqi də bu prosesin ayrılmaz hissəsidir və tərbiyəçi-müəllim məşğələlərin quruluşunda qrup işləri, cütlərlə iş, birgə tapşırıqlar və ümumi yaradıcı layihələr üçün kifayət qədər məkan və vaxt ayırır; məsələn, səhər dairəsi zamanı uşaqlar bir-birini dinləməyi, söz paylaşmasını izləməyi, fikirlərini ardıcılıqla bildirməyi öyrənir, musiqi fəaliyyətləri zamanı ritmə uyğun hərəkət etməklə kollektiv ritm duyumu qazanır, fiziki mədəniyyət məşğələsində komanda şəklində əyləncəli yarışlarda iştirak etməklə dostcasına rəqabət hissi yaşayırlar. Sosial qaydaların mənimsədilməsi isə bütün bu fəaliyyətlərin ən mühüm nəticələrindən biridir və

qrupda davranış mədəniyyəti, ünsiyyət bacarığı, qarşılıqlı hörmət, nəzakət ifadələrinin işlədilməsi, dinləmə bacarığı, öz növbəsini gözləmə, həmyaşıdların fikrinə qiymət vermə kimi davranış formaları tədricən uşağın gündəlik davranışına çevrilir.

Tərbiyəçi-müəllim kollektiv işini təşkil edərkən motivasiyaedici üsullardan istifadə edir və uşaqlar üçün müsbət emosional mühit yaradır, çünki uşaq özünün dəyərli olduğunu hiss etmədiyi yerdə əməkdaşlıq etmək istəmir, buna görə tərbiyəçi-müəllim həm nümunəvi davranış nümayiş etdirir, həm problemli situasiyalarda sakit, izahlı və dəstəkləyici yanaşma sərgiləyir, həm də situativ və didaktik oyunlardan istifadə etməklə uşaqlara düzgün sosial davranış modellərini öyrədir; o, konfliktlər zamanı uşaqlara bir-birini dinləməyi, hisslərini sözlə ifadə etməyi, alternativ həll yolları tapmağı və ədalətli bölüşdürmə qaydalarını izah edir. Kollektiv fəaliyyətlərin uşağın şəxsiyyətinə, özünəinamına və sosial davranışına təsiri çoxşaxəlidir və kollektivdə aktiv iştirak edən uşaq daha çevik düşünən, daha tolerant, daha emosional sabit və daha ünsiyyətçil olur; çünki o, müxtəlif xarakterli uşaqlarla ünsiyyətdə olur, müxtəlif sosial situasiyalarda adaptasiya olmağı öyrənir, dostluq münasibətlərini qorumağın yollarını dərk edir, birgə uğura sevinməyi, uğursuzluqlar zamanı dəstək verməyi və qəbul etməyi bacarır. Bütün bu proseslər nəticəsində məktəbhazırlıq qrupunda kollektivçilik üzrə işlərin aparılması uşağın gələcək ibtidai təhsil mərhələsinə daha hazırlıqlı keçid etməsinə xidmət edir, çünki uşaq artıq qrup qaydalarına əməl etməyi, müəllim yönləndirməsini düzgün qəbul etməyi, həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq etməyi və sosial mühitdə öz davranışını tənzimləməyi öyrənmiş olur və bütün bunlar onun şəxsi inkişafını, sosial emosional yetkinliyini, özünəinamını və kollektivdə işləmə mədəniyyətini formalaşdırır.

Tərhan Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ağcabədi filialı

<https://orcid.org/0009-0009-1484-1031>

tarlaneliyeva60@gmail.com

“Dədə Qorqud” dastanlarının türk dünyası kontekstində təhlili

***Açar sözlər:** Dədə Qorqud, türk epik ədəbiyyatı, mifoloji strukturlar, oğuz mənəviyyəti, türk dünyası*

***Keywords:** Dede Gorgud, turkish epic literature, mythological structures, oghuz spirituality, turkic world*

“Dədə Qorqud” dastanları türk dünyasının ən qədim və ən möhtəşəm epik abidələrindən biri hesab olunur. Bu dastanlar təkcə ədəbi nümunə deyil, eyni zamanda türk xalqlarının tarixi yaddaşını, etnik kimliyini, sosial quruluşunu və mənəvi dəyərlər sistemini özündə əks etdirən kompleks mədəni mənbədir. Oğuz türklərinin həyat tərz, dünyagörüşü, qəhrəmanlıq idealları və ictimai münasibətləri “Dədə Qorqud” dastanlarında epik dillə təqdim edilir.

Məqsədim “Dədə Qorqud” dastanlarını türk dünyası kontekstində araşdırmaq, onların ümumtürk mədəniyyətinin formalaşmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək və epik düşüncə sistemində tutduğu mövqeyi elmi-nəzəri baxımdan təhlil etməkdir.

“Dədə Qorqud” dastanlarının formalaşması uzun tarixi dövrü əhatə edir. Tədqiqatçılar dastanların ilkin süjetlərinin erkən orta əsrlərdə, Oğuz tayfa birliyi dövründə yarandığını qeyd edirlər. Əsrlər boyu şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülən bu mətnlər sonradan yazıya alınmışdır.

Dastanların günümüzə gəlib çatan əsas əlyazmaları Drezden və Vatikan nüsxələridir. Bu nüsxələrdə boyların dili, süjet quruluşu və obrazlar sistemi Oğuz mühitinin sosial-mədəni xüsusiyyətlərini aydın şəkildə əks etdirir. Mətnlərin müxtəlif variantlarda mövcud olması “Dədə Qorqud” dastanlarının türk dünyasının geniş coğrafiyasında yayılmasını və qəbul olunmasını göstərir (Əliyev, 2008).

Epik ənənə türk xalqlarının mədəni yaddaşında mühüm yer tutur. “Dədə Qorqud” dastanları bu ənənənin klassik nümunəsi kimi türk dünyasının ortaq ideoloji və estetik dəyərlərini ifadə edir. Dastanlarda hadisələr yalnız fərdi qəhrəmanlıq çərçivəsində deyil, bütöv elin və tayfanın taleyi kontekstində təqdim olunur.

“Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq anlayışı yalnız fiziki güc və döyüş qabiliyyəti ilə ölçülmür, həm də mənəvi kamillik, ağıllı qərar vermə, sədaqət və ictimai məsuliyyət kimi keyfiyyətləri əhatə edir. Qəhrəman obrazları – Qazan xan, Bamsı Beyrək, Buğaç xan – həm fərdi igidlikləri, həm də tayfanın və elin müdafiəsində göstərdikləri öhdəlikləri ilə epik idealın daşıyıcılarıdır.

Qəhrəmanlıq anlayışı “Dədə Qorqud” dastanlarında eyni zamanda əxlaqi və mənəvi prinsiplərlə sıx bağlıdır. Qəhrəmanlar yalnız fiziki cəsarət nümayiş etdirmir, həm də sözü ilə sədaqət göstərir, böyüklərə hörmət edir, ədaləti təmin edir və ailə namusunu qoruyur. Bu, epik mətnlərin yalnız döyüş hekayəsi olmadığını, eyni zamanda, sosial-əxlaqi dərs verdiyini göstərir.

Həmçinin, dastanlarda qəhrəmanlıq və qadın obrazları arasında da xüsusi əlaqə mövcuddur. Qadınlar, məsələn, Salur Qazan və ya Banu Çiçək hekayələrində, təkcə ailəni qorumaqla kifayətlənmir, həm də döyüş planlarında iştirak edir, məsləhət verir və bəzən qəhrəmanın taleyini müəyyən edir. Bu,

qəhrəmanlıq konsepsiyasının cinslər üzrə balanslı və kompleks bir yanaşma ilə verildiyini göstərir (Rəhimov, 2011).

“Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq konsepsiyası təkcə igidlik və döyüş bacarığı ilə ölçülmür; o, mənəvi və ictimai öhdəlik, ağıllı davranış, əxlaqi dəyərlərə sadıqlıq və topluma xidmət ideallarını da əhatə edir. Bu baxımdan dastan qəhrəmanları türk epik ənənəsinin universal ideal modelini təmsil edir.

“Dədə Qorqud” dastanları türk cəmiyyətinin sosial və mədəni strukturu haqqında zəngin məlumat verir. Ailə münasibətləri, ata-oğul əlaqələri, qadının cəmiyyətdəki mövqeyi dastanlarda xüsusi diqqətlə təqdim olunur. Qadın obrazları həm ana, həm də döyüşçü kimi təsvir edilir ki, bu da türk dünyasında qadına verilən yüksək dəyərin göstəricisidir.

Qonaqpərvərlik, el birliyi, ədalət və mərdlik kimi dəyərlər “Dədə Qorqud” dastanlarının ideya əsasını təşkil edir. Bu dəyərlər türk xalqlarının sosial harmoniyasının qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Dastanlar bu baxımdan yalnız ədəbi mətn deyil, həm də etik-normativ mənbə kimi qiymətləndirilə bilər.

“Dədə Qorqud” dastanlarında mifoloji elementlər epik mətnin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu elementlər vasitəsilə dastan həm tarixi, həm də mənəvi dünyanın simvolik təsvirini təqdim edir.

“Dədə Qorqud” dastanları Oğuz etnomədəniyyətinin və türk identikliyinə formalaşmasında mühüm rol oynayır. Dastanlar Oğuz tayfalarının sosial strukturunu, ailə və qardaşlıq münasibətlərini, el içi qaydalarını və ictimai adət-ənənələrini əks etdirir (Quliyev, 2020). Həmçinin, dastanlar vasitəsilə türk dünyasında orta qəhrəmanlıq və kimlik anlayışı gücləndirilir.

“Dədə Qorqud” dastanları türk dünyasının mədəni və ədəbi irsində unikal yer tutur. Bu dastanlar yalnız Azərbaycan və

Türkiyədə deyil, həmçinin Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və digər türk xalqlarında folklor, ədəbiyyat və mədəni həyat sahələrinə təsir göstərmişdir (Həsənov, 2021, s. 78). Onların yayılması türk xalqları arasında ortaq mədəni yaddaşın formalaşmasına xidmət etmiş və epik ənənələrin nəsildən-nəsilə ötürülməsində mühüm rol oynamışdır.

“Dədə Qorqud” dastanları türk dünyasının folklor ənənələrində geniş yayılmışdır və şifahi ədəbiyyatın əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Onların motivləri, qəhrəmanlıq hekayələri və simvolları türk xalqlarının xalq mahnıları, nağılları və əfsanələrində təkrarlanır. Məsələn, Bamsı Beyrək və Qazan xan obrazları türk şifahi folklorunda qəhrəmanlıq, cəsarət və əxlaqi kamillik simvolu kimi təqdim olunur. Bu motivlər folklor mətnlərində həm konkret hadisələrlə, həm də ümumi qəhrəmanlıq anlayışı ilə əlaqələndirilir.

Ədəbi ədəbiyyat sahəsində də “Dədə Qorqud” dastanlarının təsiri böyükdür. XIX–XX əsrlərdə türk yazılı ədəbiyyatında dastanın süjet motivləri və qəhrəman obrazları əsərlərin formalaşmasına təsir etmişdir. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında epik qəhrəmanların igidlik və əxlaqi prinsipləri roman və hekayələrdə işlənmişdir (Həsənov, 2021). Dastanların ədəbi tərcümələri və adaptasiyaları yeni nəsil oxucular üçün qəhrəmanlıq və milli dəyərləri qoruma vasitəsi olmuşdur.

Bundan başqa, “Dədə Qorqud” motivləri nağıl janrına da sirayət etmişdir. Qəhrəmanların igidliyi, ailə və tayfa münasibətləri, el birliyi və vətənpərvərlik anlayışı şifahi nağıl hekayələrində öz əksini tapır. Bu, dastanların türk xalqlarının ortaq mədəni irsində nə qədər dərin köklərə malik olduğunu göstərir.

Dastanlar, eyni zamanda, türk dünyasında epik düşüncənin qorunmasına xidmət edir. Qəhrəman obrazları və süjet xətləri folklor və yazılı ədəbiyyatda müasir interpretasiyalarda da yaşadırlar. Bu interpretasiyalar epik ənənənin davamlılığını təmin

edir və gənc nəsillərin milli-mədəni kimliyinin formalaşmasına töhfə verir (Həsənov, 2021).

Dastanlar türk dünyasında milli kimliyin formalaşmasına və qorunmasına da xidmət edir. Qəhrəmanların igidliyi, ailə və tayfa münasibətləri, əxlaqi prinsipləri və vətənpərvərlik anlayışı müxtəlif türk xalqlarında ortaq dəyərlər kimi qəbul edilir (Quliyev, 2020). Bu, “Dədə Qorqud” dastanlarını yalnız ədəbi və folklor nümunəsi kimi deyil, həm də ortaq türk identikliyi qoruyan strateji mədəni irs kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Müasir dövrdə “Dədə Qorqud” dastanları türk dünyasında həm akademik, həm də ictimai həyatın ayrılmaz hissəsi kimi önəmli rol oynayır. Bu dastanlar müxtəlif təhsil proqramlarında dərs vəsaiti olaraq istifadə olunur.

Nəticə etibarilə, müasir dövrdə “Dədə Qorqud” dastanları yalnız tarixi və ədəbi bir mənbə deyil, həm də türk dünyasında mədəniyyət, təhsil və ictimai həyatın aktiv bir hissəsi kimi aktual əhəmiyyətini qoruyur. Onun qəhrəmanlıq, ailə və ictimai dəyərlər motivləri gənc nəsildə milli kimliyin, tarixi-mədəni yaddaşın və ortaq türk mədəni irsinin qorunmasını təmin edir.

“Dədə Qorqud” dastanları türk dünyasının ortaq mədəniyyətinin və epik ənənəsinin fundamental sütunlarından biridir. Tədqiqat göstərir ki, bu dastanlar yalnız ədəbi mətn olaraq deyil, həm də sosial, mədəni və mənəvi məlumatları qoruyan kompleks epik irs nümunəsidir (Əliyev, 2008).

Dastanlarda əks olunan qəhrəmanlıq anlayışı, ailə və tayfa münasibətləri, el birliyi və vətənpərvərlik kimi dəyərlər türk dünyasında ortaq ideoloji və əxlaqi prinsiplərin formalaşmasına xidmət edir. Bu, qəhrəman obrazlarının yalnız fərdi bacarıq və igidliklərini deyil, eyni zamanda, sosial məsuliyyət və etik öhdəliklərini də nümayiş etdirməsi ilə bağlıdır.

Eyni zamanda, dastanların Azərbaycan və digər türk xalqları arasında geniş yayılması, onların folklor, ədəbiyyat və mədəni

həyat sahələrində davamlı təsirini göstərir. Bu, “Dədə Qorqud” dastanlarının yalnız keçmişlə bağlı deyil, müasir türk dünyasının mədəniyyətində də aktuallığını qoruduğunu sübut edir.

Nəticə olaraq, “Dədə Qorqud” dastanlarının öyrənilməsi türk xalqlarının milli kimliyinin, mənəvi dəyərlərinin və ortaq mədəni irsinin elmi baxımdan dərinlənən anlaşılmasına imkan verir. Onlar həm tarixi-mədəni, həm də ədəbi nöqtəyi-nəzərdən türk dünyasının ortaq irsinin öyrənilməsi və qorunması üçün mühüm mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2008). *Dədə Qorqud və türk epik ənənəsi*. Elm.
2. Həsənov, M. (2021). *Türk dünyası və epik ədəbiyyat*. Qanun.
3. Quliyev, N. (2020). *Oğuz etnoqulturu*. Şərq-Qərb.
4. Rəhimov, T. (2011). *Oğuz mədəniyyəti və Dədə Qorqud*. Nurlan.

İnarə Səfiyeva

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan

Ədəbiyyatı Muzeyi

<https://orcid.org/0009-0006-0816-3367>

safiyeve.i@mail.ru

Əlifba fədəisi Fərhad Ağazadə

Açar sözlər: *Fərhad Ağazadə, Türkoloji Qurultay, əlifba, dilçi, dərslik*

Keywords: *Farhad Aghazade, Turkology Congress, alphabet, linguist, textbook*

XX əsrin əvvəllərində bir çox tarixi hadisələrlə yanaşı, əlifba hərəkəti, ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması prosesi də gedirdi. Bu yolda əsl özünü fəda etmiş insanlardan biri də Fərhad Ağazadə (Şərqli) idi. Onun dilçiliyimizin inkişafında çox böyük rolu olmuşdur. F.Ağazadəni həmişə dilimizin və əlifbamızın tədrisi yolları düşündürmüşdür. Alim dövrünün bir çox ziyalıları kimi yeni əlifba uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, onu nəzəri cəhətdən sübut edən məqalələr yazmışdır. Onun mətbuatda “Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri”, “Əlifba məsələsi əvvəlcə Azərbaycanda doğrulduğu kimi yalnız orada da həll ediləcəkdir”, “Türk əlifbasını islah etmək olarmı?” adlı məqalələri çap olunmuşdu. Tədqiqatçının köhnə əlifba, onun qüsurları, yeni əlifba hərəkəti və tarixi haqqında sanballı əsərləri mövcuddur.

Azərbaycan dilçiliyində çox məsələlərin ilk təşəbbüskarı da Fərhad Ağazadə idi. Onun pedaqoji görüşləri və dilçilik sahəsindəki fəaliyyətlərini qeyd etmək çox vacibdir. O, Azərbaycanda orfoqrafiya qaydaları və durğu işarələri haqda ilk dəfə dərslik tərtib etmişdir. Tədqiqatçının S.Axundzadə və

C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə tərtib etdiyi “Yeni türk əlifbası” əsəri Şərqdə ilk dəfə fonetik metod əsasında tərtib edilmiş dərsliklərdən biridir.

1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında yaradılmış Yeni Əlifba Komitəsinə Fərhad Ağazadə də üzv seçilmişdi. O, az müddət ərzində tərtib etdiyi latın əlifba layihəsini Yeni Əlifba Komitəsinə təqdim edir. Elə həmin il “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” adlı iri həcmli elmi əsərini yazır. O, hər vasitə ilə yeni əlifbanı geniş yaymaq üçün təkliflər irəli sürür, yeni əlifbanın məktəblərdə tətbiq edilməsi uğrunda çalışırdı. Bu sahədə ömrünün sonuna qədər vuruşmuş və istəklərinə nail olmuşdur.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın təşəbbüskarları arasında S.Ağamalıoğlu, S.Mümtaz, C.Məmmədquluzadə, B.Çobanzadə ilə yanaşı, F.Ağazadənin də xüsusi rolu olmuşdur. F.Ağazadə qurultayda üç dəfə: altıncı, yeddinci və on ikinci iclaslarda çıxış etmişdir. O, imla komissiyasının üzvü kimi 1 mart 1926-cı il tarixli 6-cı iclasında “Türk dilində yazı qaydaları” mövzusunda məruzə etmişdi. Məruzədə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası haqqında ətraflı məlumat vermiş, ərəb əlifbasının türk dilinin yazı qaydalarına uyğun gəlmədiyini vurğulamışdı. Onun fikrinə görə, Azərbaycanda qəbul ediləcək yeni əlifba isə dilin fonetik xüsusiyyətlərinə tamamilə cavab verdiyini bildirmişdir.

4 mart 1926-cı il tarixli 12-ci iclasda isə “Ərəbcə latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri” müzakirəsində ilk çıxış edən Fərhad Ağazadə olmuşdu. Fərhad Ağazadə orta qürkcənin və yeni əlifbanın tətbiqi məsələsində mühüm elmi arqumentlər irəli sürmüşdü. O, iclasda ərəb əlifbasının islahının qəbul edilməz olduğunu bildirmiş və onun latın əlifbası ilə əvəz olunmasının vacibliyindən danışmışdır. Nəhayət, iclasın sonunda səsvermə nəticəsində latın əlifbasının

bütün türk-tatar respublikalarında tətbiq edilməsi üçün qərar qəbul edildi.

Azərbaycan alimləri bu qurultayın həm təşkilati, həm də ideoloji ruhunun formalaşmasında böyük iş görmüşlər. Birinci Türkoloji Qurultay türkdilli xalqların elmi və mədəni birliyini nümayiş etdirdi. Qurultay türk dünyasında ortaq düşüncə və kimlik axtarışlarının simvoluna çevrildi.

Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra bir il ərzində türk-tatar xalqlarının yaşadıkları bütün ərazilərdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün çox mühüm işlər görüldü.

Səlminaz Mahmudova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ağcabədi filialı

<https://orcid.org/0000-0002-5944-1973>

mahmudovas123@gmail.com

Türk xalqlarının miqrasiyaları və etnik coğrafiyanın formalaşması

Açar sözlər: türk xalqları, miqrasiya, etnik coğrafiya, Mərkəzi Asiya, oğuzlar

Keywords: turkic people, migration, ethnic geography, Central Asia, oghuz

Türk xalqlarının tarixi inkişafı miqrasiya fenomeni ilə sıx bağlıdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində baş vermiş genişmiqyaslı köçlər türk tayfalarının coğrafi yayılmasını təmin etməklə yanaşı, Avrasiya məkanında etnik və mədəni müxtəlifliyin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Elmi ədəbiyyatda türk miqrasiyaları həm tarixi hadisə, həm də etnik coğrafiyanın formalaşdırıcı amili kimi qiymətləndirilir (Bünyadov, 2007).

Bu mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir türk xalqlarının yerləşmə arealı, etnik tərkibi və mədəni xüsusiyyətləri məhz tarixi miqrasiya proseslərinin nəticəsi kimi formalaşmışdır. Türk xalqlarının ilkin etnik məkanının müəyyənləşdirilməsi etnogenez və miqrasiya tarixinin əsas problemlərindən biridir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu məkanın Altay–Sayan dağları, Orxon–Yenisey hövzəsi və Cənubi Sibir əraziləri olduğunu qəbul edir (Əliyev, 2010). Bu bölgə həm təbii-coğrafi xüsusiyyətlərinə, həm də iqtisadi imkanlarına görə erkən türk tayfalarının formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Altay bölgəsi geniş yaylaq və qışlaq sahələri, mülayim iqlimi və su ehtiyatları ilə köçəri və yarımköçəri həyat tərzinin inkişafına imkan vermişdir. Bu isə tayfa birliklərinin yaranmasına, sosial strukturun möhkəmlənməsinə və hərbi təşkilatlanmanın formalaşmasına səbəb olmuşdur (Xəlilov, 2015).

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılan kurqanlar, silah nümunələri, atçılıq mədəniyyətinə aid əşyalar türk tayfalarının bu ərazilərdə uzunmüddətli məskunlaşmasını sübut edir. Eyni zamanda, Orxon-Yenisey yazılı abidələri türk etnosunun siyasi və mədəni özünüdərkinin artıq erkən dövrlərdə formalaşdığını göstərir. Beləliklə, ilkin etnik məkan anlayışı yalnız coğrafi ərazi deyil, həm də türk kimliyinin formalaşdığı sosial, mədəni və ideoloji mühiti ifadə edir. Türk xalqlarının geniş miqrasiyalara başlaması təsadüfi deyil, mürəkkəb və çoxfaktorlu prosesin nəticəsidir. Əsas səbəblər təbii, iqtisadi, sosial və siyasi amillərlə bağlı olmuşdur (Göyüşov, 2012).

İlk növbədə, iqlim dəyişiklikləri və təbii resursların məhdudlaşması köçəri təsərrüfatla məşğul olan tayfaları yeni otlaq sahələri axtarmağa vadar etmişdir. Xüsusilə quraqlıq dövrlərində maldarlığın davam etdirilməsi üçün miqrasiya zəruri olmuşdur. İkinci mühüm amil demoqrafik artım və tayfalararası rəqabət idi. Əhali artdıqca mövcud ərazilər kifayət etməmiş, bu da yeni torpaqların fəthi və məskunlaşma proseslərini sürətləndirmişdir. Üçüncü amil hərbi-siyasi təzyiqlər olmuşdur. Güclü imperiyaların – Çin, Sasani və Bizans dövlətlərinin təzyiqi türk tayfalarını daha təhlükəsiz bölgələrə yönəltmişdir (İsmayılov, 2009). Nəhayət, miqrasiyalar strateji və iqtisadi maraqlarla da bağlı idi. Ticarət yollarına nəzarət, yeni siyasi birliklərin yaradılması türk tayfalarının hərəkətililiyini artırmışdır.

Hun miqrasiyaları türk tarixində ilk böyük miqyaslı köç dalğası kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Eramızın IV əsrindən başlayaraq hun tayfalarının Orta Asiyadan Qərbə doğru hərəkəti

Avrasiya tarixində köklü etnik və siyasi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur (Bünyadov, 2007).

Hunların Avropaya doğru irəliləməsi “Xalqların Böyük Köçü” prosesini sürətləndirmiş, german və slavyan tayfalarının da yer dəyişməsinə təkan vermişdir. Bu proses nəticəsində Avropanın etnik xəritəsi yenidən formalaşmışdır.

Hun miqrasiyaları yalnız hərbi yürüşlər deyil, həm də mədəni təsir vasitəsi olmuşdur. Atçılıq mədəniyyəti, hərbi taktika və köçəri dövlətçilik ənənələri hunlar vasitəsilə Qərbi Avrasiyaya yayılmışdır (Xəlilov, 2015).

Hun imperiyasının süqutundan sonra belə, hun tayfalarının bir hissəsi Avropada qalaraq yerli etnoslarla qarışmış və yeni etnik birliklərin yaranmasına təsir göstərmişdir.

Göytürk dövləti türk xalqlarının miqrasiya tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı hesab olunur. VI əsrdə formalaşan bu siyasi birlik türk tayfalarının yalnız hərbi gücünü deyil, eyni zamanda, siyasi və etnik konsolidasiyasını təmin etmişdir. Göytürklərin hakimiyyəti dövründə miqrasiyalar artıq kortəbii deyil, müəyyən siyasi məqsədlərə xidmət edən prosesə çevrilmişdir (Kafesoğlu, 2014).

Göytürk miqrasiyalarının əsas xüsusiyyəti tayfaların müxtəlif istiqamətlərdə yayılması ilə yanaşı, mərkəzi hakimiyyətə bağlılığını qoruması olmuşdur. Bu proses nəticəsində türk etnik elementi Altaylardan başlayaraq Mərkəzi Asiya, Şərqi Türkünstan və Orta Asiyanın geniş ərazilərinə yayılmışdır. Miqrasiyalar türk dilinin vahid ünsiyyət vasitəsi kimi möhkəmlənməsinə və orta q mədəni modelin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Uyğur dövründə miqrasiya prosesləri əvvəlki mərhələdən müəyyən qədər fərqlənmişdir. Uyğurların bir hissəsi köçəri həyat tərzindən imtina edərək daimi yaşayış məskənləri salmış, şəhər mədəniyyətinə keçid etmişdir (Taşağıl, 2016). Bu vəziyyət

miqrasiyaların yalnız ərazi dəyişməsi deyil, sosial-iqtisadi transformasiya prosesi olduğunu göstərir.

Uyğur miqrasiyaları nəticəsində türk etnik coğrafiyası mədəni baxımdan da zənginləşmiş, dini və ideoloji müxtəliflik formalaşmışdır. Bu mərhələ türk tarixində miqrasiyanın mədəni adaptasiya ilə uzlaşdığı dövr kimi qiymətləndirilir.

Oğuz və Qıpçaq miqrasiyaları türk xalqlarının Qərbə doğru geniş yayılmasında həlledici mərhələ olmuşdur. IX–XI əsrlərdə Oğuz tayfalarının Orta Asiyadan Qafqaz və Anadolu istiqamətində hərəkəti regionun etnik strukturunu əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir (Məmmədov, 2018).

Oğuz miqrasiyaları nəticəsində Azərbaycan, Anadolu və Yaxın Şərq ərazilərində türk etnik kimliyi möhkəmlənmiş, yerli əhali ilə qarşılıqlı integrasiya prosesi baş vermişdir. Bu proses assimilyasiya xarakteri daşımamış, daha çox mədəni və dil sintezi formasında reallaşmışdır. Oğuzlar yeni ərazilərdə dövlətçilik ənənələrini inkişaf etdirərək siyasi sabitliyin formalaşmasına töhfə vermişlər.

Qıpçaq tayfalarının miqrasiyası isə əsasən Şimali Qara dəniz hövzəsi və Şərqi Avropa çölləri ilə bağlı olmuşdur. Qıpçaqlar bu ərazilərdə geniş yayılaraq yerli xalqlarla etnik və mədəni əlaqələr qurmuşlar (Xəlilov, 2015).

Qıpçaq miqrasiyalarının nəticəsində bölgədə çoxqatlı etnik struktur yaranmış, türk dili və mədəniyyəti Avropa etnik mühitinə daxil olmuşdur. Bu proses sonrakı dövrlərdə bir sıra türk mənşəli etnosların formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Türk xalqlarının miqrasiyaları Avrasiya məkanında etnik coğrafiyanın formalaşmasında əsas amillərdən biri kimi çıxış etmişdir. Uzunmüddətli köç prosesləri nəticəsində türk etnik elementi geniş ərazilərə yayılmış, müxtəlif regional etnik modellər yaranmışdır.

Miqrasiyalar nəticəsində formalaşan etnik coğrafiya statik deyil, dinamik xarakter daşımışdır. Türk tayfaları yeni ərazilərdə mövcud etnoslarla qarşılıqlı əlaqəyə girərək mədəni uyğunlaşma və sintez proseslərini həyata keçirmişlər. Bu qarşılıqlı təsir türk kimliyinin çevik və adaptiv xüsusiyyətlər qazanmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, miqrasiyalar türk dillərinin yayılmasını təmin etmiş, geniş dil arealı formalaşdırmışdır. Bu gün Orta Asiyadan Balkanlara qədər uzanan türk dilli xalqların yerləşməsi tarixi miqrasiya proseslərinin birbaşa nəticəsidir.

Beləliklə, türk miqrasiyaları yalnız fiziki məkanın dəyişməsi deyil, həm də etnik, mədəni və dil coğrafiyasının yenidən qurulması prosesi olmuşdur. Bu amil müasir türk xalqlarının etnik kimliyinin anlaşılmasında əsas metodoloji açar rolunu oynayır.

Aparılan araşdırma göstərir ki, türk xalqlarının miqrasiyaları dünya tarixində təsadüfi və qısamüddətli hadisə deyil, minilliklər boyunca davam edən mürəkkəb və çoxşaxəli etno-tarixi proses olmuşdur. Bu miqrasiyalar türk xalqlarının yalnız coğrafi baxımdan yayılmasını deyil, eyni zamanda onların etnik kimliyinin, sosial strukturunun və mədəni dəyərlərinin formalaşmasını təmin etmişdir.

Mərkəzi Asiya mənşəli türk tayfalarının müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirdiyi köçlər Avrasiya məkanında etnik coğrafiyanın yenidən qurulmasına səbəb olmuşdur. Hun, Göytürk, Uyğur, Oğuz və Qıpçaq miqrasiyaları ayrı-ayrı tarixi mərhələlər kimi çıxış etsə də, bu proseslər bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqəli olmuş və davamlı etnik dinamika yaratmışdır. Bu dinamika nəticəsində türk etnik elementi Qafqazdan Anadoluya, Orta Asiyadan Şərqi Avropaya qədər geniş bir coğrafiyada möhkəmlənmişdir.

Araşdırma sübut edir ki, miqrasiyalar yalnız ərazi dəyişməsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda mədəni inteqrasiya və

qarşılıqlı təsir prosesi kimi baş vermişdir. Türk tayfaları yeni ərazilərdə yerli xalqlarla təmasda olaraq dil, adət-ənənə və dövlətçilik sahələrində qarşılıqlı zənginləşmə yaratmışdır. Bu qarşılıqlı təsir türk kimliyinin çevik, adaptiv və çoxqatlı xarakter almasına səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda, miqrasiyalar türk dillərinin geniş yayılmasını təmin etmiş, vahid dil ailəsi çərçivəsində regional fərqlərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Müasir türk xalqlarının yerləşmə arealı və etnik xüsusiyyətləri tarixi miqrasiya proseslərinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Nəticə etibarilə, türk xalqlarının miqrasiyaları etnik coğrafiyanın formalaşmasında həlledici rol oynamış, Avrasiya məkanında davamlı mədəni və etnik əlaqələr sistemi yaratmışdır. Bu proseslərin elmi şəkildə öyrənilməsi müasir türk xalqlarının tarixi kimliyinin, mədəni irsinin və regional mövqeyinin düzgün anlaşılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2010). *Türk etnogenezi və miqrasiyalar*. Elm.
2. Bünyadov, Z. (2007). *Azərbaycan və türk dünyası tarixi*. Şərq-Qərb.
3. Göyüşov, R. (2012). *Etnik proseslər və miqrasiya nəzəriyyələri*. Təhsil.
4. İsmayılov, M. (2009). *Qədim türk tayfaları*. Nurlan.
5. Məmmədov, F. (2018). *Oğuzların Qafqaz miqrasiyaları*. Universitet nəşriyyatı.
6. Xəlilov, A. (2015). *Türk xalqlarının etnik coğrafiyası*. Elm və Təhsil.
7. Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk milli kulturu*. Ötüken.
8. Taşağıl, A. (2016). *Gök Türkler*. Türk Tarih Kurumu.

Nigar Qasimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-2458-2469>
gasimovanigar90@gmail.com

Sinifdə davranış pozuntuları olan şagirdlərin idarə olunması

Açar sözlər: *sinfi idarəetmə strategiyaları, sinif qaydaları, bal və mükafat sistemi, şeirlərdən və geriye sayımdan istifadə olunması, dərslərin düzgün qurulması, qeyri-şifahi işarələr, fərqli təlim*

Keywords: *classroom management strategies, class rules, point and award system, using chants and countdowns, structuring our lessons well, non-verbal cues, differentiated instruction*

İngilis dili müəllimləri sinifdə məhsuldar və cəlbədicə təlim atmosferi yaratmaq üçün praktik sinfi idarəetmə strategiyalarından istifadə edə bilirlər. Bütün dünyada müəllimlər harada dərs keçmələrindən asılı olmayaraq şagirdlərin eyni, pis davranış nümunələri ilə qarşılaşırlar. Məsələn, şagirdlər dərs zamanı növbəsiz danışa, səs-küy sala və ya mövzudan kənar söhbətlərə qoşula bilər ki, bu da dərslərin gedişatını pozur və digər şagirdləri yayındırır. Bəzi şagirdlər dərs zamanı diqqətli olmaqla, fikirlərini bir yerə cəmləməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar dərs zamanı hərəkət edir, sakit otura bilmir, bəziləri dərslə qulaq asmır, xəyallar qurur, digərləri isə dərs fəaliyyətlərində iştirak etmək istəməirlər. Bir sıra şagirdlər davamlı olaraq dərslə müzakirələrdə iştirak etməkdən və tapşırıqları yerinə yetirməkdən imtina edirlər. Bəzi şagirdlər isə ümumiyyətlə müəllimlərə, sinif yoldaşlarına və sinif qaydalarına hörmət

etmirlər. Bura söyüş söymək, kobud davranmaq, müəllimin verdiyi təlimatları yerinə yetirməmək kimi davranışlar daxildir. Şagirdlər bəzən dərsə həvəssiz, maraqsız olurlar, öyrənmək üçün heç bir cəhd göstərmirlər. Bu davranış nəticədə tapşırıqların yerinə yetirilməməsinə və ingilis dilini öyrənməyə həvəsin olmamasına səbəb ola bilər. Bu tezisdə müəllimlərin bu cür davranışların qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün nə edə biləcəyini izah edəcəyik.

Müəllimlərə verə biləcəyimiz ilk məsləhət sinifdə nizam-intizam qaydalarının yaradılmasıdır. Effektiv sinif idarəçiliyində ilk addımlardan biri sinif qaydaları yaratmaqdır. Bura sinifdə bütün şagirdlər üçün aydın olan qaydaların müəyyənləşdirilməsi və dərslərin əvvəlində şagirdlərdə maraq və həvəs oyatmaq üçün fəaliyyətin təşkili daxildir. Müəllimlərimiz tədrisə başlayarkən bunları yerinə yetirməlidir: 1. Birinci növbədə müəllim sinif qaydalarının siyahısını tərtib etməlidir. Bu qaydalar sadə, başa düşülən olmalıdır və şagirdlər tərəfindən ciddi şəkildə əməl edilməlidir. Qaydalar sinifdə təlim üçün əlverişli və məhsuldar bir mühit yaratmağa kömək edəcək. Müəllimlər bu qaydaları tədris ilinin və ya semestrin əvvəlində şagirdləri ilə müzakirə etməlidirlər. 2. Daha sonra müəllimlər dərs planlarına dərsin əvvəlində şagirdlərdə maraq, dərsə həvəs yaradacaq oyun, fəaliyyət daxil etməlidir. Bu dərsdə şagirdlərin diqqətini cəmləşdirməyə, öyrənməyə kömək edəcək sadə oyunlar ola bilər. Bu cür sadə oyunlar, fəaliyyətlər şagirdlərin sinifdə daha rahat hiss etmələrinə kömək edəcəkdir.

Müəllimlərə verə biləcəyimiz digər məsləhət bal, mükafat sistemindən istifadə etməkdir. İngilis dili müəllimləri üçün əla strategiya bal və mükafat sistemini dərslərində tətbiq etməkdir. Bu, şagirdlərimizi həvəsləndirmək, müsbət davranışları gücləndirmək üçün çox təsirli bir yoldur. Bu zaman sinifdə şagirdlərə dərsdə fəal iştiraka, tapşırıqları yerinə yetirməyə və ya

nümunəvi davranış göstərmək kimi müxtəlif nailiyyətlərə görə bal verilir. Müəllimlər sinifdə şagirdlərin tərəqqisini izləmək üçün vizual cədvəl yaradaraq onu sinfin görünən bir yerində nümayiş etdirə bilirlər. Müəllimlər şagirdlərə müxtəlif hədəflərə nail olduqlarında kiçik mükafatlar, sertifikatlar, xüsusi imtiyazlar təklif edə bilirlər. Bu, şagirdləri dərstdə fəal iştiraka təşviq edir, həm də onların müvəffəqiyyət hissini artırır.

Müəllimlər dərslərində şeyrlərdən və geri sayımdan istifadə edə bilirlər. Sınıfı idarəetmə vasitəsi kimi şeyrlər və geri sayım ingilis dili dərslərimizi daha əyləncəli və dinamik etməyə kömək edəcək. Şeyrlər bir fəaliyyətdən digərinə keçmək, şagirdlərin diqqətini cəmləmək üçün əyləncəli bir yoldur. Müəllimlər bu şeyrlərdən şagirdlər bir az səs-küy salmağa başlayan kimi istifadə edə bilirlər. Geri sayım da sinfi idarə etmək üçün digər faydalı vasitədir. Müəllimlər dərstdə müxtəlif fəaliyyətlər arasında keçidi təmin etmək üçün geri sayımı tətbiq edə bilirlər. Bu, şagirdlərə tapşırığı yerinə yetirmək üçün nə qədər vaxt sərf etdiklərini anlamağa kömək edir və dərsin axıcı şəkildə davam etməsini təmin edir.

Digər məsləhət dərsləri düzgün şəkildə qurmaqdır. Müəllim sinfə əvvəlcədən hazırlanmış dərslər planı ilə daxil olmalıdır. Bu dərslər planına uyğun olaraq müəllim dərstdə hansı mövzunu keçəcəyini və bu mövzunu necə öyrədəcəyini bilməlidir. Müəllimlər dərslər planlarını və dərslər materiallarını qabaqcadan hazırlamalıdır. Bura dərslər üçün gərəkli olan bütün materialları toplamaq və dərstdə yarana biləcək mümkün çətinlikləri əvvəlcədən görə bilmək daxildir. Müəllimlər dərslərə yaxşı hazırlaşdıqda, özlərini daha inamlı və əmin hiss edirlər, bu zaman şagirdlər də mütəşəkkil təlim mühitindən faydalanmış olurlar.

Bundan başqa, müəllimlər qeyri-verbal işarələrdən istifadə etməlidirlər. Çünki, ünsiyyət 20% şifahi və 80% qeyri-verbal işarələrdən ibarətdir. Qeyri-verbal işarələr bizim bədən dilimiz,

gözlərimiz, üzümüzdəki ifadə, jestlərimiz və geyimimizdir. Qeyri-verbal işarələr ingilis dili müəllimləri üçün güclü vasitədir. Bu işarələr müəllimlərə dərsin gedişatını pozmadan şagirdləri ilə ünsiyyət qurmağa kömək edir. Müəllimlər sadə jestlər, üz ifadələrindən davranışı dəyişdirmək və vacib məqamları vurğulamaq üçün istifadə edə bilirlər. Müəllimlər bütün dərsi bir yerdə durmamalı, sinif ətrafında hərəkət etməlidirlər. Şagirdlər səs-küy salmağa başlayanda müəllimlər mözunun izahını dayandırmalıdır. Müəllimin üzünün ifadəsi, baxışları uşağa şifahi formada deyilməyən işarə kimi xidmət edir ki, onların etməməli olduqları bir şeyi etdiyini göstərir. Düzgün yerinə yetirildikdə, bu qeyri-verbal işarələr səssizcə ciddi bir xəbərdarlığı ifadə edir.

Şagirdlərin fərqli ehtiyacları və qabiliyyətləri var. Bəzi şagirdlər müəllimin keçdiyi dərs onlar üçün çox asan və ya çox mürəkkəb olduqda dərsdə pis davranışlara yol verə bilirlər. Sınıfimizi səmərəli şəkildə idarə etmək üçün müəllimlər fərqli təlim tətbiq etməlidirlər. Müəllimlər dərslərini eyni sinif daxilində müxtəlif öyrənmə üslublarına və dil bilik səviyyələrinə uyğunlaşdırmalıdır.

Digər məsləhət fiziki mühitlə bağlıdır. Fiziki mühit, çalışdığımız, öyrəndiyimiz, qarşılıqlı əlaqədə olduğumuz, sağlamlığımız, sosial həyatımıza və rifahımıza təsir edən xarici mühitdir. Müəllimlər dərsə erkən gəlməli, sinifdə hər şeyi təşkil etməlidirlər. Qayçı, maqnit, kartlar və digər məktəb ləvazimatları ümumi bir yerdə saxlanmalıdır. Bu, müəllimlərə vaxta qənaət etməyə, dərs zamanı axtardığını tez tapmağa kömək edir. Şagirdlərin dərsdə necə oturması öyrənmə prosesinin təşkilində mühüm rol oynayır. Müəllimlər şagirdləri qrup şəklində, fərdi masalarda oturma bilər və ya U forması kimi fərqli oturma variantlarını sınaqdan keçirə bilirlər.

Bundan başqa, müəllimlər texnologiyadan ağıllı şəkildə istifadə etməlidir. Ağıllı lövhələr, təlim proqramları və onlayn resurslar təhsili interaktiv və maraqlı, əyləncəli etməklə dərslərimizin keyfiyyətini artırır. Müəllimlər ingilis dili dərslərində təqdimatlardan istifadə edə bilərlər. Eyni zamanda, müəllimlər şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqəni təşviq etməlidirlər. Müəllimlər cüt və qrup şəklində şagirdlərlə işləməyə üstünlük verməlidirlər. Bu cür yanaşma şagirdlərə qarşılıqlı əlaqə qurmağa, bir-birindən öyrənməyə, ingilis dilini rahat şəraitdə tətbiq etməyə və əməkdaşlıq mühiti yaratmağa kömək edir. Son olaraq, müəllimlərə tövsiyə edə bilərik ki, mümkün qədər səbirli, empatik olmağa çalışsınlar. Unutmamalıyıq ki, ingilis dili şagirdlərimizin ana dili deyil və yeni bir dil öyrənmək asan deyil. Müəllimlər şagirdlərə təcrübə üçün geniş imkanlar yaratmalı və kiçik olmasından asılı olmayaraq, şagirdlərin uğurlarını qeyd etməlidirlər.

Lətifə Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ağcabədi filialı

<https://orcid.org/0009-0006-6276-8471>

letife.ahmedova64@mail.ru

Ernest Heminqeyin “Qoca və Dəniz” romanında uğursuzluqlara baxmayaraq qoca balıqçının həyat uğrunda mübarizəsi

Açar sözlər: Heminqey, “Qoca və dəniz”, Santyaqo, həyat
uğrunda mübarizə, insan iradəsi, uğursuzluq, mənəvi qələbə

Keywords: Hemingway, “The Old Man and the Sea”,
Santiago, struggle for life, human will, failure, spiritual victory

XX əsr dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ernest Heminqey yaradıcılığında insanın həyat qarşısında mövqeyi, taleyə qarşı mübarizəsi və mənəvi dözümlülük əsas mövzulardan biri olmuşdur. Yazıcının 1952-ci ildə nəşr olunan “Qoca və dəniz” romanı bu baxımdan onun yaradıcılığının zirvəsi hesab edilir. Əsər sadə süjet üzərində qurulsa da, dərin fəlsəfi və mənəvi məzmunu ilə seçilir. Romanın mərkəzində dayanan Santyaqo obrazı uğursuzluqlara baxmayaraq həyat uğrunda mübarizə aparan insanın simvoluna çevrilmişdir.

Heminqey bu əsərdə insanın fiziki zəifliyi ilə mənəvi gücü arasındakı ziddiyyəti ustalıqla göstərir. Qoca balıqçının uğursuzluqları onun həyat eşqini söndürmür, əksinə, onu daha da möhkəmləndirir. Bu baxımdan “Qoca və dəniz” romanı insan iradəsinin, səbrinin və əzmin bədii ifadəsi kimi dəyərləndirilir (Hemingway, 1952).

Ernest Heminqey XX əsr dünya ədəbiyyatında insanın həyat qarşısında mövqeyini, taleyə qarşı dirənişini və mənəvi dö-

zümlülüynü bədii şəkildə ifadə edən yazıçılardan biri kimi tanınır. Onun yaradıcılığında mübarizə anlayışı yalnız fiziki qarşıdurma deyil, eyni zamanda, insanın öz daxili aləmi, qorxuları, ümitsizliyi və taleyi ilə apardığı səssiz savaş kimi təqdim olunur. Heminquey qəhrəmanları çox zaman çətin, ekstremal şəraitlərdə sınıxılır və bu sınaqlar onların mənəvi keyfiyyətlərini üzə çıxarır (Baker, 1972).

Yazıçının əsərlərində mübarizə anlayışı bir qayda olaraq qəhrəmanın daxili aləmi ilə sıx bağlıdır. Heminquey üçün insanın böyüklüyü onun danışığında deyil, susqunluğunda, əzab qarşısında göstərdiyi təmkinində və məğlubiyyətlə üzləşərkən qoruduğu ləyaqətində ölçülür. Bu yanaşma “heminguey qəhrəmanı” anlayışının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu tip qəhrəmanlar emosiyalarını gizlədən, ağrıya səssiz dözən, lakin mənəvi baxımdan möhkəm insanlar kimi təqdim edilir (Young, 1966).

Heminqueyin həyat yolu da onun yaradıcılığında mübarizə mövzusunun formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Yazıçının Birinci Dünya müharibəsində iştirakı, müharibə yaraları alması, sonrakı illərdə şahidi olduğu sosial və mənəvi böhranlar onun insan taleyinə realist və bəzən pessimist baxışını gücləndirmişdir. Bu təcrübələr nəticəsində Heminquey insanın həyat qarşısında daim sınaqdan keçdiyini və bu sınaqlardan yalnız güclü iradə ilə çıxmağın mümkün olduğunu göstərməyə çalışmışdır (Meyers, 1985).

“Qoca və dəniz” romanı Heminqueyin mübarizə konsepsiyasının ən yetkin ifadəsidir. Bu əsərdə mübarizə nə müharibə, nə də sosial qarşıdurma şəklində təqdim olunur. Burada əsas mübarizə insanla təbiət, daha dərinlən baxılıqda isə insanla taleyin özü arasındadır. Santyaqo obrazı bu mübarizənin mərkəzində dayanır və yazıçının bütün yaradıcılıq prinsiplərini özündə cəmləşdirir (Hemingway, 1952).

Heminguey üçün mübarizə mütləq qələbə ilə nəticələnməli olan proses deyil. Onun yaradıcılığında məğlubiyyət anlayışı xüsusi məna daşıyır. Fiziki və maddi baxımdan məğlub olan qəhrəman mənəvi cəhətdən qalib ola bilər. Bu baxımdan Heminguey mübarizəni nəticəyə deyil, prosesə yönəldir. İnsan üçün əsas olan qalib gəlmək deyil, mübarizədən imtina etməməkdir (Young, 1966).

“Qoca və dəniz” romanında bu ideya açıq şəkildə öz əksini tapır. Santyaqo uzun müddət uğursuzluqla üzləşsə də, dənizə çıxmaqdan vaz keçmir. Onun mübarizəsi həyatın mənasını qorumaq, insan ləyaqətini itirməmək uğrunda aparılan savaşıdır. Bu mübarizə həm fiziki, həm də mənəvi xarakter daşıyır və Hemingueyin humanist dünyagörüşünü aydın şəkildə ifadə edir (Hemingway, 1952).

Beləliklə, Ernest Hemingueyin yaradıcılığında insan və mübarizə mövzusu mərkəzi yer tutur və “Qoca və dəniz” romanı bu mövzunun bədii-fəlsəfi kulminasiyası hesab edilə bilər. Yazıçı bu əsər vasitəsilə oxucuya göstərir ki, insanın həqiqi gücü onun əzmkarlığında, səbrində və taleyə qarşı göstərdiyi mövqedə gizlidir.

Santyaqo yaşlı, kasıb və cəmiyyətdən müəyyən qədər təcrid olunmuş bir balıqçıdır. Səksən dörd gündür balıq tuta bilməməsi onu cəmiyyətin gözündə uğursuz bir insana çevirib. Lakin bu münasibət Santyaqonun özünə baxışını dəyişmir. O, özünü hələ də dənizin bir parçası və həyatın fəal iştirakçısı hesab edir (Hemingway, 1952).

Psixoloji baxımdan Santyaqo son dərəcə güclü xarakterdir. Onun daxili monoloqları qocanın ümidini, inamını və iradəsini açıq şəkildə nümayiş etdirir. O, uğursuzluğu keçici hal kimi qəbul edir və taleyə boyun əymir.

Romanda uğursuzluq yalnız maddi nəticə ilə ölçülmür. Santyaqo üçün balıq tuta bilməmək həyatda məğlub olmaq

demək deyil. Əksinə, bu uğursuzluqlar onu daha da möhkəmləndirir. Heminqey burada uğursuzluğu insanın daxili gücünü üzə çıxaran bir sınaq kimi təqdim edir (Young, 1966). Qoca balıqçı hər uğursuzluqdan sonra yenidən dənizə qayıdır. Bu, həyatın özünə qayıdış, mübarizəni davam etdirmək əzminin ifadəsidir. Dəniz romanda sadəcə məkan deyil, həyatın özünün simvolidir. Santyaqo dənizə canlı varlıq kimi yanaşır, onu düşmən deyil, dost hesab edir. Bu münasibət insanla təbiət arasında harmoniyanın göstəricisidir (Hemingway, 1952).

Dəniz həm səxavətli, həm də amansızdır. Bu ikili xarakter həyatın öz mahiyyətini əks etdirir. Santyaqonun dənizlə mübarizəsi əslində insanın həyatla apardığı mübarizənin bədii modelidir. Nəhəng marlin balığı Santyaqonun həyatında ən böyük sınaqdır. Günlərlə davam edən mübarizə qocanın fiziki gücünü tükəndirsə də, mənəvi gücünü daha da artırır. O, ağrıya baxmaraq təslim olmur və balığı tutmağı bacarır (Baker, 1972).

Bu mübarizə insan iradəsinin təbiət qüvvələrinə qarşı dayanmaq qabiliyyətini simvolizə edir. Santyaqo üçün əsas olan balığı öldürmək deyil, onunla şərəfli mübarizə aparmaqdır.

Santyaqo mübarizə zamanı tamamilə təkdir. Onun tənhalığı insanın həyat qarşısında tək qalmasını simvolizə edir. Qocanın öz-özü ilə apardığı dialoqlar onun psixoloji vəziyyətini açmağa xidmət edir (Young, 1966). Bu daxili dialoqlar vasitəsilə oxucu Santyaqonun qorxularını, ümidlərini və əzmini daha yaxından dərk edir. Köpəkbalıqlarının marlin balığını parçalaması əsərin dramatik kulminasiyasıdır. Zəhri baxımdan Santyaqo məğlub olur. Lakin bu məğlubiyyət onun mənəvi qələbəsinə kölgədə qoymur (Hemingway, 1952).

O, axıradək mübarizə aparır və balığı qorumağa çalışır. Bu səhnə insan ləyaqətinin və iradəsinin ən parlaq ifadəsidir. Santyaqo balığı itirsə də, özünə hörmətini itirmir. Onun qələbəsi maddi deyil, mənəvidir. Heminqey bu obraz vasitəsilə göstərir

ki, insanın həqiqi dəyəri nəticədə deyil, mübarizədə gizlidir (Baker, 1972). “İnsanı məhv etmək olar, amma məğlub etmək olmaz” romanın əsas fəlsəfi ideyası bu cümlədə cəmlənir. Santyaqo fiziki cəhətdən məhv edilə bilər, lakin ruhən məğlub edilə bilməz. Bu fikir Heminquey humanizminin əsas sütunlarından biridir (Young, 1966). Manolin obrazı ümidin və gələcəyin simvoludur. Gənc oğlanın Santyaqoya olan hörməti qocanın mənəvi qələbəsinin cəmiyyət tərəfindən də tanındığını göstərir (Hemingway, 1952).

Ernest Heminqueyın “Qoca və dəniz” romanı uğursuzluqlara baxmayaraq həyat uğrunda mübarizə aparan insanın bədii manifestidir. Santyaqo obrazı oxucuya dözümlü, səbr və ləyaqət dərsi verir. Roman göstərir ki, insanın həqiqi gücü onun ruhundadır və bu güc heç bir məğlubiyyətlə sarsıla bilməz.

Ədəbiyyat

1. Baker, C. (1972). *Ernest Hemingway: A Life Story*.
2. Hemingway, E. (1952). *The Old Man and the Sea*.
3. Meyers, J. (1985). *Hemingway: A Biography*.
4. Young, P. (1966). *Ernest Hemingway: A Reconsideration*. Pennsylvania.

Джавахи́р Алла́хгу́лиева

Сумгаитский Государственный Технический Колледж при
Сумгаитском Государственном Университете
<https://orcid.org/0009-0000-5620-4860>
cavahr.allahqulyeva@mail.ru

Творчество А.С.Пушкина и его влияние на русский язык

Ключевые слова: лингвистические инновации, гибкая лингвистическая модель, трансформированный существующий язык

Açar sözlər: linqvistik yeniliklər, çevik linqvistik model, transformasiya edilmiş mövcud dil

Keywords: linguistic innovations, flexible linguistic model, transformed existing language

Александр Сергеевич Пушкин занимает особое место в истории русской словесности. Его творчество стало тем фундаментом, на котором сформировался современный русский литературный язык. До Пушкина литературная речь была перегружена церковнославянизмами, тяжёлыми конструкциями и книжной стилистикой. Писатель сумел соединить живую разговорную речь с высокими книжными традициями, создав гармоничную и универсальную языковую модель, понятную широкой аудитории.

Цель данной работы — проанализировать особенности творчества Пушкина и определить его влияние на развитие русского литературного языка в XIX–XXI веках. В статье рассматриваются особенности лексики, синтаксиса, стиля и художественных приёмов, благодаря которым язык Пушкина стал образцом литературной нормы. Творчество Пушкина

представляет собой уникальное явление, которое изменило структуру русского языка и его функциональные возможности. Одним из важнейших вкладов писателя стало стремление к ясности и точности выражения. Пушкин избавил литературный язык от чрезмерной тяжеловесности, характерной для старой книжной традиции, и ввёл в него элементы живой народной речи. Благодаря этому русская литература приобрела естественность, динамику и эмоциональную выразительность.

Особое значение имеет лексика Пушкина. Его словарный запас отличался исключительным разнообразием и включал как элементы высокого стиля, так и разговорные выражения, фразеологизмы, пословицы и выражения народной речи. Пушкин умело создавал новые смысловые оттенки, сочетая разные стилистические пласты языка. Лексическая система писателя оказала большое влияние на развитие языковых норм, поскольку показала возможности гармоничного соединения разных стилей в рамках одного художественного произведения. Не менее важной является работа Пушкина со синтаксисом. Он стремился к простоте и прозрачности выражения мысли, легко переходил от коротких, эмоционально насыщенных предложений к развернутым, описательным конструкциям. В «Евгении Онегине», «Капитанской дочке» и его лирике можно наблюдать совершенство синтаксической организации, которая стала эталоном для последующих поколений писателей. Синтаксис Пушкина стал основой того, что современный русский язык воспринимается как гибкий, выразительный и логичный.

Также следует отметить художественные приёмы, которые Пушкин активно использовал в своих произведениях: метафоры, сравнения, антитезы, эпитеты и звуковые повторения. Эти элементы не только украшают текст, но и делают язык более эмоциональным, живым и ярким. Влияние Пушкина

распространяется не только на художественную литературу, но и на публицистику, научный стиль и разговорную речь, поскольку его модель языка стала универсальной.

Анализ творчества А.С.Пушкина позволяет сделать вывод, что именно он заложил основы современного русского литературного языка. Пушкин сумел объединить в единую систему наследие древней книжной традиции и живую народную речь. Благодаря этому русский язык стал более гибким, выразительным и доступным для широких слоёв населения. Лексическая и синтаксическая система Пушкина стала эталоном, который сохраняет актуальность до сих пор. Его произведения продолжают изучаться как образец литературной нормы, а влияние писателя прослеживается в работах русских авторов XIX–XXI веков. Творчество Пушкина сформировало не только язык литературы, но и общий культурный код русского народа, что делает его вклад уникальным и долговечным.

Подводя итог исследованию, можно утверждать, что творчество А.С.Пушкина представляет собой ключевой этап в истории развития русского языка и русской литературы. Влияние Пушкина проявляется не только в обновлении лексики и синтаксиса, но и в формировании нового художественного стиля, основанного на гармонии простоты, точности и выразительности. Его способность соединить живую речь широких слоёв населения с традицией высокой словесности стала переломным моментом в становлении литературной нормы, определившей развитие языка на последующие столетия.

Важно отметить, что пушкинская языковая модель остаётся актуальной и сегодня: она продолжает служить образцом для писателей, филологов и исследователей русского языка. Таким образом, наследие Пушкина имеет долговременное

культурное и научное значение, а его вклад можно рассматривать как фундаментальный для всей русской языковой культуры.

Ülviyyə Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ağcabədi filialı
<https://orcid.org/0009-0007-9480-071X>
ulviyye.quliyeva@agcebedi.adpu.edu.az

Təhsildə inklüzivlik və bərabərlik

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, bərabərlik, təhsil siyasəti, müəllimlərin peşəkar hazırlığı, sosial ədalət*

Keywords: *inclusive education, equality, education policy, professional training of teachers, social justice*

Inklüziv təhsil və bərabərlik prinsipləri müasir dövrün təhsil sistemlərinin əsaslarını təşkil edir. Bu anlayışlar müxtəlif sosial, mədəni və fərdi xüsusiyyətlərə sahib olan tələbələrin bərabər təhsil imkanlarından faydalanmalarını təmin edir. Təhsilin inklüzivliyi, yalnız fiziki imkansızlığı olan və ya xüsusi təhsil ehtiyacı olan tələbələrə deyil, həm də müxtəlif etnik, dini və mədəni qruplardan olan tələbələrə təhsil imkanlarının eyni şəkildə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Müasir təhsil sistemi bu prinsipləri tətbiq etməklə bərabər, sosial ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Məqsədim təhsildə inklüzivlik və bərabərlik prinsiplərinin necə tətbiq edildiyini təhlil etmək, həmçinin, Azərbaycanın təhsil sistemində bu prinsiplərin tətbiqinin nə dərəcədə effektiv olduğunu araşdırmaqdır.

Inklüziv təhsil (ing. *Inclusive Education*), təhsil alan bütün uşaqların cinsiyyətindən, sosial statusundan, etnik mənsubiyyətindən, fiziki və ya zehni vəziyyətindən asılı olmayaraq, təhsil sisteminə tam daxil olmalarını təmin etməyi hədəfləyən bir təhsil modelidir. Bu anlayış, fərqli ehtiyacları olan uşaqların, o cümlədən fiziki və ruhi əlilliyi olan, xüsusi təhsil ehtiyacı olan

və ya sosial, mədəni və ya dil baryerləri yaşayan tələbələrin də daxil olduğu bütün uşaqların, ümumi təhsil müəssisələrində bərabər şəkildə təhsil almalarını təmin etməyi nəzərdə tutur. İnküziv təhsil, təhsil sahəsində ədalət və bərabərlik təmin etməyə yönəlmiş bir yanaşma kimi çıxış edir və təhsilin əsas məqsədini bütün fərdlər üçün əlçatan etməkdə görün.

İnküziv təhsil yalnız Azərbaycan üçün deyil, dünya miqyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir mövzudur. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə UNESCO, inküziv təhsilin dünya miqyasında təşviq edilməsi üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirirlər. Bu təşkilatlar, inküziv təhsil sistemlərinin sosial ədaləti təmin etmək, iqtisadi bərabərsizliyi azaltmaq və bəşəriyyətin inkişafını dəstəkləmək məqsədini güdürlər (UNESCO, 2017).

Təhsildə bərabərlik, hər bir tələbəyə bərabər təhsil imkanlarının yaradılması deməkdir. Bu yanaşma, tələbələrin sosial və fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, təhsil almaq hüququnu təmin edir. Bərabərlik yalnız təhsil müəssisələrində fiziki şəraitin yaxşılaşdırılmasını deyil, həm də tədris proqramlarının, müəllimlərin yanaşmalarının və sosial mühitin uyğunlaşdırılmasını tələb edir (Qasımov, 2021).

Bərabər təhsil imkanları cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafını artırır. Təhsildə bərabərlik təmin olunarsa, hər bir fərd öz potensialını həyata keçirə bilər, bu isə həm fərdi, həm də cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir edir (Əliyev, 2020).

İnküziv təhsil sisteminin tətbiqinə çoxsaylı amillər təsir edir. Bu amillər arasında təhsil siyasəti, müəllimlərin peşəkar hazırlığı, məktəb mühitinin əlçatanlığı və valideynlərin bu prosesə cəlb edilməsi önəmli yer tutur (Səmədov, 2018).

Azərbaycan Respublikası 2000-ci illərdən başlayaraq təhsildə inküzivlik prinsiplərinin tətbiqini sürətləndirib. Dövlət siyasətində inküziv təhsilin inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirilib. Azərbaycan Respublikasının

Təhsil Nazirliyi, inklüziv təhsilin inkişafını dəstəkləyən müxtəlif proqramlar tətbiq edir və xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil şəraitlərini yaxşılaşdırmağa çalışır.

Inklüziv təhsil sisteminin effektiv şəkildə tətbiq edilməsi üçün müəllimlərin peşəkar hazırlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Inklüziv təhsil yalnız fiziki və ya zehni əlilliyi olan uşaqların deyil, həm də müxtəlif sosial və mədəni qruplardan olan uşaqların təhsil alması üçün uyğunlaşdırılmalı bir təhsil yanaşmasıdır. Bu yanaşma, tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarına cavab verən fərdi tədris metodlarının tətbiqini, çoxsaylı tədris vasitələrinin istifadəsini və məktəb mühitinin uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Müəllimlər, bu müxtəliflikləri idarə etmək və hər bir tələbənin təhsil haqqını təmin etmək üçün xüsusi peşəkar bacarıqlara və biliklərə sahib olmalıdır.

Inklüziv təhsil, müxtəlif bacarıq səviyyələrinə və xüsusi təhsil ehtiyaclarına malik uşaqları eyni sinifdə birləşdirir. Bu vəziyyət, müəllimlərin ənənəvi tədris yanaşmalarından fərqli olaraq, fərdi ehtiyaclara uyğunlaşmalarını tələb edir. Müəllimlər, bu tələbələrin fərdi inkişaflarını izləyərək, onların təhsil prosesinə daxil olmalarını təmin etməlidirlər. Beləliklə, inklüziv təhsil sistemində müəllimlərin rolu yalnız bilik ötürməkdən ibarət olmamalıdır, həm də uşaqların sosial və emosional inkişafını dəstəkləmək və onların təhsil mühitinə uyğunlaşmalarını təmin etməkdir.

Inklüziv təhsil, müəllimlərdən xüsusi yanaşma və strateji bacarıqlar tələb edir. Müəllimlər, müxtəlif ehtiyacı olan uşaqların fərqli bacarıq səviyyələrini nəzərə alaraq, onlara uyğun tədris proqramları və fəaliyyətlər hazırlamalıdır. Bu, yalnız pedaqoji bacarıq deyil, həm də psixoloji və sosial bacarıqlar tələb edir. Müəllimlər, həmçinin, tədris prosesində tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun tədris metodlarından

istifadə etməli, sinifdəki müxtəlifliyi qəbul etməli və təşviq etməlidirlər (Qasımov, 2021).

Müəllimlərin inklüziv təhsil üzrə peşəkar hazırlığının artırılması üçün müəyyən təlim proqramlarının tətbiqi vacibdir. Bu proqramlar, müəllimlərə inklüziv təhsil metodlarını və strategiyalarını öyrətməli, onların tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarına necə uyğunlaşacaqlarını göstərməlidir. Müəllimlərə verilən bu təlimlər, onlara xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlarla necə işləyəcəklərini, onların təhsilində qarşılaşa biləcəkləri çətinlikləri və bu çətinliklərin öhdəsindən necə gələcəklərini izah etməlidir.

Bundan əlavə, müəllimlərə daxilində müxtəlif ehtiyaclara malik uşaqları olan siniflərdə işləmək üçün lazım olan sosial bacarıqlar və ehtiyaclar haqqında bilik verilməlidir. Bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi tədrisin keyfiyyətini artırır və sinif mühitini daha uyğun hala gətirir.

Inklüziv təhsil sahəsində peşəkar hazırlıq yalnız ilkin təlimlərlə məhdudlaşmamalıdır. Müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı, inklüziv təhsil metodlarının tətbiqindəki inkişaflarla paralel olaraq davam etməlidir. Təhsil siyasətçiləri və təhsil müəssisələri müəllimlərə mütəmadi olaraq peşəkar inkişaf seminarları, təlimlər və məruzələr təşkil etməlidir.

Müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün beynəlxalq təcrübələrdən də faydalanmaq mümkündür. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə müəllimlər üçün xüsusi proqramlar və təlimlər mövcuddur. Azərbaycanın təhsil siyasətinin və təhsil proqramlarının bu təcrübələri tətbiq etməsi, ölkəmizdə inklüziv təhsilin daha mükəmməl və effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə səbəb olacaqdır (Süleymanov, 2019).

Inklüziv təhsil yalnız pedaqoji bacarıqları deyil, həm də müəllimlərin sosial və emosional bacarıqlarını inkişaf etdirməyi tələb edir. Müəllimlər, sinifdəki müxtəlif uşaqlara yalnız tədris

etmək deyil, həm də onların sosial və emosional inkişafını təmin etmək üçün uyğun mühit yaratmalıdırlar. Müəllimlər, müxtəlif mədəniyyətlərdən və sosial qruplardan olan uşaqların bir arada təhsil almasına şərait yaratmalı, uşaqlar arasında müsbət sosial əlaqələrin qurulmasına yardım etməlidir. Bu, uşaqların özünə inamlarını artırır və onların sosial inteqrasiyasını təmin edir.

Müəllimlərin sosial bacarıqları, inklüziv təhsilin ən vacib tərkib hissələrindən biridir. Müəllimlər, uşaqları yalnız akademik sahədə deyil, həm də sosial və emosional baxımdan inkişaf etdirməlidir. Müəllimlərin bu vəzifələri yerinə yetirə bilməsi üçün onların həm də psixoloji cəhətdən hazırlıqlı olmaları vacibdir (Qasimov, 2021).

Inklüziv təhsil sisteminin effektiv tətbiqi, müəllimlərin peşəkar hazırlığı və onların davamlı inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Təhsildə inklüzivlik və bərabərliyin təmin edilməsi üçün qanunvericilik sahəsində də dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Təhsil siyasətində müvafiq dəyişikliklər edərək, bərabər təhsil imkanları bütün tələbələr üçün daha əlçatan edilməlidir.

Təhsildə inklüzivlik və bərabərlik prinsipləri yalnız sosial ədalətin təmin edilməsində deyil, həm də iqtisadi və mədəni inkişafda mühüm rol oynayır. Bu prinsiplərin təhsil sistemində inteqrasiyası həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda müsbət təsir yaratmaqda davam edir. Azərbaycanın təhsil sistemi bu prinsiplərin tətbiqində müxtəlif çətinliklərlə üzləşsə də, gələcəkdə bu sahədə daha da irəliləyişlər gözlənilir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2020). *Təhsildə sosial ədalət və bərabərlik*. Şərq-Qərb.
2. Qasimov, M. (2021). *Təhsildə bərabərlik və inklüzivlik*. ADPU.

3. Səmədov, S. (2018). *İnklüziv təhsil və müasir yanaşmalar*. Təhsil.
4. Süleymanov, E. (2019). *Təhsildə inklüzivlik və bərabərlik imkanlarının təmin olunması*. Elm.
5. UNESCO. (2017). *Inclusion and Equity in Education: All Means All*. UNESCO Publishing.

İlahə Əsgərli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-6053-5546>

ilahe.asgerli1992@gmail.com

Xarici dil dərslərində multimedia texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti

Açar sözlər: *ingilis dili, xarici dil tədrisi, multimedia texnologiyaları, dil öyrənmə, audiovizual vasitələr*

Keywords: *English language, foreign language teaching, multimedia technologies, language learning, audiovisual tools*

Müasir cəmiyyət global sosial proseslərin təsiri altında formalaşır və bu proseslərdən biri informasiya cəmiyyəti şəraitində müasir kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə informasiyanın toplanması, emalı, saxlanması, ötürülməsi və istifadəsinin həyata keçirilməsidir. Bu kontekstdə tədris prosesinə yeni informasiya texnologiyalarının, xüsusilə internet resurslarının və multimedia əsaslı təhsil kompüter programlarının intensiv şəkildə inteqrasiyası obyektiv zərurət kimi meydana çıxır.

Müasir dövrdə təhsil sistemində baş verən texnoloji yeniliklər xarici dilin tədrisi prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Xüsusilə multimedia texnologiyalarının tətbiqi dil öyrənməni daha interaktiv, effektiv və motivasiyaedici hala gətirmişdir. Tezisdə xarici dil dərslərində multimedia texnologiyalarından istifadənin nəzəri əsasları, əsas tətbiq formaları və onların tədris prosesinə təsiri araşdırılır. Eyni zamanda, multimedia vasitələrinin tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafında oynadığı rol elmi aspektdən təhlil edilir.

Qloballaşma şəraitində xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin öyrənilməsi müasir təhsilin əsas prioritetlərindən biri hesab olunur. Ənənəvi tədris metodları müasir öyrənənlərin tələbatlarını tam şəkildə ödəmədiyi üçün tədris prosesində innovativ yanaşmaların tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. Bu baxımdan multimedia texnologiyalarının xarici dil dərslərinə integrasiyası təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Multimedia çoxfunksiyalı kompüter sistemidir, özünə bir neçə formada kompüter məhsulları toplusunu daxil edir: təsvir, səs, animasiya, mətn və s., digər sistemlərlə interaktiv şəkildə birləşdirilir və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur.

Xarici dillərin tədrisi prosesində multimedia texnologiyalarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elektron lüğətlər, ensiklopediyalar, interaktiv dərslilər, tədris oyunları, internet əsaslı resurslar, simulyatorlar və elektron təqdimatlar kimi rəqəmsal vasitələrdən istifadə tədris materiallarının daha effektiv şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır və öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artırır.

Multimedia texnologiyaları mətn, səs, şəkil, video və animasiya kimi müxtəlif informasiya formalarının birgə istifadəsinə əsaslanır. Xarici dil dərslərində bu texnologiyalardan istifadə dil materiallarının daha aydın və anlaşılan formada təqdim edilməsinə imkan yaradır. Audiovizual materiallar vasitəsilə tələbələr dili real kommunikativ mühitdə qavrayır, bu isə dinləmə və danışmaq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Xarici dilin tədrisində multimedia texnologiyalarına video dərslər, audio materiallar, interaktiv təqdimatlar, elektron dərslilər və onlayn resurslar daxildir. Filmlər, podkastlar və videoçarxlar vasitəsilə tələbələr düzgün tələffüz, intonasiya və lüğət ehtiyatını daha effektiv şəkildə mənimsəyirlər. İnteraktiv tapşırıqlar isə tələbələrin dərstdə fəal iştirakını təmin edərək öyrənməni daha səmərəli edir.

Xarici dillərin tədrisində prioritet istiqamətlər ünsiyyət, interaktivlik, ünsiyyətin həqiqiliyi, mədəni kontekstdə dilin öyrənilməsidir ki, bütün bunlar mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafına imkan yaradır.

Multimedia texnologiyalarının tətbiqi tələbələrin dərso marağını və motivasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu texnologiyalar öyrənənlərin müstəqil işləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və fərdi öyrənmə tempini nəzərə almağa imkan verir. Nəticədə tələbələrin oxu, yazı, dinləmə və danışmaq bacarıqları kompleks şəkildə formalaşır.

Multimedia vasitələri müxtəlif nitq fəaliyyətlərinin öyrədilməsinə və onların effektiv şəkildə inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, bu vasitələr kommunikativ situasiyaların formalaşdırılmasına, dil və nitq bacarıqlarının avtomatlaşdırılmasına dəstək verir. Bundan əlavə, multimedia fərdi yanaşmanın tətbiqinə şərait yaradaraq tələbələrin müstəqil işləmə səylərini artırır və öyrənmə prosesini daha intensiv edir.

Aparadığımız araşdırmalar onu göstərir ki, multimedia texnologiyalarının xarici dil dərslərində tətbiqi tədris prosesinin effektivliyini artırır və dil öyrənməni daha əlçatan edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə tələbələr dili daha tez və keyfiyyətli şəkildə mənimsəyir, eyni zamanda kommunikativ səriştələrini inkişaf etdirirlər. Buna görə də multimedia texnologiyalarının xarici dil tədrisində sistemli və məqsədyönlü istifadəsi müasir təhsilin əsas tələblərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Cavid Əfəndizadə

Azərbaycan İdman Akademiyası

magistrant

<https://orcid.org//0009-0005-8888-8781>

cavid.efenzadeqqqqq@gmail.com

Təcrübəçi tələbələrin psixoloji dayanıqlılıq və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasında pedaqoji təcrübənin rolu

Açar sözlər: *psixoloji dayanıqlılıq, ünsiyyət bacarıqları, pedaqoji təcrübə, təcrübəçi tələbələr, peşəkar inkişaf*

Keywords: *psychological resilience, communication skills, pedagogical experience, interns, professional development*

Təcrübəçi tələbələrin peşəkar inkişafında pedaqoji təcrübənin rolu getdikcə önəmli bir tədqiqat sahəsi kimi qiymətləndirilir. Pedaqoji təcrübə yalnız biliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda tələbələrin şəxsi və sosial bacarıqlarının formalaşmasına da əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu kontekstdə, xüsusilə psixoloji dayanıqlılıq və ünsiyyət bacarıqları, təcrübəçi tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətində uğurlu olmaları üçün vacib elementlərdən hesab olunur. Psixoloji dayanıqlılıq tələbələrin qarşılaşdıqları stress vəziyyətlərinə adaptasiya olma qabiliyyətini ifadə edir və bu bacarıq təcrübə zamanı qarşıya çıxan çətinliklər qarşısında onların səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Pedaqoji təcrübə tələbələrə real tədris mühitində bilik və bacarıqlarını sınaq etmək imkanı verir. Bu prosesdə tələbələr yalnız nəzəri bilikləri tətbiq etmir, həm də ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Müxtəlif sinif və qrup şəraitlərində müəllim və şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqə qurmaq tələbələrin kommunikativ

bacarıqlarının güclənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, təcrübəçi tələbələr real problemlərlə qarşılaşaraq stresli situasiyaları idarə etməyi öyrənirlər ki, bu da onların psixoloji dayanıqlılığını artırır. Pedaqoji təcrübə zamanı tələbələr həm şagirdlərin davranışlarını müşahidə edir, həm də öz tədris strategiyalarını formalaşdırırlar. Bu proses onların analitik düşünmə, situasiya qiymətləndirmə və qərarvermə bacarıqlarını gücləndirir.

Ünsiyyət bacarıqları və psixoloji dayanıqlılıq arasında sıx bir əlaqə mövcuddur. Təcrübəçi tələbələr sinifdəki fərqli davranışları, müxtəlif öyrənmə tərzlərini və tələbələrin emosional vəziyyətlərini anlamaq üçün davamlı olaraq kommunikasiya strategiyalarını inkişaf etdirməlidirlər. Bu prosesdə tələbələr yalnız sözlü ünsiyyət bacarıqlarını deyil, həm də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrini və empatiya qabiliyyətini öyrənirlər. Pedaqoji təcrübənin məqsədi yalnız məlumat ötürmək deyil, həm də tələbələrin qarşılıqlı anlaşıma və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir ki, bu da onların peşəkar davranışlarının formalaşmasına təsir edir.

Psixoloji dayanıqlılığın formalaşması tələbələrin özünəinam və özünüqiymətləndirmə səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Təcrübəçi tələbələr müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşdıqca öz güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirir, həll yolları axtarır və qarşıya çıxan maneələri aşma bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu, onların stress vəziyyətlərində soyuqqanlı qalma və konstruktiv davranış nümayiş etdirmə qabiliyyətini artırır. Təcrübə zamanı əldə edilən uğurlar və qarşıya çıxan problemlərin həlli tələbələrin emosional intellektini və motivasiyasını da gücləndirir.

Pedaqoji təcrübənin təşkilati aspektləri də tələbələrin inkişafına təsir göstərir. Müşahidə, mentorluq və davamlı rəy prosesləri tələbələrin öz fəaliyyətlərini qiymətləndirmələrinə və inkişaf sahələrini müəyyənləşdirmələrinə imkan yaradır. Bu

strukturlaşdırılmış yanaşma tələbələrin məsuliyyət və təşəbbüs-karlıq hissələrini gücləndirir, həmçinin psixoloji dayanıqlılıqlarını sistemli şəkildə formalaşdırır. Eyni zamanda, kollektiv iş şəraiti və sinifdəki qarşılıqlı əlaqələr tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını praktik şəkildə sınaqdan keçirir və onları təkmilləşdirir.

Təcrübəçi tələbələrin inkişafında pedaqoji təcrübənin rolu həmçinin adaptiv bacarıqların formalaşmasında özünü göstərir. Tələbələr fərqli sinif mühitlərinə adaptasiya olmaq, müxtəlif şagird qrupları ilə işləmək və yeni tədris texnologiyalarını mənimsəmək məcburiyyətində qalırlar. Bu adaptivlik onların psixoloji dayanıqlılığını gücləndirir və qarşıya çıxan situasiyalara tez uyğunlaşma qabiliyyətini artırır. Təcrübəçi tələbələr kritik düşünmə, problem həll etmə və qərarvermə bacarıqlarını da inkişaf etdirərək peşəkar davranış modellərini formalaşdırırlar.

Nəticə olaraq, pedaqoji təcrübə təcrübəçi tələbələrin psixoloji dayanıqlılıq və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Təcrübə tələbələrə bilik və bacarıqlarını real şəraitdə tətbiq etmək, sosial qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirmək və stressli situasiyalara uyğunlaşmaq imkanı yaradır. Bu proses tələbələrin şəxsi və peşəkar inkişafını təmin edərək gələcək peşə fəaliyyətlərinə hazır olmasına şərait yaradır. Pedaqoji təcrübənin məqsədli və strukturlaşdırılmış forması tələbələrin adaptiv, məsuliyyətli və kommunikativ bacarıqlara malik mütəxəssis kimi yetişməsinə təmin edir, onların psixoloji dayanıqlılığını və ünsiyyət qabiliyyətlərini effektiv şəkildə formalaşdırır.

Məftun Əliməmmədov

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-1499-1042>

meftun.elimemmedov@gmail.com

İbtidai sinif şagirdlərində sadə alqoritmik bacarıqların formalaşdırılması və cəbr elementlərinin tədrisinin buna nəzərən tətbiqi metodikası

***Açar sözlər:** alqoritmik düşüncə, cəbr elementləri, ibtidai sinif, metodika, kurikulum*

***Keywords:** algorithmic thinking, elements of algebra, primary school, methodology, curriculum*

Təqdim olunan tezisdə ibtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi prosesində alqoritmik tapşırıqların cəbr elementlərinin mənimsənilməsinə təsiri araşdırılır. Tezisdə ibtidai mərhələdə şagirdlərdə məntiqi və alqoritmik düşüncənin formalaşdırılmasının riyazi biliklərin şüurlu şəkildə qavranılması baxımından əhəmiyyəti elmi əsaslarla izah olunur. Yeni riyaziyyat kurikulumu və Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununun tələbləri kontekstində şagirdlərin sadə tənlikləri, ədədi və dəyişəni olan ifadələri, eləcə də əməliyyat ardıcılığını mənimsəməsində alqoritmik yanaşmanın rolu göstərilir.

Tezisdə metodik ədəbiyyata istinad olunmaqla sübut edilir ki, alqoritmik bacarıqlar şagirdlərin cəbr anlayışlarını daha tez, şüurlu və davamlı şəkildə mənimsəməsinə şərait yaradır. Həmçinin alqoritmik tapşırıqların ardıcılıq qurma, əməliyyatların düzgün seçilməsi və tərs əməliyyat anlayışının formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynadığı göstərilir. Nəticə olaraq,

ibtidai siniflərdə alqoritmik tapşırıqların sistemli və məqsədyönlü şəkildə tətbiqinin şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafına və gələcəkdə cəbr kursunun daha asan mənimsənilməsinə mühüm töhfə verdiyi qənaətinə gəlinir.

İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi yalnız hesablamaların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu mərhələdə şagirdlərdə məntiqi və alqoritmik düşüncənin formalaşdırılması həm riyazi biliklərin mənimsənilməsi, həm də gələcəkdə cəbr kursunun qavranılması üçün mühüm baza yaradır. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununda təhsilin məqsədlərindən biri kimi şagirdlərdə düşünmə, təhlil və tətbiq bacarıqlarının inkişafı qeyd olunur. Yeni riyaziyyat kurikulumu isə ibtidai sinif səviyyəsində şagirdlərin “ədədi və dəyişəni olan ifadələr haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırması”, “sadə tənlik və bərabərlikləri dərk etməsi” kimi nəticələri tələb edir. Bu tələblərin həyata keçirilməsi üçün alqoritmik tapşırıqların təlim prosesinə daxil edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Metodik ədəbiyyatda ibtidai siniflərdə cəbr elementlərinin mərhələli öyrədilməsi xüsusi vurğulanır. Tədqiqatlar göstərir ki, “Ədədi ifadələrin qurulması, əməliyyat ardıcılığının seçilməsi və sadə tənliklərin qurulması şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynayır”. Bu yanaşma göstərir ki, alqoritmik bacarıqlar tədrisin yalnız informatika və ya proqramlaşdırma ilə bağlı hissəsi deyil, eyni zamanda riyaziyyatın əsas komponentidir.

Araşdırmalar göstərir ki, alqoritmik tapşırıqlar ardıcılıq qurma, müqayisə, təsnifat, qrafik sxem üzrə hərəkət şagirdlərin ədədi ifadələr qurulması və əməliyyatları düzgün seçməsi üçün ciddi baza yaradır. Məsələn, şagirdə “ $3 + [] = 7$ ” misal nümunəsi verildikdə, o, boş xanaya hansı ədədi yerləşdirməli olduğunu tapmaq üçün ardıcılığı düşünür: əvvəlcə uyğun ədədi seçir,

sonra onu yerinə qoyur, ardınca isə əməliyyatı yoxlayır. Bu proses ardıcılıq $\rightarrow$ əməliyyat $\rightarrow$ yoxlama alqoritmidir.

Hipotez kimi qəbul edilir ki, ibtidai siniflərdə alqoritmik tapşırıqların sistemli şəkildə tətbiqi şagirdlərin cəbr elementlərini daha dərinədən mənimsəməsinə səbəb olur. Bu hipotez yeni riyaziyyat kurikulumu ilə də uzlaşır, çünki kurikulumda “şagirdin öz fikrini əsaslandırması və əməliyyat ardıcılığını şüurlu şəkildə seçməsi” əsas nəticələrdən biri kimi göstərilir.

Araşdırmalar göstərir ki, sadə tənliklərin öyrədilməsi zamanı addımları ardıcılıqla icra etmə bacarığı olmayan şagirdlər tənliyə yalnız mexaniki yanaşır. Alqoritmik düşüncə isə tənlikdə verilmiş ifadələr arasında əlaqəni düzgün qurmağı təmin edir. Məsələn, “ $x - 2 = 5$ ” tənliyinin həlli zamanı şagird əvvəlcə tənlikdəki çıxma əməliyyatının “tərs əməliyyat” yolu ilə aradan qaldırılmasını anlayır və bunun tam alqoritmik addım olduğunu dərk edir.

Nəticə olaraq demək olar ki, ibtidai siniflərdə sadə alqoritmik fəaliyyətlərlə cəbr elementlərinin inteqrasiyası şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafına ciddi təsir edir. Bu metodik yanaşma həm yeni kurikulumun tələblərinə cavab verir, həm də şagirdlərin gələcəkdə cəbr bölmələrini daha asan qavraması üçün ilkin baza yaradır. Tədris prosesində ardıcılıq tapşırıqları, tərs əməliyyatlar, ədədi ifadələrin qurulması və sadə tənliklərin modelləşdirilməsi kimi fəaliyyətlərdən müntəzəm istifadə edilməlidir. Bu üsullar ibtidai sinif riyaziyyatının praktiki və nəzəri hissələri arasında əlaqə yaradır və şagirdin müstəqil düşünmə bacarığını gücləndirir.

Aliyə Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-0629-7810>

aliyealiyeva1406@gmail.com

Müasir texnologiyaların ibtidai təhsildə yaradıcı düşüncənin inkişafına təsiri

Açar sözlər: *innovativ texnologiyalar, ibtidai təhsil, yaradıcı bacarıqlar, AR, VR, yaradıcı oyunlar*

Keywords: *Innovative technologies, primary education, creative skills, AR, VR, creative games*

İbtidai təhsil pilləsi ümumi təhsilin ən vacib və təməl mərhələlərindən biridir, bu mərhələ uşaqların ətraf mühitlə tanışlığı, ilkin biliklərə yiyələnməsi və şəxsiyyətin inkişafı üçün əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər ibtidai təhsildə də innovativ texnologiyaların tətbiqini zəruri etmişdir. Belə ki, bu texnologiyalar təhsilin keyfiyyətini artırmaqla təhsil alanlarda yaradıcı düşüncənin inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Yaradıcı düşüncə uşaqların yeni ideyalar irəli sürmək, müxtəlif vəziyyətlərə fərqli yanaşmaq və qarşılaşdıqları problemləri həll etmək bacarığıdır.

İbtidai təhsil 5-10 yaş aralığını əhatə edir (Azərbaycanda ibtidai təhsil pilləsi 6 yaşdan başlanır). Bu yaş qrupunda olan uşaqlar oyun və praktiki fəaliyyətlərə daha çox meyillidirlər, diqqətlərini dərstdə saxlama müddəti məhduddur. Onların diqqəti qeyri-ixtiyari şəkildə maraq dairələrinə uyğun istiqamətlərə yönəlir. “Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda qeyri-ixtiyari diqqət ixtiyari diqqətə nisbətən üstünlük təşkil edir, onun davamlılığı

ixtiyari diqqətə nisbətən yüksək olur”. Şəkillər, rəngli qrafiklər, kartlar, video materiallar uşaqların rəngli dünyasına daha yaxındır, şagirdin diqqətini dərslə yönəltməyə kömək edir. Bu da göstərir ki, innovativ texnologiyalar (İKT əsaslı platformalar, rəqəmsal tədris resursları, interaktiv təlim metodları) keçirilən dərslərin aparıcı komponentlərindən birinə çevrilməlidir. “İKT-nin düzgün və məqsədyönlü tətbiqi uşaqlarda öyrənməyə marağı artırmaqla yanaşı, onların vizual, eşitmə və motor bacarıqlarının eyni vaxtda inkişafına şərait yaradır”. Nümunə olaraq: ibtidai təhsil pilləsində hərfləri öyrənən şagird “drag and drop” texnologiyası ilə lazımı biliyi daha yaxşı mənimsəyə bilər. Bu texnologiyayı necə tətbiq etmək olar? Bu zaman şagird göstərilən hərfləri şəkillərlə təqdim olunmuş doğru sözlərin üzərinə sürükləyəcək ki, bu da mövzunu həm daha yaddaqalan edəcək, həm də dərslə əyləncəli təşkilini təmin edəcək. Başqa bir nümunə: riyazi biliklərin mənimsənilməsində şagirdlər AR və VR texnologiyaları ilə müxtəlif fiqurların 3D modelləri ilə tanış ola, ölçülərini və rəngini, şəklini dəyişə bilər ki, bu da yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirir.

Müəllim dərslə müxtəlif əyləncəli oyunlarla təşkil edə bilər. Belə oyunlar şagirdlərdə problem həll etmə, əməkdaşlıq qurma, empatiya bacarığı formalaşdırır. Komanda oyunları zamanı birlikdə çalışan uşaqlar bir-birlərinin fikirlərini dinləyir, öz fikirlərini və hisslərini bölüşür, birgə nəticəyə gəlməyi öyrənirlər. “Hekayəni tamamla”, “şəkli tamamla” kimi oyunlarda şagirdlər yeni ideyalar irəli sürür, təxəyyül dünyasını genişləndirirlər. Qeyd edilən istiqamətdə layihələr də həyata keçirilir. Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə VI qrant müsabiqədə “Oyunlarla oxuyub anlama” layihəsi bu müsabiqənin qalibi olmuşdur. Layihənin nəticəsi kimi müəllimlər və şagirdlər üçün

ibtidai sinif pilləsini əhatə edən vəsait hazırlanaraq nəşr edilmişdir.

Nəticə olaraq, bu gün təhsil sistemini innovativ texnologiyalardan kənar təsəvvür etmək mümkün deyil. İbtidai təhsil ümumi təhsilin ilkin pilləsi olduğu üçün şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasının təməli burada qoyulur və müasir texnologiyaların uşaqların yaradıcı düşüncəsinin inkişafında əhəmiyyəti istiqamətindən çıxış edərək ibtidai təhsildə tətbiqi genişləndirilməlidir.

Arifə Sadıxova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-3618-4966>

arifa.sadigova78@gmail.com

Konstruktivist öyrənmə mühiti və autentik öyrənmə

Açar sözlər: *konstruktivist öyrənmə mühiti, autentik öyrənmə, şagirdyönlümlü təlim, autentik materiallar, autentik mətnlər, ingilis dili tədrisi*

Keywords: *constructivist approach, authentic learning, student-centered learning, authentic materials, authentic texts, English language teaching*

Autentik və konstruktiv öyrənmə mühitləri ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Son dövrlərdə öyrənmə nəzəriyyələri arasında konstruktivizm xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu yanaşmaya əsasən, öyrənmə prosesi şagirdin fəal iştirakı, mənalı fəaliyyətləri, fərdi təcrübəsi və əməkdaşlıq yolu ilə formalaşır. Konstruktivist öyrənmə mühitində şagird öz öyrənməsinə görə məsuliyyət daşıyır və biliklərin əldə olunmasında digər şəxslərlə birgə işləyir. Burada əsas məqsəd məlumatı sadəcə əzbərləmək deyil, onu əvvəlki biliklərlə əlaqələndirərək məna yaratmaqdır.

Bir konstruktivist nöqteyi-nəzərindən baxdıqda, müəllimin şagirdlərin bilik əldə etmələri üçün bir rəhbər, köməkçi və dəstəkçi kimi rolları ön plana çıxır. Konstruktivist təlim mühitində məlumat müəllimdən ötürülmə yolu ilə öyrənilmir, yəni müəllimin məqsədi materialı ötürmək deyil, şagirdlərə bu prosesi asanlaşdırən bəzi tapşırıqlar verməklə təqdim olunan materialdan məna çıxarmalarına kömək etməkdir. Bundan əlavə,

hər bir şagird məlumatı fəal şəkildə öz biliklərinə əsaslanaraq və özünəməxsus formada əldə edir.

Konstruktivist yanaşmaya əsasən, öyrənmə prosesi çərçivəsində istifadə olunan fəaliyyətlər, mühit, bacarıqlar, məzmun və tapşırıqlar real və autentik olmalı, gerçək həyatın mürəkkəb quruluşunu əks etdirməlidir. Bu mürəkkəbliyin təqdim edilməsi üçün ilkin mənbələrə müraciət olunması vacib hesab edilir. Konstruktivist öyrənmə mühitlərində tətbiq edilən autentik materiallar mövzunun müxtəlif aspektlərini üzə çıxarır və öyrənilərə həyatla bağlı bilik və təcrübə qazanmaq imkanı yaradır. Bu cür mühitlərdə fərdlər biliklərin müəllim və ya dərslük vasitəsilə hazır şəkildə verilməsini gözləmir, əksinə, məlumatı özləri araşdıraraq əldə edirlər. Nəticədə, təlim prosesinin mərkəzində müəllim deyil, şagird dayanır.

Konstruktivistlərə görə, şagirdlərin bilikləri daha effektiv şəkildə mənimsəməsinin əsas şərtlərindən biri autentik təlim mühitinin yaradılması və bu mühitdə autentik öyrənmənin həyata keçirilməsidir. Autentik öyrənmə, şagirdlərin real həyat problemlərinin həllinə yönəlmiş fəaliyyətlərdə iştirak etdikləri və ya gündəlik həyatda məqsədyönlü məhsullar ortaya qoyduqları bir yanaşma kimi izah olunur. Bu yanaşmadan çıxış edərək, autentik öyrənmənin dörd əsas xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd etmək mümkündür: tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı biliklərin qurulması; öyrənmənin şagirdlərin real həyat təcrübələri ilə əlaqələndirilməsi; öyrənmə prosesinin məktəbdənkənar mühitlərdə də davam etməsi və əməkdaşlıqla yanaşı ünsiyyətin ön planda olması.

Bu baxımdan, autentik öyrənmənin sinif daxilində və ya xaricində şagirdlərin yaradıcılığını, kəşf etmə bacarığını, bilik səviyyəsini və ümumi inkişafını dəstəklədiyi aydın şəkildə görünür. Bu da o deməkdir ki, şagirdlər yalnız müəllimlərindən deyil, eyni zamanda, digər müəllimlərdən, sinif yoldaşlarından,

dostlarından və valideynlərindən də öyrənirlər. Belə bir mühitdə şagirdlərin passiv mövqe tutması mümkün deyil. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sosial qarşılıqlı əlaqə və müxtəlif autentik materiallardan istifadə öyrənmə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Bundan əlavə, Türkiyəli tədqiqatçılar H.Akar və A.Yıldırımın da vurğuladığı kimi, dərsin autentik xarakter daşması üçün şagirdlərin qərar qəbul etmə prosesində fəal iştirak etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Autentik təlim mühitində olan şagirdlər real həyatla bağlı fəaliyyətləri icra etmək imkanı əldə edirlər. Başqa sözlə, şagirdləri real həyat kontekstlərinə və tapşırıqlarına yönəldən fəaliyyətlər autentik fəaliyyətlər kimi xarakterizə olunur. Əgər öyrənmə fəaliyyətləri real həyatı əks etdirsə, şagirdlər gördükləri işin əhəmiyyətini daha yaxşı anlayırlar, çünki tapşırıqlar onların gündəlik həyat təcrübələri ilə sıx bağlı olur.

Eyni zamanda, bu prosesdə şagirdlər tənqidi və yaradıcı düşünmə, məlumatları təhlil etmə, fikirlərini ifadə etmə, məntiqi nəticələr çıxarma, problemlərin həll yollarını müəyyənləşdirmə, anlayışları araşdırma, kəşf etmə, müzakirə etmə və qurma bacarıqlarını inkişaf etdirir, eləcə də başqaları ilə əməkdaşlıq etməyi öyrənirlər. Nəticə etibarilə, autentik öyrənmənin əsas məqsədi şagirdlərə sinifdə əldə etdikləri bilikləri real həyat təcrübələri ilə əlaqələndirməyə və praktik şəkildə tətbiq etməyə kömək etməkdir.

Beləliklə, öyrənmə autentik bir təhsil mühitində baş verərsə, bilik və bacarıqların real həyatda necə istifadə olunacağını əks etdirən bir kontekst təqdim etdiyi üçün yuxarıda göstərilən məqsədə çatmaqda daha yaxşı nəticə əldə etmək olar. Belə bir mühitdə öyrənilən məlumatlar şagirdlər üçün daha mənalı və uzunmüddətli olacaqdır. Bundan əlavə, onları gələcək peşə, yaxud gündəlik həyatları üçün bacarıqlarını inkişaf etdirməyə

həvəsləndirəcək və stimullaşdıracaqdır. Belə bir təhsil mühtində istifadə olunan autentik materiallar, xüsusi olaraq sınıfdə istifadə etmək üçün hazırlanmamışdır, onlar real həyatda baş verən hadisələri və danışmaları özündə təzahür etdirir. Məsələn, festivalda nümayiş olunan cizgi filmi, fotosəkil, yaxud mahnı, jurnallarda, qəzetlərdə xəbərlər və məqalələr, ya da siyasətçinin televiziyaadakı nitqi təlim məqsədləri üçün istifadə edilə bilər. Texnologiyanın çox sürətlə inkişaf etdiyi indiki dövrdə kompüter, internet, yaxud CD-Rom kimi müasir texnologiyalar autentik təlim materialları əldə etməyi asanlaşdırır. Məlumat bazaları, məlumat bankları, kompüter konfransları və ya multimedia, hipermedia kimi texnoloji media şagirdlərə çox perspektivli imkanlar yaradır.

Bundan başqa, onlar şagirdlərin aktiv olmalarına, yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə və təcürbədə tətbiq edərək daha yaxşı məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır. Autentik təlim materiallarından yalnız məktəbdə keçirilən dərslərdə deyil, eyni zamanda, xarici dil tədrisi kurslarında da effektiv təlim vasitələri kimi istifadə edilə bilər.

Aytən Yusifzadə

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-4960-9574>

yusifzadaa@mail.ru

Müəllim-tələbə əməkdaşlığının gənclərin inkişafına təsiri

Açar sözlər: *əməkdaşlıq mühiti, şəxsiyyət inkişafı, peşəkar hazırlıq, ali təhsil, müəllim-tələbə*

Keywords: *cooperation environment, personality development, professional training, higher education, teacher-student*

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri yalnız tələbələrin biliklərlə zənginləşdirilməsi deyil, həm də onların sosial-mənəvi dəyərlərə malik şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasıdır. Universitet həyatı gənclərin gələcək həyat yolunu müəyyənləşdirən ən mühüm mərhələlərdən biri hesab olunur. Bu mərhələ tələbə ilə müəllim arasında yaranan ünsiyyət və əməkdaşlıq münasibətləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Pedaqoji ünsiyyət tələbənin həm dərs prosesində aktiv iştirakına, həm də özünüifadə imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Müəllim və tələbə arasında yaranan qarşılıqlı hörmət və inam mühiti gəncin akademik nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, onun şəxsiyyət inkişafında da mühüm rol oynayır.

Ünsiyyətin səmərəli təşkil olunduğu ali məktəbdə tələbə dərslərdə yalnız passiv dinləyici olmur, əksinə, öz mövqeyini ifadə etmək, fikir mübadiləsində iştirak etmək və yaradıcı yanaşmalar ortaya qoymaq imkanını qazanır. Bu isə tələbələrin

tənqidi düşünmə bacarıqlarını formalaşdırır, analitik qabiliyyətlərini gücləndirir və sosial fəallıqlarını artırır. Belə bir mühitdə müəllim yalnız bilik ötürən şəxs rolunda qalmır, həm də tələbəni motivasiya edən, onu yönləndirən və psixoloji dəstək göstərən bir rəhbərə çevrilir.

Əməkdaşlıq atmosferi tələbələrin özünəinamının artmasına, müstəqil qərarvermə bacarığının formalaşmasına, kollektiv iş vərdişlərinin inkişafına şərait yaradır. Tədris prosesində tələbələr müəllimlərlə birgə layihələrdə iştirak etdikdə, tədqiqat işləri apardıqda və yaxud seminar müzakirələrinə qoşulduqda həm akademik, həm də sosial sferada böyük təcrübə əldə edirlər. Bu cür əməkdaşlıq tələbələrdə liderlik keyfiyyətləri, məsuliyyət hissi və qarşılıqlı yardımlaşma kimi vacib xüsusiyyətlərin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır.

Müəllim-tələbə ünsiyyətinin peşəkar inkişaf üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Gənclərin yalnız nəzəri biliklərlə kifayətlənməməsi, onları praktikada tətbiq etməyi öyrənməsi, müasir əmək bazarında rəqabətə davamlı mütəxəssis kimi formalaşması pedaqoji əməkdaşlığın keyfiyyətlərindən asılıdır.

Müəllimin davranış tərzini, kommunikativ bacarıqları, pedaqoji dəstəyi tələbələrə həm elmi yanaşmaları öyrədir, həm də peşə etikası və sosial məsuliyyət barədə təsəvvür formalaşdırır.

Tələbə müəllimlə qarşılıqlı münasibətlərdə müzakirə aparmağı, arqumentlərini əsaslandırmağı, yeni fikirlərə açıq olmağı öyrənir ki, bütün bunlar gələcək peşə fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

Ümumi nəticə olaraq bunu qeyd edə bilərəm ki, ali təhsil müəssisələrində müəllim-tələbə əməkdaşlığı gənclərin peşəkar inkişafında əsas şərtlərdən biridir. Sağlam və səmərəli əməkdaşlıq mühiti tələbələrin motivasiyasını artırır, onların öz poten-

sialını reallaşdırmasına şərait yaradır və onları daha müstəqil, yaradıcı və məsuliyyətli fərdlərə çevirir.

Ali təhsil müəssisələrində müəllim-tələbə əməkdaşlığının keyfiyyətinə verilən diqqət gənclərin həm akademik uğurlarında, həm də həyat fəaliyyətində uğurlu şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm göstəricidir.

Nərgiz Eynəliyeva

Azərbaycan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-2330-5021>

nargizeynali@mail.ru

Depressiyadan əziyyət çəkənlərə sosial dəstək

Açar sözlər: *depressiya, sosial iş, psixoloji dəstək, psixoterapiya, sosial yardım, mental sağlamlıq, stiqma, ailə dəstəyi*

Keywords: *depression, social work, psychological support, psychotherapy, social assistance, mental health, stigma, family support*

Sosial iş müəyyən dərəcədə fiziki və praktiki dəstəyə ehtiyacı olan insanlara nəzər yetirməklə, fərdlərin rahat və yüksək keyfiyyətli həyat sürmələrinə yardım göstərməkdən ibarətdir. Sosial dəstək hər bir cəmiyyətin gündəlik həyatında aparıcı sahələrdən biridir. Sosial dəstəyin inkişaf etdirilməsi və ona diqqət göstərilməsi müasir cəmiyyətimizdə diqqət mərkəzindədir. Sosial iş cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində həssas vəziyyətə düşmüş insanlara, yaşlılara, psixi sağlamlıq problemləri olan insanlara, alkohol və narkotik asılılığı olanlara, evsizlərə, zorakılıq qurbanlarına, kimsəsiz uşaqlara və s. bu kimi risk faktoru olan insanlara kömək etməklə ehtiyac duyulan dəstəyi göstərir və lazımı tələbatı təmin edir.

Sosial iş ictimai hadisə kimi insan cəmiyyətinin yaranmasından bu günə kimi mövcuddur və hər bir dövrdə fərqli formalarada həyata keçirilmişdir. Tarixdə sosial yardımın ilk formalarından biri sədəqə olmuş, daha sonra isə bu yardım sistemli forma almış və qanunverici əsaslarla nizama

salınmışdır. Xristian ideologiyası və kilsələr də sosial işin formalaşmasında mühüm rol oynamış, yardımın mahiyyətini həm dini, həm də təşkilati baxımdan zənginləşdirmişdir. Qədim dövrlərdə də sosial dəstəyə dair nümunələr mövcuddur. Məsələn, eramızdan əvvəl 1750-ci ildə Babil hökmdarı Hammurapi insanların bir-birinə yardım etməsini nizama salmışdı. Qədim İudeyada isə yoxsullara yardım dini vəzifə kimi qəbul edilirdi. Bu nümunələr sosial yardımın ilkin mərhələlərdə filantropiya (xeyriyyəçilik) əsasında formalaşdığını göstərir.

Sosial dəstək depressiyadan əziyyət çəkən insanların həyat keyfiyyətini yüksəltmək və onların sağalma prosesinə yardım etmək üçün əhəmiyyətli rola malikdir. Sosial dəstək şəbəkəsi, yalnız emosional dəstək deyil, həm də gündəlik yardım, informasiya mübadiləsi və sosial əlaqələrdən ibarətdir. Bu dəstək formaları, depressiyanın mənfi təsirlərini azaltmaqda vacib rol oynayır. İnsanların yaxın əlaqələrindəki dəstək, onların depressiya ilə mübarizədə daha güclü hiss etmələrinə və qarşılarına çıxan çətinliklərin daha asan öhdəsindən gəlmələrinə və mübarizə aparmalarına imkan verir. Bundan başqa, sosial dəstək, depressiyanın emosional və psixoloji problemini azaltmaqla yanaşı, fiziki sağalma prosesinə də müsbət təsir göstərir. Sosial dəstək insanın gündəlik həyatını asanlaşdırmağa kömək edərək, ona emosional və sosial güc qazandırır. Bu dəstək depressiv vəziyyətdə olan insana özünə inam və güvən hissi verir. Aparılan təcrübələr göstərir ki, sosial dəstək yalnız emosional deyil, davranışsal dəyişiklikləri də özündə cəmləyir. Sosial dəstək, depressiv əhval-ruhiyyənin azaldılmasında əvəzsiz bir vasitə kimi çıxış edir. Sosial dəstək, depressiv insana yaranmış vəziyyətlə bağlı yalnız emosional dəstək vermir, həm də həmin insanın motivasiyasını artırır. Sosial dəstək, bilavasitə ailə üzvlərindən gələn dəstəklə depressiya ilə mübarizədə çox mühüm rol oynayır. Bu dəstək şəxsin müsbət düşüncə tərzini

inkişaf etdirir və ona özünü daha yaxşı hiss etməyə imkan verir. Sosial dəstək şəbəkələrinin davamlılığı və möhkəmliyi, depressiya ilə mübarizənin effektivliyini artırır. Əlavə olaraq, sosial dəstək, həm də insanın ümumi psixoloji rifahını yüksəldir və daha effektiv sosial uyğunlaşma təmin edir. Sosial xidmətlər psixi sağlamlıq problemləri olan insanlara öz ehtiyaclarını müəyyən etməyə və tanımağa kömək edən təcrübələr inkişaf etdirməlidir.

Sosial dəstək şəbəkələrinin genişliyi və zənginliyi, depressiv şəxsin vəziyyətinə uyğun dəstək almasına imkan verir. Həmçinin, müxtəlif sosial dəstək modelləri, şəxsin ehtiyaclarına və vəziyyətinə uyğunlaşdırıla bilər. Sosial dəstək modellərinə ailə dəstəyi modeli, psixososial dəstək qrupları, dost şəbəkəsi dəstəyi, könüllü yardım dəstəyi şəbəkəsi, rəqəmsal sosial dəstək modeli və s. kimi modelləri nümunə göstərmək olar. Ailə dəstəyi modelində əziyyət çəkən şəxs üçün ailə üzvləri onunla vaxt keçirir və söhbətlər aparır. Psixososial dəstək zamanı sosial işçi depressiyadan əziyyət çəkən şəxslər üçün qrup terapiyası təşkil edir. Bu terapiya zamanı həmin depressiyadan əziyyət çəkən şəxslər bir-biriləri ilə öz yaşadıqları təcrübələri bölüşərək bir-birilərinə emosional dəstək verirlər. Hər dəfə təşkil olunan bu cür terapiyalarda iştirak edən benefisiarlar tək olmadıqlarını anlayırlar. Qrup terapiyası benefisiarların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bundan başqa sosial işçilər depressiyadan əziyyət çəkən şəxslər üçün sosial şəbəkələrdə də qrup yaradaraq onlara gündəlik motivasiya mesajları göndərirlər. Meditasiya proqramlarının paylaşılması şəxsin stress səviyyəsini azaltmağa kömək edir. Dostlar ilə vaxt keçirmək depressiyadan əziyyət çəkən gəncdə sosial təcrid hissini azaldır. Sosial işçilər könüllülərdən ibarət qrup təşkil edərək depressiyadan əziyyət çəkən şəxslər haqqında ətraflı məlumat verirlər və həmin şəxslərlə necə davranılacağını izah

edirlər. Könüllü yardımlar şəxsin ehtiyaclarını qarşılamağa kömək edir. Sosial dəstək göstərən şəxslər arasında uyğunlaşma və empati duyğusunun olması, depressiyanın müalicəsinə müsbət təsir edir. Fərdi ehtiyaclar əsasında qurulmuş sosial dəstək, şəxsə xüsusi dəstək təmin edir. Qrup dəstəyi də depressiyadan əziyyət çəkən şəxslərin özlərini daha yaxşı hiss etmələrinə kömək edir. Oxşar təcrübə modelinin icrası, insanların öz aralarındakı əlaqələri gücləndirərək, depressiya ilə mübarizəni asanlaşdırır. Multidisiplinar yanaşma, sosial işçilər, psixoterapevtlər və digər mütəxəssislərin birgə fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bu yanaşma, depressiyadan əziyyət çəkən şəxslərə daha kompleks və tam dəstək təmin edir. Sosial dəstək xidmətlərinin və mütəxəssislərinin peşəkarlığı, doğru yanaşmaların icra edilməsinə bağlıdır. Birgə işləyən mütəxəssislər, depressiyanın müxtəlif aspektlərini daha dərin-dən anlayıb dərk etməli və həll yolları təklif etməlidirlər. Sosial dəstək, yalnız depressiyanın simptomlarını azaltmaqla bitmir, həm də depressiyadan əziyyət çəkən şəxsə gələcəkdə baş verə biləcək çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə mənəvi güc verir. Sosial dəstək almış şəxslər daha açıq fikirli və özgüvənli olur və qarşılaşdıqları çətinliklərə daha optimist yanaşırlar.

Mədinə Mütəllibova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0004-1718-0447>

mutllimovamdin@gmail.com

İbtidai siniflərdə dil təlimi vasitəsilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafı

***Açar sözlər:** dil təlimi, idrak fəaliyyəti, ibtidai siniflər, koqnitiv bacarıqlar, şagirdmərkəzli təlim*

***Keywords:** language instruction, cognitive activity, primary education, cognitive skills, student-centered learning*

İbtidai təhsil mərhələsi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında və onun idrak fəaliyyətinin inkişafında həlledici rol oynayır. Bu mərhələdə dil təlimi təkcə oxu və yazı bacarıqlarının aşılınması ilə məhdudlaşmır, şagirdlərin düşünmə, analiz etmə, müqayisə aparma, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma kimi əsas idrak bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir. “Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradan əsas fənlərdən biridir. Dil təlimi prosesində şagirdlər yeni anlayışları mənimsəyir, söz ehtiyatlarını zənginləşdirir və fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər. Bu isə onların məntiqi təfəkkürünün, yaddaşının və diqqətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə mətn üzərində aparılan işlər – sual-cavab, plan tərtibi, məzmunun təhlili və yaradıcı tapşırıqlar – şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır, müstəqil düşünmə bacarıqlarını gücləndirir. İbtidai siniflərdə dil təlimi zamanı istifadə olunan interaktiv metodlar şagirdlərin idrak proseslərinə cəlb olunmasını təmin edir.” Oyun texnologiyaları, problemli

situasiyalar, qrup və cütlərlə iş formaları şagirdlərin fəallığını artırmaqla yanaşı, onların idrak maraqlarını da stimullaşdırır. Bu metodlar vasitəsilə şagirdlər yalnız hazır bilikləri qəbul etmir, düşünür, araşdırır və nəticə çıxarırlar. Dil təlimi prosesində qrammatik mövzuların mənimsədilməsi də idrak fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Qrammatik qaydaların nümunələr üzərində izahı, müqayisəli təhlil aparılması və qaydaların praktik tətbiqi şagirdlərin analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Söz və cümlə üzərində aparılan müxtəlif tapşırıqlar şagirdlərin diqqətini cəmləmək və yaddaş imkanlarını genişləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. “İbtidai siniflərdə dil təlimi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsinə imkan yaradır. Müəllimin düzgün seçilmiş metod və vasitələrdən istifadə etməsi şagirdlərin düşünmə bacarıqlarının formalaşmasını sürətləndirir, onların təlimə marağını artırır və ümumi inkişaf səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. Buna görə də Azərbaycan dili dərslərində idrak fəaliyyətinin inkişafına yönəlmiş təlim üsullarının tətbiqi müasir təhsilin əsas tələblərindən biri hesab olunur.”

Müasir təhsil sistemində ibtidai sinif şagirdi artıq yalnız bilik qəbul edən deyil, öyrənmə prosesində aktiv iştirak edən idrak subyekti kimi dəyərləndirilir. Dil təlimi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafında əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan dili dərsləri şagirdlərin düşünmə, anlama, problem həlletmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarının formalaşmasına məqsədyönlü şəkildə təsir göstərir. Dil təlimində idrak fəaliyyəti əsasən şagirdin mətnlə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı formalaşır. Mətnin anlanması, əsas fikrin müəyyənləşdirilməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması və nəticə çıxarılması şagirdin idrak əməliyyatlarını fəallaşdırır. Bu proseslər zamanı şagird yalnız oxuduğunu dərk etmir, eyni zamanda, məlumatı emal edir, strukturlaşdırır və şəxsi təcrübəsi ilə əlaqələndirir. Dil təlimi

idrak fəaliyyətinin sistemli inkişafına xidmət edir. İbtidai siniflərdə dil təliminin idrak yönümlü təşkili şagirdlərin metakognitiv bacarıqlarının formalaşmasına da şərait yaradır. Şagirdlər tapşırığı yerinə yetirərkən nə etdiklərini, necə düşündüklərini və hansı nəticəyə gəldiklərini dərk etməyə başlayırlar. Bu isə onların öz öyrənmə prosesinə nəzarət etmə, səhvlərini görmə və düzəltmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Dil dərslərində açıq tipli sualların, alternativ cavabların və yaradıcı tapşırıqların verilməsi şagirdlərin idrak fəallığını artırır. Belə tapşırıqlar şagirdləri düşünməyə məcbur edir, standart cavablardan uzaqlaşdırır və fərdi yanaşmanı təşviq edir. Nəticədə şagirdlərin tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir ki, bu da idrak fəaliyyətinin əsas göstəricilərindəndir.

“Dil təlimində kommunikativ mühitin yaradılması idrak fəaliyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərir. Şagirdlərin fikirlərini sərbəst ifadə etməsi, müzakirələrdə iştirak etməsi və başqalarının fikirlərinə münasibət bildirməsi onların idrak proseslərini sosial müstəvidə formalaşdırır. Bu isə idrak fəaliyyətinin yalnız fərdi deyil, eyni zamanda sosial xarakter daşdığını göstərir. İbtidai siniflərdə dil təlimi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafında çoxsaxəli rol oynayır. Bacarıqyönümlü və şagirdmərkəzli yanaşmanın tətbiqi şagirdlərin düşünmə potensialını üzə çıxarır, onların öyrənmə prosesinə fəal münasibətini formalaşdırır və gələcək təhsil pillələri üçün möhkəm idrak təməli yaradır. İbtidai siniflərdə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafı təlim prosesinin düzgün və məqsədyönlü təşkilindən birbaşa asılıdır.” Dil təlimi bu baxımdan yalnız məzmun ötürən vasitə deyil, eyni zamanda, şagirdlərin idrak fəaliyyətini planlı şəkildə istiqamətləndirən əsas mexanizmdir. Azərbaycan dili dərslərində təlimin strukturunun düzgün qurulması şagirdlərin düşünmə proseslərinin fəallaşmasına şərait yaradır. Dərsin motivasiya mərhələsi idrak fəaliyyətinin

başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış edir. Bu mərhələdə müəllim şagirdlərin marağını oyadan suallar, şəkillər, qısa mətnlər və ya problemləli vəziyyətlər təqdim etməklə onları düşünməyə yönəldir. Motivasiya mərhələsində yaranan idrak marağı sonrakı mərhələlərdə şagirdlərin fəallığını təmin edən əsas amilə çevrilir. Yeni biliklərin mənimsədilməsi mərhələsində dil materialının mərhələli və sistemli təqdim olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qrammatik anlayışların, dil vahidlərinin və mətn strukturlarının nümunələr əsasında izahı şagirdlərin müşahidə, müqayisə və ümumiləşdirmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu mərhələdə müəllimin rəhbərliyi ilə aparılan idrak fəaliyyəti tədricən şagirdin müstəqil düşünmə fəaliyyətinə keçidi təmin edir.

“Möhkəmləndirmə mərhələsində tətbiq olunan tapşırıqlar idrak fəaliyyətinin aktiv xarakter almasına şərait yaradır. Cümlə qurma, mətni davam etdirmə, sözlər arasında əlaqə yaratma kimi tapşırıqlar şagirdlərin biliklərini praktik fəaliyyətə çevirməsinə imkan verir.” Bu prosesdə şagird yalnız öyrəndiyini təkrar etmir, eyni zamanda, onu yeni situasiyada tətbiq edir ki, bu da idrak fəaliyyətinin yüksək mərhələsi hesab olunur. Refleksiya və qiymətləndirmə mərhələsi idrak fəaliyyətinin şüurlu şəkildə dərk olunmasını təmin edir. Şagirdlər bu mərhələdə nə öyrəndiklərini, hansı çətinliklərlə qarşılaşdıqlarını və necə nəticə əldə etdiklərini düşünürlər. Bu isə idrak fəaliyyətinin tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. İbtidai siniflərdə dil təliminin didaktik-struktur baxımdan düzgün təşkili şagirdlərin idrak fəaliyyətinin ardıcıl və sistemli inkişafına imkan yaradır. Dərsin hər bir mərhələsində idrak yönümlü fəaliyyətlərin planlı şəkildə tətbiqi şagirdlərin düşünmə bacarıqlarını gücləndirir və onların təlim prosesində fəal iştirakını təmin edir.

Flora Hüseynzadə

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-3118-4803>

<mailto:florahuseynli1@gmail.com>

Orta əsr uşaq ədəbiyyatı nümunələrində məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi

***Açar söz:** orta əsrlər, uşaq ədəbiyyatı, məktəbəqədər tərbiyə, Nəsrəddin Tusi, Məhəmməd Füzuli*

***Keywords:** middle ages, children's literature, preschool education, Nasraddin Tusi, Mahammad Fuzuli*

Orta əsrlər Şərq mədəniyyəti, xüsusilə Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi mühiti, uşaq tərbiyəsini təkcə bir ailə məsələsi kimi deyil, cəmiyyətin mənəvi və siyasi dayanıqlığının əsası kimi dəyərləndirirdi. Bu dövrün pedaqoji düşüncəsi dini dəyərlərlə humanist prinsiplərin sintezindən yaranmışdı. Müasir uşaq psixologiyasının öyrəndiyi “məktəbəqədər dövr” anlayışı o zamanın terminologiyasında “ibtidai tərbiyə” və ya “ev tərbiyəsi” mərhələsi kimi qəbul edilirdi. Orta əsrlər Şərq intibahı dövründə uşaq tərbiyəsi cəmiyyətin mənəvi sütunu hesab olunurdu. Müasir pedaqogikada “məktəbəqədər dövr” adlandırdığımız mərhələ, o dövrün mütəfəkkirləri tərəfindən “əxlaqın təməlinin qoyulduğu dövr” kimi xarakterizə edilirdi. Nəsrəddin Tusi, Şah İsmayıl Xətai kimi dahi şəxsiyyətlər uşağı ailənin və dövlətin gələcəyi kimi görür, onun tərbiyəsinə hələ doğulmamışdan əvvəl başlanılmasını tövsiyə edirdilər. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri sübut edir ki, uşaq tərbiyəsi kortəbii deyil, müəyyən pedaqoji sistem əsasında həyata keçirilirdi. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində əsas məqsəd kamil insan formalaşdırmaq

idi. O dövrün nəsihətnamələri bu gün də müasir ailə tərbiyəsi üçün aktual olan humanistik prinsiplərlə zəngindir. Orta əsr mənbələrinə görə, məktəbəqədər tərbiyə dörd əsas sütun üzərində qurulurdu: Fiziki tərbiyə: çeviklik, oxatma, at minmə; Əqli tərbiyə: şeir əzbərləmək, hikmətli sözləri yadda saxlamaq vasitəsilə yaddaşın gücləndirilməsi; Mənəvi-əxlaqi tərbiyə: böyüklərin yanında susmaq, icazəsiz danışmamaq; Estetik tərbiyə: təbiətin gözəlliyini dərk etmək və gözəl xətt sənətinə ilkin maraq oyatmaq. Məktəbəqədər tərbiyənin əsas mərkəzi ailə idi. Lakin ədəbi nümunələr göstərir ki, orta əsrlər pedaqogikasının ən fərqli cəhəti tərbiyənin təlimdən öndə gəlməsidir. Məktəbəqədər yaşda olan uşaqdan intellektual biliklərdən ziyadə, “ədəb” tələb olunurdu. Ədəbiyyat bu dövrdə uşaq üçün sadəcə əyləncə vasitəsi deyil, həm də xarakter formalaşdıran bir “tərbiyə laboratoriyası” rolunu oynayırdı. Məsələn, Nəsrəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” kimi fundamental əsər valideynlərə övladın psixologiyasına uyğun davranmağı, onunla dil tapmağı və ən əsası, nümunə olmağı aşılayırdı. Bu əsər Nəsrəddin Tusinin ən məşhur tərbiyə kitabıdır. Burada o, uşaqların erkən yaşdan əxlaqi və mənəvi formalaşmasının vacibliyini vurğulayır. Valideyn və müəllimin nümunəsi çox önəmlidir – uşaq böyüklərdən öyrənir. Tusi həm də elm və təhsilin əhəmiyyətini, səbr, mərhəmət, dürüstlük və ədalət kimi keyfiyyətlərin inkişafını qeyd edir.

Orta əsr yaradıcılarından biri də Məhəmməd Füzuli olmuşdur. Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı uşaqların mənəvi və əxlaqi inkişafına təsir göstərən zəngin tərbiyəvi ideyalarla doludur. Onun əsərləri uşaqlarda elmə maraq, mənəvi saflıq, mərhəmət və düzgün davranış kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir. Buna görə də Füzuli yaradıcılığı klassik ədəbiyyat nümunəsi olmaqla yanaşı, tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan mühüm ədəbi irs hesab olunur. Şairin yaradıcılığında

uşaq ədəbiyyatı nümunələri maraqlı və cəlbedicidir. XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində, sovet hakimiyyəti illərində orta və ali məktəblərdə uşaq ədəbiyyatına daxil olan alleqorik əsərləri məktəblərdə tədris olunub. Şair “Bəngu-Badə”, “Söhbətul-Əsmar” alleqorik əsərləri məktəblərdə tədris olunub. Təmsilləri, alleqorik poema və hekayələri ilə dövrün haqsızlığına, ictimai zülmə öz etirazını bildirib, bu məqsədlə müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edib, xalq yaradıcılığından orijinal şəkildə faydalanıb. Bu cəhətdən şairin “Bəngu-Badə” əsəri balaca oxucuların diqqətini daha çox cəlb edir.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi üçün zəngin bir metodik xəzinədir. Bu irsin öyrənilməsi və müasir pedaqogikaya tətbiq edilməsi gənc nəslin həm intellektual, həm də mənəvi baxımdan sağlam yetişməsinə böyük töhfə verə bilər. Beləliklə, orta əsr Azərbaycan ədəbi və pedaqoji irsinin tədqiqi göstərir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi həmin dövrün mütəfəkkirləri tərəfindən cəmiyyətin gələcək mənəvi sütunu kimi qiymətləndirilmişdir.

Vəfa Həbibzadə

Lənkəran Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-9945-4204>

vafahabibzade@gmail.com

Müasir ingilis dilində polisemantik sözlərin tədrisində linqvistik tapşırıqlar

Açar sözlər: *çoxmənalılıq, semantik, tapşırıq, linqvistik, strategiya*

Keywords: *polysemy, semantics, task, linguistics, strategy*

Dil öyrənmə strategiyaları ilə bağlı tədqiqatlar 1970-ci illərdən etibarən inkişaf etməyə başlamış və bu sahədə aparılan araşdırmalar diqqəti müəllimin tədris modelindən uzaqlaşdıraraq öyrənənin dil mənimsəmə prosesində fəal roluna yönəltmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, dil nailiyyəti yalnız dil qabiliyyəti ilə məhdudlaşmır; əksinə, öyrənənin öyrənmə prosesinə sərf etdiyi səy, istifadə etdiyi strategiyalar və bu strategiyaların sistemli tətbiqi ilə sıx bağlıdır.

Bu sahədə aparılan ilkin tədqiqatların əsas məqsədi uğurlu dil öyrənənlərin hansı strategiyalardan istifadə etdiyini müəyyənləşdirmək olmuşdur. Empirik nəticələr göstərmişdir ki, uğurlu öyrənənlər zəif öyrənənlərlə müqayisədə strategiyalardan daha geniş çeşiddə istifadə edir və onları daha məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə tətbiq edirlər. Xarici dil öyrənilən zaman əsas diqqət onun lüğətinə yönəlir. Lüğət öyrənmə strategiyaları dil öyrənmə strategiyalarının mühüm tərkib hissəsi hesab olunur və bu sahəyə maraq yarandığı ilk dövrlərdən etibarən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. O'Malley və Chamot qeyd edirlər ki, ikinci dil öyrənənlərin strategiyalardan istifadəsinə dair

aparılan tədqiqatların əksəriyyəti məhz lüğət tapşırıqları üzərində cəmlənmişdir. Çoxmənalı sözlər dilin lüğət tərkibinə aid olduqları üçün lüğət tapşırıqlarında istifadə etmək bu işi asanlaşdırır. Çoxmənalı sözləri tədris edərkən bir çox tapşırıq modellərindən istifadə mümkündür. Lüğət və çoxmənalı sözlər öyrənmənin həm ortaq, həm də fərqli cəhətləri vardır. Lüğət öyrənmə tapşırıqları və çoxmənalı sözlərin öyrənilməsinə yönəlmiş tapşırıqlar eyni ümumi məqsədə – leksik biliklərin inkişafına – xidmət etsə də, bu iki tapşırıq növü idrak yükü, semantik dərinlik və emal səviyyəsi baxımından əhəmiyyətli fərqlər nümayiş etdirir. Nation qeyd edir ki, lüğət öyrənmə tapşırıqları əsasən söz-forma-məna əlaqəsinin qurulmasına fokuslandığı halda, çoxmənalılığa yönəlmiş tapşırıqlar məna şəbəkələrinin təşkili və konseptual genişlənmə tələb edir. Həm ümumi lüğət tapşırıqları, həm də çoxmənalı sözlərin öyrənilməsinə yönəlmiş tapşırıqlar Dərin emal nəzəriyyəsinə (Depth of Processing Theory) əsaslanır. Craik və Lockharta görə, öyrənilən leksik vahid nə qədər dərin semantik səviyyədə emal edilərsə, onun uzunmüddətli yaddaşda saxlanma ehtimalı bir o qədər yüksəlir. Bu zaman semantik əlaqələndirmə tapşırıqları bu nəzəriyyəyə uyğun gəlir. Semantik əlaqələndirmə tapşırıqları lüğət və xüsusilə çoxmənalı sözlərin öyrənilməsində ən yüksək idrak səviyyəli tapşırıq modelləri sırasında yer alır. Bu tapşırıqlar sözləri izolyasiya olunmuş vahidlər kimi deyil, dinamik və əlaqəli semantik sistemin elementləri kimi təqdim edir və bu səbəbdən müasir lüğət tədrisinin əsas componentlərindən biri hesab olunur. Bu tapşırıqlardan istifadə:

- 1.Uzunmüddətli yaddaşı gücləndirir;
- 2.Passiv bilikdən aktiv istifadəyə keçidi sürətləndirir;
- 3.Çoxmənalı sözlərdə məna qarışıqlığını azaldır;
- 4.Konseptual düşünməni inkişaf etdirir.

Lakin semantik baxımdan əsas fərqli cəhətlər də mövcuddur. Nation lüğət biliyini çoxölçülü struktur kimi təqdim edir və qeyd edir ki, ümumi lüğət tapşırıqları əsasən birmənalı leksik girişin qurulmasına yönəlir. Əksinə, çoxmənalı sözlərin öyrənilməsi radial və şəbəkə tipli semantik strukturların formalaşdırılmasını tələb edir. Çoxmənalı sözlər sözün bir mənası ilə kifayətlənmir. Burada sözün iki və daha artıq mənası əsas götürülür və kontekstdə bu mənalara müəyyən edilir. Çoxmənalı sözlərin öyrənilməsində istifadə edilən tapşırıqlar Koqnitiv Linqvistikanın əsas prinsiplərinə – xüsusilə konseptual metafora və semantik genişlənmə anlayışlarına əsaslanır. Konseptual metaforaya əsaslanan polisemiya tədrisi aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

1. Motivasiyalı öyrənmə – mənalara səbəb–nəticə əlaqəsində qavranılır;

2. Yaddaş yükünün azalması – ayrı-ayrı mənalara deyil, vahid metaforik sxem saxlanılır;

3. Məna transferi – yeni kontekstlərdə mənanı çıxarma bacarığı inkişaf edir;

4. Dərin lüğət biliyi – söz yalnız “nə deməkdir” deyil, “niyə belə deməkdir” səviyyəsində öyrənilir.

Langacker bu yanaşmanı dil biliyinin dinamik və istifadəyə əsaslanan sistemi kimi xarakterizə edir. Konseptual metafora koqnitiv linqvistikada polisemiyanın formalaşmasını izah edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Polisemantik sözlərin mənalara metaforik keçidlər vasitəsilə mərkəzi prototipdən törəyir və bu proses sistemli, motivasiyalı və idrak baxımından əsaslandırılmışdır. Buna görə də polisemiyanın öyrənilməsində konseptual metafora əsaslı tapşırıqlar ən effektiv didaktik modellərdən biri hesab olunur.

Türanə Mahmudova

Bakı Biznes Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-8484-1426>

mahmudovaturane5@gmail.com

Ailədaxili zorakılığın uşaq inkişafına təsiri

Açar sözlər: *ailədaxili zorakılıq, uşaq inkişafı, psixoloji travma, sosiallaşma, davranış pozuntuları, sosial iş, risk faktorları*

Keywords: *domestic violence, child development, psychological trauma, socialization, behavioral disorders, social work, risk factors*

Ailədaxili zorakılıq müasir cəmiyyətlərin sosial rifahını ciddi şəkildə təhdid edən kompleks və çoxsaxəli sosial problemdir. Zorakılıq yalnız iki tərəf arasında baş verən davranış aktı deyil, həm də ailə sistemini, ailə dinamikasını və ən əsası, uşaqların psixososial inkişafını zədələyən dərin struktur problemdir. Uşaqlar ailə mühitinin ən həssas üzvləridir və onların emosional, sosial, idrak və davranış inkişafı birbaşa həmin mühitin təhlükəsizliyindən asılıdır. Ailədə zorakılığın müşahidə edilməsi və ya ona məruz qalmaq uşaqların inkişaf trayektoriyasını ciddi şəkildə dəyişə, uzunmüddətli psixoloji travmalar yarada və onların gələcək sosiallaşma prosesinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bu tezin məqsədi ailədaxili zorakılığın uşaqların inkişafına təsirini elmi yanaşma ilə təhlil etmək, problemin psixoloji, sosial və davranış aspektlərini araşdırmaq və mövcud elmi yanaşmalar əsasında nəticələr çıxarmaqdır. Mövzu həm sosial iş, həm psixologiya, həm də pedaqogika sahələri üçün prioritet hesab

olunur, çünki zorakılıq mühitində böyüyən uşaqların müdafiəsi, psixososial dəstəyi və reabilitasiyası multidisiplinar yanaşma tələb edir.

Ailədaxili zorakılıq və uşaqların psixoloji inkişafı. Ailədaxili zorakılığın uşaqların psixoloji inkişafına ən güclü təsirlərindən biri *travmatik təcrübələrin uşaqların psixoloji rifahına mənfi təsir etməsidir*. Ailədə zorakılığın müşahidə olunması uşaqlarda güclü qorxu, qeyri-müəyyənlik və emosional pozuntular yaradır. Araşdırmalara görə, zorakılıq mühitində böyüyən uşaqlarda depressiya, yüksək stress səviyyəsi, narahatlıq pozuntuları və posttravmatik stres pozuntusu (PTSP) daha geniş yayılmışdır.

Psixoloji təhlükənin davamlılığı uşaqların *emosional özünü-tənzimləmə bacarıqlarını* zəiflədir. Belə uşaqlar emosiyalarına nəzarətdə çətinlik çəkir, impulsiv davranışlar nümayiş etdirir və aqressiyaya meyilli ola bilirlər. Bu, beynin stressə cavab verən neyrobioloji sistemlərinin uzunmüddətli yüklənməsi ilə əlaqələndirilir. Nəticədə, uşaq təhlükəsizlik hissini itirir və dünya onun üçün təhlükəli yerə çevrilir.

Ailədaxili zorakılığın digər psixoloji nəticəsi *özünüqiymətləndirmənin düşməsi* və “*günahkarlıq sindromu*”nun formalaşmasıdır. Uşaqlar çox zaman zorakılığı özləri ilə əlaqələndirərək özlərini günahkar hiss edirlər. Bu isə şəxsiyyətin formalaşma mərhələsində ciddi özünə dəyər problemlərinə gətirib çıxarır.

Sosial inkişaf və sosial davranışlara təsir. Uşaqların sosiallaşması ilk növbədə ailədaxili münasibətlər üzərində formalaşır. Zorakılıq hökm sürən ailələrdə stabil və təhlükəsiz sosial rol modelləri mövcud olmadığından, uşaqlar sağlam münasibət nümunələrini əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu isə gələcəkdə sosial adaptasiya problemlərinə səbəb ola bilər. Zorakılıq mühitində böyüyən uşaqlarda aşağıdakılar tez-tez müşahidə olunur:

- *aqressiv davranışlar*;

- *empati çatışmazlığı;*
- *özünəqapanma;*
- *məktəbdə adaptasiya çətinlikləri;*
- *dostluq münasibətlərində dayanıqsızlıq.*

Sosial iş praktikasında belə uşaqlarla aparılan müayinələr göstərir ki, onlar çox zaman ya valideyn davranışını təkrarlayaraq aqressiv olurlar, ya da tam əksinə olaraq, zorakılığı normallaşdıran passiv sosial rollara sürüşürlər. Bu da onların gələcək münasibətlərdə sağlam sərhədlər qurmaq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

İdrak inkişafına və təhsil uğuruna təsir. Ailədaxili zorakılığın təsiri yalnız emosional və sosial sahə ilə məhdudlaşmır, həm də idrak proseslərini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. Elmi işlər göstərir ki, davamlı stress uşaqlarda diqqət pozuntusu, yaddaş zəifləməsi və öyrənmə çətinlikləri yaradır. Beynin hipokampal strukturlarının zədələnməsi nəticəsində uşaq yeni informasiyanı qavramaqda çətinlik çəkir.

Məktəb mühitində bu uşaqlar aşağıdakı problemləri yaşayırlar:

- dərse maraq itkisi;
- zəif qiymətlər;
- tez yorulma;
- müəllimlərlə konfliktlər;
- dərse davamiyyətsizlik.

Ailədə psixoloji təhlükəsizliyin olmaması uşağın təhsil motivasiyasını azaldır; çünki onun əsas enerjisi özünü qorumağa yönəlir. Beləliklə, ailədaxili zorakılıq uşaq inkişafında akademik uğurları ciddi şəkildə tormozlayan sosial determinantlardan biri kimi çıxış edir.

Davranış pozuntuları və riskli davranışların artması. Ailədaxili zorakılığın uzunmüddətli təsirlərindən biri də davra-

nış pozuntularının inkişafıdır. Belə uşaqlarda aşağıdakı hallar daha çox müşahidə edilir:

- erkən yaşda aqressiv davranışlar;
- məktəbdə intizam problemləri;
- riskli davranışlara meyil (siqaret, alkohol);
- özünəqəsd düşüncələri;
- sosial normalara qarşı çıxışlar.

Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, zorakılıq müşahidə edən azyaşlılarda gələcəkdə zorakılıq törətmə ehtimalı da statistik olaraq daha yüksəkdir. Bu fenomen “zorakılığın nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi” kimi tanınır və sosial iş sahəsində ciddi risk faktorlarından biridir.

Sosial iş perspektivindən problemin həlli yolları. Sosial iş nəzəriyyəsi ailədaxili zorakılığın həm mikro, həm mezo, həm də makro səviyyələrdə müdaxilə tələb edən kompleks fenomen kimi qiymətləndirir. Uşaqların inkişafının qorunması üçün bir neçə əsas istiqamət mövcuddur:

1. *Mikro səviyyə – uşağa fərdi dəstək:* -Psixoloji konsultasiya; -Travma yönümlü terapiya; -Sosial-emosional bacarıqların inkişafı.

2. *Mezo səviyyə – ailə ilə iş:* -Ailə terapiyası; -Valideynlik bacarıqlarının artırılması; -Zorakılığın qarşısının alınması üzrə maarifləndirmə.

3. *Makro səviyyə – sosial siyasət:* -Uşaqların müdafiəsinə dair qanunların effektiv tətbiqi; -Riskli ailələrin sosial xidmətlərlə əhatəsi; -İctimai maarifləndirmə proqramları.

Sosial iş mütəxəssisinin rolu təkcə problemlə üzləşən uşağı müdafiə etmək deyil, həm də zorakılığın struktur səbəblərini aradan qaldırmaq üçün sistemli yanaşma nümayiş etdirməkdir.

Ailədaxili zorakılıq uşaqların emosional, sosial və idrak inkişafına çoxşaxəli və uzunmüddətli təsirlər göstərən ciddi sosial problemdir. Zorakılıq mühitində böyüyən uşaqların

gələcək psixososial rifahı risk altına düşür; onlar daha çox emosional pozuntular, davranış problemləri və sosial adaptasiya çətinlikləri yaşayırlar. Problemin həlli sosial iş, psixologiya, hüquq və təhsil sahələrinin integrasiyasını tələb edir. Uşaqların təhlükəsiz ailə mühitində böyüməsi cəmiyyətin sağlam inkişafının əsas şərtidir və bu istiqamətdə sosial müdaxilə mexanizmlərinin gücləndirilməsi vacibdir.

Zülfiyyə Əkbərli

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-6266-840X>

zulfiyeeekberli@gmail.com

Nəticəyönümlü idarəetmənin keyfiyyətə təsiri

Açar sözlər: *idarəetmə, təhsil, məktəb, keyfiyyət, planlaşdırma, performans, akademik, tədris*

Keywords: *management, education, school, quality, planning, performance, transparency, academic, teaching*

Müasir təhsil mühiti sürətlə dəyişən global trendlərin, rəqabət tələblərinin və innovativ inkişaf proseslərinin təsiri altında formalaşır. Bu şəraitdə ali məktəblərin idarəetmə modelləri ənənəvi yanaşmalardan uzaqlaşaraq daha çevik, şəffaf və nəticəyönümlü strukturlara ehtiyac duyur. Nəticəyönümlü idarəetmə (NYİ) – təhsil müəssisələrinin məqsədlərini konkret nəticələr əsasında müəyyənləşdirən, fəaliyyətin effektivliyini ölçən və əldə olunan nailiyyətləri sistemli şəkildə qiymətləndirən müasir idarəetmə konsepsiyasıdır. Bu model tətbiq olunduqda təhsil müəssisəsinin missiyası, strateji hədəfləri və gündəlik fəaliyyətləri arasında daha güclü əlaqə formalaşır.

Nəticəyönümlü idarəetmənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fəaliyyət yalnız proseslər üzərində deyil, onların doğurduğu real nəticələr və təsirlər üzərində qurulur. Bu isə ali təhsil müəssisələrində həm akademik mühitin inkişafına, həm də ümumi tədris keyfiyyətinin yüksəlməsinə birbaşa təsir edir. Tədris proqramlarının strukturlaşdırılması, müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, tələbə nailiyyətlərinin ölçülməsi, rəhbərliyin qərarvermə mexanizmləri və resurslardan istifadə

strategiyaları NYİ modelində daha dəqiq və məqsədyönlü şəkildə tənzimlənir. Nəticədə təhsil müəssisələrinin funksional performansı yüksəlir, tələbə mərkəzli yanaşma güclənir və ali təhsilin ümumi keyfiyyət göstəriciləri yaxşılaşır.

Qlobal təhsil sistemlərinin təcrübəsi də göstərir ki, nəticəyönümlü idarəetmə keyfiyyət təminatı sistemlərinin düzgün qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu model, xüsusilə də, beynəlxalq akkreditasiya tələbləri, keyfiyyət standartları və ölçülə bilən performans indikatorları ilə uyğunluq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, ali məktəblərdə hesabatlılıq və şəffaflığın artırılması, strateji planlaşdırmanın dəqiqləşdirilməsi və resursların optimal bölgüsü NYİ-nin tətbiqi ilə daha səmərəli həyata keçirilir.

Azərbaycanın ali təhsil sistemində aparılan islahatlar fonunda nəticəyönümlü idarəetmənin keyfiyyətə təsirinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Təhsilin modernləşdirilməsi, rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığı və qlobal elm-təhsil məkanına integrasiya prosesləri bu idarəetmə modelinin tətbiqini labüd edir. Buna görə də mövzunun elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılması, keyfiyyət indikatorları ilə əlaqəsinin təhlil edilməsi və praktiki nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi ali məktəblər üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu giriş bölməsi nəticəyönümlü idarəetmənin təhsil keyfiyyətinə təsirinin mahiyyətini açıqlamaqla yanaşı, mövzunun ümumi çərçivəsini formalaşdırır və qarşıda duran tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Nəticəyönümlü idarəetmə modeli ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasında, keyfiyyət təminatı sistemlərinin gücləndirilməsində və akademik nəticələrin yüksəldilməsində müasir idarəetmə yanaşması kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma təhsil prosesində yalnız prosedur və resursların idarə olunmasını deyil, əldə edilən

nəticələrin sistemli şəkildə ölçülməsini, qiymətləndirilməsini və inkişaf etdirilməsini əsas götürür. Bu isə ali məktəblərdə həm strateji planlaşdırmanı, həm də gündəlik idarəetmə proseslərini daha məqsədyönlü və şəffaf edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, nəticəyönlü idarəetmənin tətbiqi tədris keyfiyyətinin yüksəlməsinə, tələbə mərkəzli tədris mühitinin formalaşmasına, müəllim fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə və ali təhsil müəssisələrinin məsuliyyətli, hesabatlı idarəetmə modelinə keçidinə şərait yaradır. Həmçinin, performans indikatorlarının ölçülməsi ali məktəblərə zəif və güclü tərəflərini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə, resurslardan optimal şəkildə istifadə etməyə və strateji qərarların daha əsaslı şəkildə qəbul edilməsinə imkan verir. Dünya təcrübəsi ilə müqayisədə aydın olur ki, nəticəyönlü idarəetmə modeli qlobal təhsil standartlarına inteqrasiya üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu yanaşma beynəlxalq akkreditasiya tələblərinə uyğunluğun təmin edilməsinə, keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasına və ali məktəblərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə mühüm təsir göstərir. Azərbaycan ali təhsil sistemində aparılan islahatlar fonunda NYİ-nin tətbiqi təhsilin modernləşməsi, innovativ idarəetmə mexanizmlərinin güclənməsi və keyfiyyət nəzarətin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması baxımından vacib addımdır.

Nəzrin Zeynalova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-7911-0373>

nazrinzeynalova2002@gmail.com

Oxu bacarıqlarının formalaşmasında interaktiv təlim metodlarının istifadə imkanları

Açar sözlər: *interaktiv təlim, müasir dərs, oxu bacarıqları, interaktiv təlim metodları, fəal təlim*

Keywords: *interactive learning, modern lesson, reading skills, interactive teaching methods, active learning*

Müasir təhsil sistemində oxu bacarığı yalnız texniki səsləndirmə deyil, mətnin məzmununun dərk edilməsi, təhlili və tətbiqi kimi qiymətləndirilir. İnteraktiv təlim metodları şagirdlərin oxu prosesində fəal iştirakını təmin etməklə onların tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tezisdə oxu bacarıqlarının formalaşmasında interaktiv təlim metodlarının rolu geniş elmi-nəzəri və praktik aspektdən təhlil olunur.

Oxu bacarığı insanın idrak fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və təlim prosesində aparıcı rol oynayır. Oxu bacarığının formalaşması şagirdlərin digər fənləri mənimsəməsinə, dünyagörüşünün genişlənməsinə və müstəqil öyrənmə bacarığının inkişafına xidmət edir. Oxu bacarığı yazılı mətnin qavranılması, məzmunun dərk edilməsi və informasiya ilə işləmə bacarığıdır.

Təhsil prosesində oxu bacarıqlarının formalaşdırılması yalnız mətnin mexaniki oxunması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, oxunan mətnin mənasının dərk edilməsi, təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsini də əhatə edir.

Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, oxu bacarıqlarının inkişafı üçün interaktiv təlim metodlarından istifadə daha məqsədəuyğundur. İnteraktiv metodlar şagirdlərin fəallığını artırır, onların təhlil və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir və təlim prosesini daha maraqlı edir.

Oxu bacarığı şagirdin idrak fəaliyyətinin əsas componentlərindən biridir və onun ümumi intellektual inkişafına birbaşa təsir göstərir. Oxu bacarığı aşağıdakı elementləri əhatə edir:

- düzgün və səlis oxu;
- mətnin məzmununun dərk edilməsi;
- əsas ideyanın müəyyənləşdirilməsi;
- mətn üzrə nəticə çıxarma və tənqidi yanaşma.

Bu bacarıqların formalaşması şagirdin digər fənləri mənimsəməsində də mühüm rol oynayır.

İnteraktiv təlim metodları oxu bacarıqlarını formalaşdırmaqda mətni daha dərin anlamağa, əməkdaşlıq vərdişlərini inkişaf etdirməyə, tədqiqat yönümlü işləməyə və müstəqil düşünməyə kömək edir, bununla da şagirdləri daha səmərəli öyrənmə üsulları ilə tanış edir.

- Şagirdləri daha aktiv iştirakçı edir (passiv dinləyici olmaqdan çıxarır).
- Nitq və düşünmə bacarıqlarını (şifahi və yazılı) inkişaf etdirir.
- Müxtəlif oxu növlərini (təhlili, tənqidi, yaradıcı) təşviq edir.
- Məlumatın tək-cə qəbul olunmasına yox, həm də təhlil edilməsinə və qiymətləndirilməsinə yönəlir.

İnteraktiv metodlar oxu bacarıqlarının inkişafına birbaşa təsir edir:

- Fəallığın artırılması: Şagirdlər passiv şəkildə oxumur, aktiv iştirak edirlər.

– Əsas ideyaların müəyyənləşdirilməsi: Qrup müzakirəsi və tapşırıqlar şagirdləri əsas fikirləri ayırd etməyə təşviq edir.

– Analitik bacarıqların formalaşması: Oxunan mətni təhlil etmə, müqayisə və qiymətləndirmə bacarıqları inkişaf edir.

– Motivasiya: Fərdi və qrup tapşırıqları şagirdlərin marağını artırır.

– Tənqidi düşünmə: Problem əsaslı tapşırıqlar şagirdləri tənqidi analiz etməyə yönəldir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi oxu bacarıqlarının inkişafında yüksək səmərəlilik nümayiş etdirir. Bu metodlar şagirdlərin təlimə marağını artırır, onların analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

İnteraktiv təlim prosesində müəllim bilik ötürən deyil, istiqamət verən və təşkilatçı rolunu oynayır. Müəllim şagirdlərin fəallığını stimullaşdırır, düzgün suallar verir və oxu prosesində onların müstəqil fikirlərini dəstəkləyir. İnteraktiv təlim metodlarının səmərəliliyi müəllimin düzgün metodik yanaşmasından asılıdır. Müəllim: Şagirdləri təlim prosesinə aktiv cəlb etməlidir. Təlim tapşırıqlarını şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun seçməlidir. Şagirdlər arasında əməkdaşlığı təşviq etməlidir. Müxtəlif interaktiv metodları birləşdirərək təlimi daha maraqlı etməlidir.

Müasir təhsil sistemində oxu bacarıqlarının inkişafı üçün interaktiv metodların geniş tətbiqi zəruridir. Eyni zamanda, müəllimin rolu bu prosesdə istiqamətləndirici və dəstəkləyici olmaqla şagirdlərin bacarıqlarını maksimum dərəcədə inkişaf etdirməkdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, oxu bacarıqlarının formalaşmasında interaktiv təlim metodlarının tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu metodlar şagirdlərin oxu bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, müstəqil və yaradıcı

düşünən fərd kimi yetişməsinə şərait yaradır. Buna görə də müasir təhsil prosesində interaktiv təlim metodlarının sistemli və məqsədyönlü tətbiqi vacibdir.

Aygül Novruzova

Bakı Qızlar Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-8996-5681>

sseyidov777@gmail.com

Müəllim əməyinin psixoloji xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *tələbkar, pedaqoji bacarıq, qabiliyyət, şəxsi kefiyyət, humanizm*

Keywords: *demanding, pedagogical skills, ability, personal qualities, humanism*

Əsas məqsəd gənc nəsli tərbiyə etmək olan pedaqoji fəaliyyət mürəkkəb və çoxcəhətli struktura malikdir. Onun müxtəlif tərəfləri diqqəti cəlb edir. Burada birinci növbədə müəllim əməyinin psixoloji qanunauyğunluqları diqqəti cəlb edir.

Pedaqoji fəaliyyətin iki tərəfi var: öyrədən və öyrənən tərəf. Türk dilində öyrədən tərəf daha parlaq ifadə olunur: öyrətmən. Pedaqoji fəaliyyətin iki mühüm tərəfi kimi həm öyrədənə – müəllimə, həm öyrənənə müəyyən tələblər verilir, xüsusiyyətlər aid edilir. Pedaqoji fəaliyyət zamanı müəllim – şagird münasibətləri ənənəvi olaraq subyekt – obyekt deyil, subyekt-subyekt kimi fərqləndirilir. Tərəfimizdən aparılan tədqiqatın əsas məqsədi müəllim professional qruplarında tükənmişlik sindromunu öyrənmək olduğu üçün bu bölmədə pedaqoji fəaliyyətin əsas subyekti kimi müəllim əməyinə və şəxsiyyətinə verilən psixoloji xüsusiyyətləri şərh edəcəyik.

Psixoloji ədəbiyyatda məktəbdə hər bir fənn müəlliminin fəaliyyəti üçün xarakterik olan aşağıdakı pedaqoji funksiyalar qeyd olunur: inkişafetdirici, tərbiyəedici, kommunikativ-öyrədici, qnostik, konstruktiv, təşkilatçılıq.

Müəllim şəxsiyyətinə verilən psixoloji tələblər. Müəllimin iradi qüvvəsinin ən parlaq ifadələrindən biri onun məqsədyönlü şüurlu, daima böyük pedaqoji vəzifələri həll etməyə yönəlməsindən ibarətdir. Müəllim təkidli olmalıdır. Təkidlilik təkcə müəllimin şagirdlərə qarşı tələbkar olması, ona nəzarət etməsi üçün zəruri deyildir. Bu keyfiyyət eyni zamanda müəllimin öz pedaqoji fəaliyyətini icra edərkən qarşıya çıxan ciddi çətinlik və maneələri aradan qaldırması, fasiləsiz olaraq öz üzərində işləməsi, öz ixtisasını artırması üçün də zəruridir.

Pedaqoji işin müvəffəqiyyəti üçün müəllimdə dözümlülük, hövsələnin olması da zəruridir. Müəllim özünü ələ ala bilməyi, öz hərəkətlərinə nəzarət etməyi bacarmalıdır.

Müəllim üçün xarakterik olan keyfiyyətlərdən onun təvazökarlıq və özünə qarşı tələbkarlığını da qeyd etmək lazımdır

Müəllimin pedaqoji bacarıq və qabiliyyətləri. Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətini təmin edən, müəllimin pedaqoji ustalığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də onun pedaqoji bacarıq və qabiliyyətləridir.

Müəllimin təlim və tərbiyə prosesində yüksək göstəricilər əldə etməsi onun pedaqoji qabiliyyətlərinin inkişafından asılıdır. Pedaqoji qabiliyyətlərin inkişafı müəllimin şəxsiyyətində pedaqoji fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün zəruri olan fərqli psixi xassələrin formalaşmasına səbəb olur.

Bütün pedaqoji qabiliyyətləri şərti olaraq üç qrupda birləşdirmək olar: şəxsi qabiliyyətlər, didaktik qabiliyyətlər, təşkilatı-kommunikativ qabiliyyətlər.

Müəllimin şəxsiyyəti və əməyinə verilən tələblər. Şübhəsizdir ki, istənilən professional əmək fəaliyyəti fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərinə görə işçidən özünəməxsus şəxsi keyfiyyətlər tələb edir, bu şəxsi keyfiyyətlər insan fəaliyyətinin uğurlu olmasını şərtləndirir. İlk növbədə, bu hal elə peşələrə aiddir ki, bu

zaman insan fəaliyyətinin obyektini digər insanlar təşkil etmiş olsun. Belə ki, “insan-insan” tipli peşələrdə qarşılıqlı münasibətlər bu və ya digər adamın şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olur.

Müəllimlik peşəsi ali peşələrdən hesab olunur, fəaliyyətin predmetinə və xüsusiyyətlərinə görə işçidən daim refleksiya tələb edir. Bu baxımdan müəllim yüksək şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Pedaqoji ədəbiyyatda müəllimin kəsb etməli olduğu psixoloji xüsusiyyətlər verilir, bu şəxsi keyfiyyətləri kəsb etmədən pedaqoji fəaliyyətin uğurundan danışmaq olmaz.

Bu keyfiyyətlərə humanizm, dürüstlük, ədalətlik, əməksevərlik və s. kimi xüsusiyyətləri aid etmək olar.

Müəllimin malik olacağı ikinci mühüm keyfiyyət insana maraqdır. Bu marağın arxasında yer üzündəki bütün canlılara maraq və qayğı hissi durur.

İnsan “Mən”inin, onun individuallığının dərk olunması, insana marağın əsas şərtidir. Dünyada minlərlə insan var, onların hamısını sevmək üçün mənəvi və fiziki qüvvə yetməz. Lakin insana maraq göstərərək, çoxsaylı adamlarla işləmək professional kompetentlik tələb edir.

Müəllim əməyi və şəxsiyyətinə verilən üçüncü mühüm tələb – mədəniyyətə maraqdır. Mədəni dəyərlərə maraq tərbiyə prosesində inkişaf edir, bu keyfiyyət müəllimin professional fəaliyyətinin əsas uğuru və şərtidir.

Mədəniyyət anlayışına insanın yaratdığı hər bir şey daxildir, bu baxımdan, müəllimin mədəniyyətə marağı geniş palitraya malik olmalıdır. O, texnika, elm, incəsənət, cəmiyyətin siyasi quruluşuna, sərvət dəyərlərinə, iqtisadiyyata, gigiyena və s.-ə, yaradıcılığın hər bir formasına maraq göstərməyi bacarmalıdır.

Mədəniyyətə maraq yalnız inkişaf edən dünya mədəniyyəti ilə müəllimin tanışlığı deyil, eyni zamanda, uşaqlarda bu marağın formalaşdırılmasıdır.

Tərbiyə prosesinin ən ziddiyyətli məqamlarından biri müəllimin keçmiş mədəni dəyərlərin daşıyıcısı olmasıdır. Amma o, müasir mədəni dəyərlərin təmsilçisi rolundadır. Lakin bu ziddiyyət həll oluna bilər: uşaqlarla ünsiyyətdə olduqca, pedaqoq özü də yeni mədəni dəyərlərə sahiblənir.

Ли На

Бакинский Славянский Университет

магистрант

<https://orcid.org/0009-0004-0758-9986>

twelve.17@yandex.ru

Педагогические основы интерактивных методов обучения в процессе преподавания русского языка как иностранного

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, русский язык как иностранный, педагогические основы

Açar sözlər: interaktiv tədris metodları, rus dili xarici dil kimi, pedaqoji əsaslar

Keywords: interactive teaching methods, russian as a foreign language, pedagogical foundations

В условиях глобализации, когда русский язык сохраняет свою значимость как инструмент международного общения, исследования и инновации в области методики его преподавания приобретают особую актуальность. Традиционные подходы, фокусирующиеся на передаче языковых знаний и механическом заучивании грамматических правил, часто упускают из виду развитие коммуникативных навыков и формирование общей языковой личности. С распространением коммуникативного подхода интерактивные методы обучения стали ключевым направлением в современной методике РКИ.

Интерактивное обучение по своей сути является подходом, в центре которого находится диалог и взаимодействие. Оно подчеркивает установление много-субъектных отношений между преподавателем и студен-

тами, а также между самими студентами. Создавая аутентичные или приближенные к реальным ситуации общения, этот подход позволяет учащимся осваивать язык через активное участие, опыт и взаимодействие. В современной образовательной практике интерактивные методы доказали свою эффективность как мощный инструмент повышения качества обучения. *Specifically* для РКИ: они не только соответствуют коммуникативной природе языка, но и помогают преодолеть такие *challenges*, как отсутствие языковой среды и недостаток мотивации.

Применение интерактивных методов в преподавании РКИ не является случайным, а представляет собой научно обоснованный выбор, опирающийся на прочную базу в области педагогики, психологии и лингводидактики. Глубокое понимание этих основ крайне важно для эффективной реализации интерактивного подхода.

С педагогической точки зрения, интерактивные методы воплощают парадигмальный сдвиг от ориентации на преподавателя к ориентации на учащегося. Суть этого сдвига заключается в рассмотрении студента как активного созидателя знаний, а не пассивного реципиента. Педагогические основы интерактивных методов проявляются в нескольких аспектах. Во-первых, они следуют принципу субъект-субъектных отношений, разрушая традиционную бинарную оппозицию «преподаватель-источник знания» (субъект) и «студент-пассивный получатель» (объект), и формируя сообщество равноправных участников обучения. В этом сообществе роль преподавателя трансформируется в организатора, фасилитатора и координатора, в то время как студенты становятся активными участниками и сотрудниками. Во-вторых, интерактивные методы подчеркивают важность *cooperative learning* через групповые дискуссии,

проекты и ролевые игры, развивая у студентов дух коллективизма и способность решать проблемы совместно. В-третьих, данный подход ориентирован на проблемность, погружая учебный контент в реальные или значимые проблемные ситуации, что стимулирует исследовательский интерес и мыслительную активность, способствуя глубокому обучению. Как отмечала Душкина: «Применяемые инновационные, активные и интерактивные технологии обучения способствуют лучшему усвоению студентами теоретического материала, полученного в ходе лекционных занятий, и успешному формированию профессиональных навыков, соответствующих современным социально-экономическим и социокультурным реалиям интенсивно цифровизирующегося общества в контексте нового технологического уклада.»

Психологическая база интерактивных методов коренится в теории социального конструктивизма и культурно-исторической психологии. Концепция «зоны ближайшего развития», предложенная выдающимся советским психологом Л.С.Выготским, предоставляет ключевую теоретическую основу для интерактивного обучения. Результаты исследования свидетельствуют о высокой эффективности проектных, деловых и ролевых игр, дискуссий и мозговых штурмов при обучении иностранным языкам в мультикультурной среде вуза. Интерактивные формы обучения способствуют развитию социокультурной компетенции студентов, их коммуникативных и когнитивных навыков. В преподавании РКИ благодаря тщательно спроектированным интерактивным активностям студенты могут с поддержкой преподавателя и одноклассников преодолеть свой актуальный уровень владения языком и перейти на следующий.

С точки зрения конструктивизма, обучение – это не просто передача информации, а процесс активного конструирования смысла обучающимся. Интерактивное обучение РКИ, создавая аутентичные коммуникативные ситуации, предоставляет студентам возможность конструировать смысл через использование языка. Например, в ролевой игре «В кафе» или «Как пройти до...?» студенты изучают не только языковые формы, но и то, как язык функционирует в конкретном контексте.

Более того, интерактивные методы способствуют снижению «аффективного фильтра» и уменьшению языкового беспокойства. В традиционной classroom среде страх совершить ошибку часто создает психологический барьер, мешающий студентам активно участвовать в устном общении. Неформальная и поддерживающая атмосфера интерактивного обучения, акцент на передаче смысла, а не на безупречной форме, помогают укрепить уверенность студентов и поощряют языковой output.

Интерактивные методы полностью согласуются с принципами коммуникативного подхода, который с конца XX века стал доминирующей парадигмой в преподавании иностранных языков. Главная цель коммуникативного подхода – формирование коммуникативной компетенции, то есть способности эффективно и уместно общаться в различных ситуациях. Яковенко О.В.Пассов подчеркивал, что обучение иностранному языку должно моделировать реальный коммуникативный процесс, он способствует развитию устной коммуникации, позволяет овладеть навыками диалогической речи в условиях межличностного общения в разнообразных ситуациях.

В преподавании РКИ интерактивные методы напрямую способствуют формированию следующих ключевых компетенций:

Лингвистическая компетенция: через многократное использование языковых структур в осмысленных коммуникативных ситуациях происходит интериоризация и автоматизация знаний.

Социолингвистическая компетенция: через ролевые игры, имитирующие различные социальные контексты, студенты учатся выбирать адекватные языковые формы.

Дискурсивная компетенция: через дискуссии, дебаты и презентации проектов тренируется умение логично и связно строить высказывание.

Социокультурная компетенция: через интерактивные активности, включающие элементы русской культуры, студенты постигают культурные коннотации и нормы общения.

Fidan Ağayeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-5673-9419>

fidan.aghayeva@au.edu.az

İbtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsində nümunənin formalaşdırıcı rolu

Açar sözlər: *nümunə, tərbiyə, ibtidai sinif, şagird, sosial
öyrənmə*

Keywords: *example, education, primary school, student,
social learning*

İbtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsində nümunənin formalaşdırıcı rolu pedaqoji nəzəriyyə və praktikada mühüm əhəmiyyət kəsb edən mövzulardan biridir. Uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşması, onların sosial mühitə uyğunlaşması, mənəvi-əxlaqi dəyərləri mənimsəməsi və davranış normalarını qəbul etməsi prosesində nümunə faktoru xüsusi yer tutur. İbtidai sinif dövrü uşaqların psixoloji inkişafında həssas mərhələdir və bu mərhələdə onlar daha çox müşahidə, təqlid və identifikasiya yolu ilə öyrənirlər. Bu səbəbdən müəllimlərin, valideynlərin və ümumilikdə sosial mühitin təqdim etdiyi nümunələr uşaqların tərbiyəsinə formalaşdırıcı təsir göstərir. Nümunə həm davranış, həm də düşüncə tərzini baxımından uşaqların daxili aləminə nüfuz edir və onların gələcək həyat mövqeyini müəyyənləşdirir.

Müəllimlərin davranış mədəniyyəti, ünsiyyət tərzini, məsuliyyət hissi və dəyərlərə münasibəti şagirdlər üçün birbaşa model rolunu oynayır. Uşaqlar müəllimin yalnız verdiyi bilgiləri deyil, həm də onun gündəlik davranışlarını, münasibətlərini və emosional reaksiyalarını müşahidə edərək öyrənirlər. Bu baxımdan,

pedaqoji prosesdə müəllim nümunəsinin ardıcılığı və sabitliyi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əgər müəllim öz davranışında dürüstlük, ədalət, əməksevərlik və hörmət kimi keyfiyyətləri nümayiş etdirirsə, şagirdlər də bu dəyərləri mənimsəyərək öz həyatlarında tətbiq etməyə çalışırlar. Valideynlərin nümunəsi isə uşaqların ailə mühitində formalaşan ilkin sosial təcrübələrinə təsir göstərir. Ailədəki münasibətlər, valideynlərin bir-birinə və övladlarına qarşı davranışı, gündəlik həyat tərzində uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

Psixoloji baxımdan nümunənin formalaşdırıcı rolu Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsi ilə də izah olunur. Bu nəzəriyyəyə görə, insanlar davranışları müşahidə və təqlid yolu ilə öyrənirlər. Uşaqların ibtidai sinif dövründə müşahidə qabiliyyəti yüksəkdir və onlar gördüklərini tez bir zamanda davranışa çevirirlər. Bu səbəbdən, müsbət nümunələrin təqdim olunması uşaqların sosial adaptasiyasını asanlaşdırır, neqativ nümunələr isə onların davranışında problemlərə yol açmağa bilər. Məsələn, müəllimin sinifdə ədalətli davranışı şagirdlərdə ədalət hissini gücləndirir, lakin müəllimin ayrı-seçkilik etməsi uşaqlarda neqativ emosional təsir yaradır.

İbtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsində nümunənin rolu həm də milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan pedaqoji ənənəsində böyükklərin nümunəsi uşaqların tərbiyəsində əsas vasitə kimi qəbul olunmuşdur. Böyükklərin davranışları, adət-ənənələrə münasibəti, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərir. Bu baxımdan, məktəb mühitində milli dəyərlərin nümunə yolu ilə ötürülməsi uşaqların milli kimliklərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Müəllimlərin milli musiqiyə, ədəbiyyata, tarixi şəxsiyyətlərə və mədəni irsə göstərdiyi hörmət şagirdlərdə milli qürur hissini gücləndirir.

Nümunənin formalaşdırıcı rolu yalnız sosial və mənəvi sahələrlə məhdudlaşmır, həm də intellektual inkişafda özünü göstərir. Müəllimin elmə marağı, öyrənməyə olan həvəsi və intellektual fəaliyyətə verdiyi dəyər şagirdlərdə öyrənməyə motivasiya yaradır. Əgər müəllim daim özünü inkişaf etdirirsə, yeni biliklərə açıqdırsa, bu, şagirdlərdə də öyrənməyə maraq oyadır. Əksinə, müəllimin öyrənməyə laqeydliyi uşaqlarda da oxşar münasibət formalaşdırır. Bu baxımdan, nümunə faktoru uşaqların həm mənəvi, həm də intellektual inkişafında mühüm stimullaşdırıcı rol oynayır.

Nəticə etibarilə, ibtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsində nümunənin formalaşdırıcı rolu pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsidir. Müəllimlərin, valideynlərin və sosial mühitin təqdim etdiyi nümunələr uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına, onların sosial adaptasiyasına, milli-mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsinə və intellektual inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən, pedaqoji fəaliyyətin əsas prinsiplərindən biri müsbət nümunələrin ardıcıl və sistemli şəkildə təqdim olunmasıdır. Uşaqların gələcəkdə cəmiyyətə faydalı, məsuliyyətli və dəyərlərə bağlı vətəndaş kimi yetişməsi üçün nümunə faktoru xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Lamiyə Əzimova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-6645-4998>

mrsped.lamiya.azimova@gmail.com

Biologiya fənninin tədrisində öyrənmə nəzəriyyələri və rəqəmsal mühitlərin şagird təfəkkürünə təsiri

Açar sözlər: *öyrənmə nəzəriyyələri, prinsiplər, pedaqoji
üsullar, situativ öyrənmə, öyrənmə nəzəriyyələri*

Keywords: *learning theories, principles, pedagogical
methods, situational learning, learning theories*

Son illərdə aparılan çoxlu araşdırmalardan birini də Jeanne Ellis Ormrod irəli sürdüyü psixoloji yanaşmadır. Araşdırmalar göstərir ki, psixoloji prinsiplər əsasında qurulmuş tədris modelləri şagirdlərin mövzulara marağını artırır, diqqətlərini cəlb edir və daxili motivasiyalarını gücləndirir (Ormrod, 2021, s. 145).

Müasir təhsildə rəqəmsal bacarıqlar yalnız texnologiyani öyrənmək demək deyil. Onlar həm də şagirdlərin düşüncə tərzini, öyrənmə üsullarını və məlumatı qavrama yollarını dəyişir. Belə bir kontekstdə Ormrodun öyrənmə psixologiyası sahəsində irəli sürdüyü nəzəri çərçivə elmi tədqiqatlar üçün mühüm bir baza təşkil edir. Ormrodun əsas kitabında (“Human Learning”) o, “öyrənməni müxtəlif perspektivlərdən – davranışçı (behaviourist), sosialkoqnitiv, koqnitiv, konstruktivist, inkişaf və kontekstual yanaşmalarla ələ alır” (Ormrod, 2019, s. 45).

Tədris prosesinin effektivliyini təmin edən əsas amillərdən biri müəllimin həm fənn biliklərini, həm də bu biliklərin necə

öyrədiləcəyini bilməsidir. Bu fikir ilk dəfə Lee S.Shulman tərəfindən “pedaqoji məzmun biliyi” (Pedagogical Content Knowledge – PCK) anlayışı ilə elmi əsasda izah edilmişdir. Shulman qeyd edir ki, “müəllimlik sadəcə fənn üzrə nəzəri biliyə sahib olmaq deyil, həm də bu bilikləri öyrədiləcək auditoriyanın xüsusiyyətlərinə uyğun pedaqoji üsullarla təqdim edə bilmək bacarığıdır” (Shulman, 1986, s. 4-14).

O, bu konsepsiyayı müəllimin fənn biliyi ilə pedaqoji biliklərinin birləşməsi kimi izah edirdi və bu iki bilik sahəsinin bir-birini tamamlamasının peşəkar tədris üçün vacib olduğunu bildirirdi (Shulman, 1987, s. 1-22).

Müəllimin PCK-si artıq yalnız məzmun və metod deyil, həm də rəqəmsal vasitələrdən, o cümlədən süni intellekt texnologiyalarından səmərəli istifadə bacarığını da əhatə edir. Bu integrasiya müəllimin peşəkar fəaliyyətində həm analitik düşüncəni, həm də pedaqoji qərarverməni stimullaşdırır. Bu fikirlə razılaşan bir çox alimlər mövcuddur.

Bu konsepsiya Brown, Collins və Duguid (1989) tərəfindən irəli sürülmüş situativ öyrənmə nəzəriyyəsi (situated cognition theory) ilə tamamlanır. Müəlliflər hesab edir ki, bilik və öyrənmə yalnız insanın sosial və mədəni mühitlə, eləcə də real fəaliyyət və təcrübə ilə ünsiyyəti olduqda həqiqətən formalaşır. Onların fikrincə, bilik mücərrəd informasiya toplusu deyil, ictimai praktikanın ayrılmaz hissəsidir və bu praktikada iştirak etmədən dərin mənimsənilə bilməz (Brown, Collins & Duguid, 1989, s. 33-34).

AI əsaslı tədris platformaları, virtual laboratoriyalar və adaptiv simulyasiyalar öyrənməni real kontekstə yaxınlaşdırır və situativ öyrənmə prinsipini rəqəmsal mühitdə həyata keçirir. Məsələn, süni intellekt sistemləri şagirdlərin fərdi öyrənmə tempini və səhvlərini analiz edərək, onların “real təcrübə”

mühitində fərdi öyrənmə ssenariləri yaradır (Anderson, 2010, s. 60-63).

Bu fikri irəli sürən Tery Anderson pedaqoji yanaşmaların təkamülündə mühüm yer tutur. Onun “The Theory and Practice of Online Learning” adlı əsərində təqdim etdiyi konsepsiyalar, süni intellektin tədris prosesinə inteqrasiyası baxımından nəzəri baza kimi qəbul edilə bilər. Anderson qeyd edir ki, rəqəmsal tədris mühitində effektiv öyrənmənin əsasını interaktivlik (interaction), muxtariyyət (autonomy) və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsi (personalized learning) təşkil edir (Anderson, 2010, s. 58-60).

Müasir təhsil sistemində pedaqoji yanaşmaların əsas məqsədi şagirdlərdə tənqidi, yaradıcı və elmi təfəkkürün inkişafıdır. Bu istiqamətdə pedaqoji nəzəriyyələrin mühüm nümayəndələri – Lee S. Shulman (1986), Brown, Collins və Duguid (1989), həmçinin Tery Anderson (2010) – öyrənməni yalnız məlumat ötürülməsi prosesi kimi deyil, aktiv, kontekstual və qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan sosial fəaliyyət kimi izah etmişlər. Bu yanaşmalar biologiya fənninin tədrisində süni intellektin tətbiqi üçün nəzəri çərçivə yaradır.

Ədəbiyyat

1. Anderson, T. (2010). *The Theory and Practice of Online Learning (2nd ed.)*. AU Press.
2. Brown, J.S., Collins, A., & Duguid, P. (1989). Situated Cognition and the Culture of Learning. *Educational Researcher*, 18(1), 32–42.
3. Ormrod, J.E. (2019). *Human Learning (7th ed.)*. Boston Education.
4. Ormrod, J.E. (2021). *Educational Psychology: Developing Learners (10th)*. Boston Education.

5. Lee S. Shulman. (1986). *Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching*. Educational Researcher.
6. Shulman, L.S. (1987). Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform. *Harvard Educational Review*, 57(1), 1–22.

Şəbnəm Qasımova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-4405-3342>

shabnamgasimova00@gmail.com

Ekzistensial fəlsəfənin ədəbiyyata transformasiyası: Kyerkeqor, Yaspers, Haydeqker və Sartrın ideyalarının bədii təəcəssümü

***Açar sözlər:** ekzistensializm, dasein, mövcudluq, ekzistensial
fəlsəfə*

***Keywords:** existentialism, dasein, existence, existential
philosophy*

XX əsrdə fəlsəfi və ədəbi fikrin inkişafında ekzistensializm mühüm intellektual istiqamət kimi çıxış edərək, insanın mövcudluğunu, azadlığını, daxili böhranlarını və qərarlılığını əsas tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Soren Kyerkeqorun insanın inanc və daxili məsuliyyət üzərində qurulmuş fərdi mövcudluğunu vurğulayan düşüncələri, Karl Yaspersin insanın “sərhəd situasiyalar”da qərar vermək məcburiyyəti qarşısında aldığı mövqe, Martin Haydeqkerin dasein (mövud olmaq) anlayışı və Jean-Paul Sartrın azadlıq və seçim qarşısında yaranan məsuliyyət təlimi ədəbiyyat üçün yeni bir fəlsəfi çərçivə yaratmışdır.

Bu nəzəri əsaslar, XX əsr ədəbiyyatında insanın mənəvi tənhalığı, mövcudluq qarşısında narahatlığı, həyatın absurdu və mənasızlığı ilə mübarizəsi kimi mövzuların bədii formada ifadə olunmasına təkan vermişdir. Ekzistensializmin təsiri altında yaranan bədii əsərlərdə qəhrəmanlar cəmiyyətin dayaz qəliblərinə qarşı çıxaraq fərdi mövcudluqlarını dərk etməyə,

azadlıqla birlikdə gələn yükü daşımağa çalışırlar. Bu baxımdan, ekzistensial fəlsəfə təkcə nəzəri diskurs deyil, həm də ədəbi təfəkkür və üslubun formalaşmasında mühüm intellektual qaynaq kimi çıxış edir.

Ekzistensializm insan şəxsiyyətini və fərdin daxili aləmini ali dəyər və prinsip kimi qəbul edir. Bu yanaşmaya görə, insanın varlığı başqalarının təsdiqinə ehtiyac duymur və o, özü-özlüyündə mənalıdır. Lakin ekzistensialist düşüncəyə əsasən, insan varlığı təklif içində mövcuddur və bu təklif onun sosial əlaqələr qurmaqda çətinlik çəkməsinə səbəb olur. Əgər fərd yalnız öz maraqları naminə yaşayır və başqalarının həyatına təsir etmirsə, onda ölümündən sonra onun mövcudluğundan heç bir iz qalmır. İnsanlar bir-birilə qapalı şəkildə yaşadıqda, tarixi birlikdə yaratmaları mümkün olmur. Tarixin birgə dəyərlər və məqsədlərlə formalaşdığı nəzərə alınsa, fərdi həyatların bir-birindən ayrı qalması bu prosesi qeyri-mümkün edir. Özünü yalnız fərdi mövcudluqla məhdudlaşdıran insan nə tarixə, nə də cəmiyyətə mənalı təsir göstərə bilər. Belə fərdi yanaşmalar zamanla toplumun dağılmasına və əlaqələrin zəifləməsinə səbəb olur. F.Fukuyamanın fikirlərində də bu narahatlıq hiss olunur – fərdlərin bir-birindən uzaq düşməsi, başqalarına əngəl olmaq, dəyərlərin itməsi və xaoslu həyat tərzini ekzistensial böhranın göstəriciləridir. Bu kontekstdə ekzistensializm öz pessimist yanaşması ilə fərqlənir. Əgər keçmişdə insan “varlığın mərkəzi” kimi dəyərləndirilirdisə, indi o, “ölçüsüz və meyarı olmayan” bir varlığa çevrilir. Bu isə insanın mənəvi dəyərinin azalmasına, hətta “ən yüksək dəyər” olaraq göründüyü halda belə, gerçəkdə “ən dəyərsiz” mövqeyə enməsinə səbəb olur.

Kyerkeqor, Yaspers, Haydeqker və Sartrın fəlsəfi ideyalarının XX əsr ədəbiyyatındakı konkret bədii obrazlarda və süjetlərdə özünü göstərir. Bu transformasiya, insanın mövcudluq təcrübəsini həm fəlsəfi, həm də estetik baxımdan anlamağa

çalışan əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Kyerkeqorun düşüncələrində insanın mövcudluğu Allahla şəxsi münasibət və fərdi məsuliyyət əsasında qurulur. Onun “estetik”, “etik” və “dini” mövcudluq mərhələləri yazıçıların qəhrəmanlarını formalaşdırmaqda ilhamverici olmuşdur. Karl Yaspersin fikrincə, insan ancaq həyatın sərhəd vəziyyətlərində – ölüm, əzab, günah, müvəffəqiyyətsizlik – öz mövcudluğunun dərinliyini dərk edə bilər. Haydeqquerin ontoloji fəlsəfəsində “mövcud olma” – insanın öz varlığını və ölümünü dərk edərək məsuliyyət alması – mərkəzi anlayışdır. O, insanın “həqiqi” və “qeyri-həqiqi” yaşama formaları arasında seçim etdiyini vurğulayır. “J.P.Sartrın fikrincə, həyat mənasız boş və absurd bir şeydir, burada nə ideal, nə inam var; mövcud olan yalnız taledir: yaşamaq ancaq dərd və əzabla bağlıdır, insan tənhalığa məhkumdur.” Sartra görə, insan “özünü yaradan varlıqdır”, yəni insan özü haqqında qərar verir və bu qərarın nəticələrini daşımaq məsuliyyətini almalıdır. Bu düşüncə onun həm fəlsəfi, həm də bədii yaradıcılığında əks olunub. Ən parlaq nümunə “Bağlı qapılar arxasında” əsəridir. Əsərdə üç insan ölüm sonrası bir məkanda bir-birilərinə “cəhənnəm” rolunu oynayır. Onların hər biri öz azad seçimlərinin nəticəsi ilə üzləşir və “öz cəhənnəmlərini” yaşayırlar. Bu, onun azadlıq və məsuliyyət təliminin bədii formasıdır.

Kyerkeqor, Yaspers, Sartr, Haydeqquer kimi filosofların ekzistensial düşüncələri XX əsr ədəbiyyatında dərin iz buraxmış, yazıçı və şairlərə insanın mövcudluğuna dair yeni bədii ifadə vasitələri təqdim etmişdir. “Lakin ekzistensialistlər başa düşürdülər ki, prinsipial tənhalığın özü də əslində çıxış yolu deyil və istənilən an insanı faciə ilə üz-üzə qoya bilər.” Onların irəli sürdüyü fəlsəfi ideyalar ədəbiyyatda tənhalıq, seçim, məsuliyyət, sərhəd situasiyalar və mənasızlıqla mübarizə kimi mövzularda dərinlik və orijinallıq yaratmışdır. Bu baxımdan

ekzistensializm təkcə fəlsəfi düşüncə deyil, həm də XX əsr ədəbiyyatının estetik və məzmun əsasını təşkil edən fundamental bir istiqamətdir.

Beləliklə, ekzistensializm XX əsr ədəbiyyatında həm forma, həm də məzmun baxımından dərin iz qoymuş fəlsəfi-ədəbi cərəyan kimi qiymətləndirilə bilər.

Гамид Тагиев

Бакинский Славянский Университет

магистрант

<https://orcid.org/0009-0004-6481-1870>

gammafk@mail.ru

Особенности английской компьютерной терминологии

Ключевые слова: *английская компьютерная терминология, IT-лексика, технологический прогресс, новообразования и аббревиатуры, международная профессиональная коммуникация*

Açar sözlər: *ingilis kompüter terminologiyası, IT leksikası, texnoloji tərəqqi, yeni sözlər və abreviaturalar, beynəlxalq peşəkar kommunikasiya*

Keywords: *English computer terminology, IT vocabulary, technological progress, neologisms and abbreviations, international professional communication*

Современная компьютерная терминология на английском языке представляет собой динамично развивающуюся систему лексических единиц, отражающую процессы технологического прогресса и инновации в сфере информационных технологий. Исторически развитие IT-лексики началось с возникновения первых вычислительных машин в середине XX века, когда английский язык стал доминирующей языковой средой международной науки и техники. Уже в 1950-1960-е годы появляются такие термины, как *compiler*, *algorithm*, *binary code*, *data processing*, которые позже становятся фундаментальными понятиями для всей ИТ-индустрии. С 1970-х годов, с развитием персо-

нальных компьютеров и сетевых технологий, наблюдается активное пополнение английской ИТ-лексики, появляются термины, связанные с архитектурой программного обеспечения, сетевыми протоколами и пользовательскими интерфейсами, такие как *framework*, *middleware*, *database*, *HTTP*, *TCP/IP*, *DNS*, *GUI*, *dashboard* и *browser*. В 1990-е годы с бурным ростом интернета и цифровых технологий появляются новые лексические единицы, описывающие веб-технологии, такие как *web server*, *hyperlink*, *e-commerce*, а с 2000-х годов – терминология облачных вычислений и больших данных, включая *cloud computing*, *SaaS*, *virtual machine*, *big data*, *data lake* и *ETL*. Таким образом, развитие ИТ-лексики на английском языке носит постоянный инновационный характер, тесно связанный с технологическим прогрессом и глобализацией науки, обеспечивая единый инструментарий для международной коммуникации и унификации понятий.

Английская компьютерная терминология формируется по ряду типовых принципов, отражающих специфику профессиональной коммуникации и потребность в лаконичных и функциональных единицах. Одним из таких принципов является новообразование, когда термины создаются на основе существующих слов или морфем для обозначения новых понятий и процессов. Примерами служат слова *webinar*, *spam* и *firewall*, которые благодаря своей выразительности быстро закрепились в профессиональной среде. Другой принцип – это сокращения и аббревиатуры, широко используемые в английской ИТ-лексике для экономии времени и пространства, а также для создания легко узнаваемых и стандартизированных терминов, таких как *API*, *CPU*, *RAM*, *HTTP* и *DNS*. Также активно формируются сложносоставные термины,

создаваемые путем объединения двух или более слов, что позволяет наглядно обозначать новые концепции. Примерами являются *data warehouse*, *feature flag* и *edge computing*. Метафоризация и перенос значений также играют важную роль в формировании английской ИТ-лексики. Например, *sandbox* обозначает изоляционную среду для тестирования кода, *virus* — вредоносную программу, а *cookie* — файл для хранения данных о пользователе. Метафоризация повышает запоминаемость терминов и облегчает понимание сложных процессов. Наконец, отдельная группа терминов формируется за счет заимствований из других языков, что отражает интернациональный характер информационных технологий. Слова *algorithm*, *byte* и *malware* демонстрируют способность английского языка интегрировать внешние элементы, сохраняя точность и функциональность терминов. Особенности английской компьютерной терминологии определяются историческим развитием науки и технологий, необходимостью точной передачи понятий, а также глобальным характером ИТ-коммуникации.

Английская ИТ-лексика развивается по принципам новообразований, сокращений, аббревиатур, сложносоставных слов, метафоризации и заимствований, что обеспечивает её функциональность, удобство и узнаваемость. Этот язык терминов активно используется в профессиональных и учебных практиках, формируя универсальный инструментарий для работы в области информационных технологий и обеспечивая международное взаимодействие специалистов.

В профессиональных и образовательных практиках английская компьютерная терминология выполняет функцию универсального инструментария, необходимого для

изучения программирования, работы с технической документацией, научных исследований и международного сотрудничества.

Nəzrin Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-3075-902X>

memmedovahnezrin@gmail.com

3-4-cü siniflərdə şagirdlərin öyrənmə motivasiyasına dəstəkləyici mühitin təsir mexanizmləri

Açar sözlər: *öyrənmə motivasiyası, dəstəkləyici mühit, ibtidai təhsil, şagird yönümlü təlim, sosial-emosional inkişaf*

Keywords: *learning motivation, supportive environment, primary education, student-centered learning, socio-emotional development*

Motivasiya ibtidai təhsil pilləsində təlimin əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılır və 3-4-cü sinif şagirdləri üçün düzgün təşkil olunmuş dəstəkləyici mühit öyrənmə motivasiyasının artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu mərhələdə motivasiyanın formalaşması həm xarici, həm də daxili amillərlə bağlıdır. Sinif mühitinin emosional təhlükəsizliyi, şagirdin özünüqiymətləndirmə səviyyəsi, müəllimin reaksiyaları və interaktiv təlim şəraitinin olması motivasiyanın əsas determinatları kimi çıxış edir. Dəstəkləyici mühitdə şagird özünü uğur qazana bilən şəxs kimi hiss etdiyindən, öyrənmə prosesinə könüllü və fəal şəkildə qoşulur.

Müəllimin dəstəkləyici münasibəti motivasiya mexanizmlərinin əsas tərkib hissəsidir. Müəllimin şagirdi dinləməsi, onun problemlərinə empatiya ilə yanaşması, səhvlərə tolerant münasibət göstərməsi və müvəffəqiyyətlərini vaxtında qiymətləndirməsi şagirdin daxili motivasiya sistemini gücləndirir. Bu

yaş dövründə şagirdlər müəllimin emosional münasibətini çox tez mənimsəyir və müəllimin verdiyi dəstək onların özünə güvən hissini formalaşdırır. Şagird özünü müəllim tərəfindən qəbul edilən hiss etdikdə təlim tapşırıqlarını daha maraqla yerinə yetirir.

Sınıfdə yaradılan sosial mühit də motivasiyaya birbaşa təsir göstərir. Əməkdaşlıq yönümlü dərslər formaları – cütlərlə iş, qrup tapşırıqları, layihə fəaliyyəti – şagirdlər arasında qarşılıqlı ünsiyyəti artırır və onların öyrənmə prosesinə marağını stimullaşdırır. Dəstəkləyici sosial atmosfer rəqabət yönümlü deyil, əməkdaşlıq yönümlü münasibətləri təşviq etdiyindən şagirdlər bir-birinə yardım göstərməyə, ümumi məqsədə xidmət etməyə daha meyilli olurlar. Bu isə motivasiyanın emosional komponentini gücləndirir və şagirdin sinif mühitinə bağlılığını artırır.

Təlim prosesinin şagird yönümlü təşkili də motivasiyanın vacib mexanizmlərindən biridir. Şagirdin maraqlarının nəzərə alınması, fərdi öyrənmə strategiyalarının tətbiqi, oyun əsasında təlim metodlarının istifadəsi bu yaş qrupunda öyrənmə motivasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Oyunlaşdırma (gamification) elementləri – xal toplama, səviyyə keçmə, yaradıcı tapşırıqlar – uşağın idrak maraqlarını cəlb edir və təlimi daha cəlbedici edir. Müəllim şagirdin nailiyyətlərini vurğulamaqla onun öyrənməyə həvəsini gücləndirir.

Nəticə etibarilə, 3-4-cü sinif şagirdlərinin öyrənmə motivasiyasının yüksəldilməsi birbaşa dəstəkləyici mühitin keyfiyyətindən asılıdır. Emosional təhlükəsizlik, müəllimin dəstəkləyici münasibəti, sosial əməkdaşlıq atmosferi və diferensiallaşdırılmış təlim bu mühitin əsas komponentlərini təşkil edir. Dəstəkləyici mühitin yaradılması şagirdlərin həm akademik nailiyyətlərinə, həm də sosial-emosional inkişafına təsir göstərərək ibtidai təhsilin səmərəliliyini artırır.

Надежда Гусева

Бакинский Славянский Университет

магистрант

<https://orcid.org/0009-0000-1049-9624>

n.gusyeva@dim.gov.az

Виды дополнительного профессионального образования

Ключевые слова: традиционные подходы, дополнительное профессиональное образование, программы повышения квалификации

Açar sözlər: ənənəvi yanaşmalar, əlavə peşə təhsili, təkmilləşdirmə proqramları

Keywords: traditional approaches, additional professional education, advanced training programs

В условиях стремительных изменений на рынке труда и технологических инноваций традиционные подходы к образованию постепенно теряют свою актуальность. Получение одного базового образования на всю жизнь больше не является достаточным для успешной и устойчивой профессиональной деятельности. В связи с этим возникает необходимость в постоянном обновлении знаний и навыков, что делает дополнительное профессиональное образование (ДПО) важнейшим инструментом для обеспечения конкурентоспособности специалистов. В свою очередь, ДПО способствует гибкости и адаптивности на рынке труда, обеспечивая доступ к актуальной информации и новым технологиям.

Дополнительное профессиональное образование (ДПО) предоставляет человеку возможность целенаправленно,

эффективно и оперативно реагировать на вызовы современного мира. Оно обеспечивает не только повышение квалификации, но и переподготовку, освоение новых профессий, углубление знаний, расширение сферы профессиональных компетенций и формирование устойчивых навыков самообучения.

Цель дополнительного профессионального образования — создать условия для непрерывного, доступного и качественного обучения в течение всей жизни, т. е. создание таких условий, при которых каждый гражданин сможет своевременно осваивать новые знания, обновлять профессиональные навыки, соответствовать современным стандартам и требованиям.

Повышение квалификации направлено на обновление знаний специалистов без изменения области их профессиональной деятельности. Оно осуществляется посредством краткосрочных курсов, тренингов, семинаров, лекций, а также модульных программ, содержащих как теоретические блоки, так и практические компоненты. Важным принципом выступает модульность.

Современные программы повышения квалификации активно используют дистанционные технологии. Это позволяет обучающимся совмещать учебный процесс с трудовой деятельностью, делать обучение доступным для жителей регионов и расширять охват образовательными услугами.

Переквалификация кадров позволяет специалистам освоить новую профессию или специальность и представляет собой полноценный образовательный курс, охватывающий как общепрофессиональные, так и специальные дисциплины. Обучение может проводиться как в очной, так и в дистанционной формах, и завершается

выдачей диплома о переподготовке. Часто переподготовка осуществляется по индивидуальному или корпоративному заказу предприятий, заинтересованных в подготовке кадров с конкретным набором компетенций. «Это повышает практическую направленность программ и способствует эффективной интеграции выпускников в производственные процессы.»

Стажировка направлена на закрепление теоретических знаний, освоение инновационных технологий и развитие профессиональных умений в условиях реальной деятельности. Стажировка может проходить на предприятиях, в научных учреждениях или образовательных организациях и предполагает наличие наставника или руководителя от принимающей стороны.

Система профессионального совершенствования включает также тренинги, тематические курсы, мастер-классы, обсуждение кейсов и участие в профессиональных конференциях.

В контексте концепции «обучение на протяжении всей жизни» (lifelong learning) особую значимость приобретает образование взрослых. Оно охватывает широкий круг лиц. Занятия могут проводиться в вечернее время, дистанционно или в форме интенсивных курсов. «Программы ориентированы на развитие предпринимательства, освоение новых технологий, повышение цифровой грамотности и интеграцию в новые профессиональные сообщества.»

Современные методики дополнительного профессионального образования опираются на принципы андрагогики — научной дисциплины, изучающей особенности обучения взрослых. К ключевым положениям относятся опора на личный опыт обучающихся, гибкость образовательных траекторий, практическая ориентированность содержания,

диалоговая форма взаимодействия и активное участие слушателей в образовательном процессе. Широкое распространение получили интерактивные методы, включая работу в малых группах, анализ конкретных ситуаций (кейс-стади), мозговые штурмы, проектную деятельность, а также использование цифровых образовательных платформ и технологий моделирования.

Таким образом, дополнительное профессиональное образование становится неотъемлемой частью стратегии профессионального роста и устойчивого развития в условиях современной экономики. Оно предоставляет возможности для гибкого и адаптивного обучения, позволяет специалистам не только поддерживать свою квалификацию, но и осваивать новые профессии, что способствует более эффективной интеграции в изменяющийся мир труда. В условиях глобальных изменений и постоянной трансформации профессиональных требований, концепция «обучение на протяжении всей жизни» приобретает особое значение, став основой для формирования устойчивых навыков самообучения и персонального роста.

Vüsəla Adiyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-9333-541X>

vadiyeva@gmail.com

İngilis frazeologizmlərinin formalaşma mərhələləri və konseptual xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *ingilis frazeologiyası, tarixi inkişaf, frazeoloji vahidlər, mənşə və formalaşma, dil tarixi*

Keywords: *English phraseology, historical development, phraseological units, origin and formation, language history*

Frazeologiya dilin tarixi, mədəni və koqnitiv inkişafını əks etdirən mühüm sahə olub, ingilis dilində minilliklər boyunca formalaşan sabit ifadə sistemi insanın dünyagörüşünü, mədəni identikliyi və məcazi təfəkkürünü əks etdirir. Frazeoloji vahidlər həm dilin sabit strukturlarının qorunmasında, həm də bədii-estetik ifadə vasitələrinin inkişafında əsas rol oynayır. İngilis frazeologiyasının tarixi inkişafı dörd əsas mərhələ boyunca müşahidə olunur: Qədim İngilis dövrü, Orta İngilis dövrü, Erkən Yeni İngilis dövrü və Müasir İngilis dövrü. Hər mərhələ frazeoloji sistemin zənginləşməsinə, semantik sabitliyinə və struktur dayanıqlığına öz töhfəsini vermişdir.

Qədim İngilis dövrü frazeologiyanın ilkin formalaşma mərhələsi kimi səciyyələnir. Bu dövrdə sabit ifadələr əsasən şifahi poeziya, qəhrəmanlıq dastanları və ritmik poeziyanın təsiri altında formalaşmışdı. Anqlo-sakson mədəniyyətində metaforik ifadələrin geniş yayılması frazeoloji düşüncənin əsasını təşkil etmişdir. “Kenning” adlanan poetik metaforik birləşmələr bu dövrün frazeoloji sistemində xüsusi yer tutur. Bu

tip ifadələr konkret anlayışları obrazlı şəkildə ifadə etməklə həm yadda saxlama prosesini asanlaşdırır, həm də şifahi ənənənin davamlılığını təmin edirdi. Qədim İngilis dövrünə aid olan atalar sözləri və qnomik ifadələr xalq müdrikliyini əks etdirərək frazeoloji sistemin fəlsəfi əsaslarını formalaşdırmışdır. Bu mərhələnin xüsusi cəhəti odur ki, frazeologiya daha çox kollektiv mədəni yaddaşın və poetik ənənənin təzahürü kimi çıxış edirdi.

Orta İngilis dövrü frazeologiyanın inkişafında mühüm dönüş mərhələsi olmuşdur. Norman fəthindən sonra ingilis dili fransız və latın dillərinin güclü təsiri altına düşdü və bu, frazeoloji sistemin struktur və semantik baxımdan zənginləşməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə sabit söz birləşmələri yalnız poeziyada deyil, hüquqi, dini və gündəlik nitqdə də geniş tətbiq olunmağa başladı. Binomial tipli ifadələrin, yəni ikili sabit konstruksiyaların yayılması frazeoloji sistemin sabitləşməsinə böyük təsir göstərdi. Bundan əlavə, dini mətnlərdə və tərcümə işlərində istifadə olunan sabit ifadələr dili həm semantik, həm də üslubi baxımdan formalaşdırırdı. Orta İngilis dövründə yaranan atalar sözləri, hikmətamiz deyimlər və ədəbiyyatda işlənən çoxsaylı obrazlı ifadələr frazeologiyayı sosial və ədəbi ünsiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevirmişdir. Bu mərhələ frazeologiyanın funksional miqyasının genişləndiyi dövr kimi qiymətləndirilir.

Erkən Yeni İngilis dövrü frazeologiyanın ən məhsuldar inkişaf mərhələsi hesab olunur. Bu dövrdə Renessans hərəkatı, çap sənayesinin yaranması və ədəbi dilin normallaşması frazeoloji yaradıcılığın sürətlə inkişafına təkan verdi. Bu mərhələnin əsas simalarından biri əlbəttə ki, Uilyam Şekspir idi. Onun əsərlərində yüzlərlə sabit ifadə formalaşmış və daha sonra gündəlik ingilis dilinə daxil olmuşdur. Şekspirin yaratdığı frazeoloji vahidlər təkcə poetik obrazlar deyil, həm də koqnitiv

metaforların dil səviyyəsində təzahürüdür. Eyni zamanda, Kral Ceyms Bibliyasının dili bu dövrdə frazeoloji sistemin standartlaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bibliya tərcüməçilərinin poetik və ritmik quruluşu qorumaq cəhdləri nəticəsində ingilis dilində sabit və yadda qalan frazeoloji modellər formalaşmışdı. Erkən Yeni İngilis dövründə frazeologiya həm ədəbi, həm də dini dildə sabit ifadələrin mənbəyi kimi mühüm mövqeyə malik idi.

Müasir dövrə keçid frazeologiyanın müstəqil elmi sahə kimi formalaşması ilə xarakterizə olunur. XVIII əsrdən başlayaraq lüğətçilik və normativ dilçilik frazeoloji vahidlərin sistemləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Samuel Johnson-un lüğəti, həmçinin, daha sonra tərtib olunan geniş həcmli lüğət layihələri frazeoloji vahidlərin tarixini, mənsəyini və semantik xüsusiyyətlərini sənədləşdirmişdir. XX əsrdə struktur dilçiliyin meydana çıxması frazeologiyanın elmi əsaslarının daha aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsinə imkan verdi. XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində frazeologiya koqnitiv dilçilik, hesablama dilçiliyi və korpus əsaslı tədqiqatların fəvqündə daha da inkişaf etmişdir. Müasir dövrdə frazeologiyanın inkişafına texnoloji dəyişikliklər də təsir edir. Sosial media, rəqəmsal ünsiyyət və yeni kommunikasiya modelləri dilə çoxsaylı yeni sabit ifadələr gətirmişdir. Bu proses frazeologiyanın dinamik və dəyişkən təbiətə malik olduğunu göstərir.

Frazeologiyanın tarixi inkişafına dair ümumi nəticələr göstərir ki, ingilis dili frazeoloji sistemi təkcə dilin tarixi dəyişikliklərinin məhsulu deyil, həm də mədəni və idraki təcrübələrin dil səviyyəsindəki əksidir. İngilis frazeologiyasının inkişafı minillikləri əhatə edən çoxqatlı bir prosesdir. Frazeoloji vahidlər dilin tarixi yaddaşını, mədəni kimliyini və koqnitiv strukturlarını özündə əks etdirərək həm tarixi, həm də müasir dilçilik tədqiqatları üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Frazeologiya dilin sabit ifadələr sistemini deyil, həm də insan düşüncə tərzinin dil üzərindəki izlərini araşdıran geniş və fundamental elmi sahə kimi çıxış edir.

Zərif Hüseynzadə

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0003-7913-035X>

zhuseynn1@gmail.com

Məktəbəqədər yaşda stres və həyəcan mənşəli davranışların müəllim tərəfindən idarə olunması

***Açar sözlər:** məktəbəqədər yaş, stres mənşəli davranışlar, həyəcan və emosional gərginlik, müəllim müdaxiləsi, psixoloji təhlükəsizlik mühiti*

***Keywords:** preschool age, stress-related behaviors, anxiety and emotional tension, teacher intervention, psychological safety environment*

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın emosional və sosial inkişafının təməlinin formalaşdığı, ətraf mühitə adaptasiyanın intensiv şəkildə baş verdiyi bir mərhələdir. Bu dövrdə uşaqların sinir sistemi yetərincə yetkinləşməmiş, emosional özünütənzimləmə bacarıqları məhdudd olduğundan, onlar stres və həyəcan yaradan situasiyalara qarşı daha həssas reaksiya göstərirlər.

Bu reaksiyalar müxtəlif davranış formalarında özünü büruzə verir: aqressivlik, çəkingənlik, hiperaktivlik, qarabasma reaksiyaları, gecə qorxuları, ağlama tutmaları, qrupdan təcrid, inadkarlıq və qeyri-adekvat emosional cavablar stresin tipik göstəriciləridir.

Bu kontekstdə tərbiyəçi-müəllimin əsas vəzifəsi uşağın psixoloji vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək, stres mənbələrini aşkar etmək və psixopedoqoji cəhətdən zərərsiz, inkişafetdirici müdaxilə mexanizmləri tətbiq etməkdir.

1. Stres və həyəcan mənşəli davranışların mahiyyəti. Stres – uşağın daxili resurslarının xarici tələblərə yetmədiyi və ya onlar tərəfindən təhdid olunduğu hissinin yaranmasıdır. Məktəbə-qədər yaşda stresin mənbələri aşağıdakılar ola bilər:

- Ailə daxilində gərginlik və emosional qeyri-sabitlik;
- Bağçaya yeni adaptasiya dövrü;
- Valideyn ayrılığı ilə bağlı narahatlıq;
- Qrupdaxili münasibətlərdə konfliktlər;
- Müəllim-uşaq münasibətində etimadsızlıq və qeyri-ardıcılıq;
- Həddindən artıq səs-küy, strukturlaşdırılmamış mühit;
- Gündüz rejiminin pozulması (yatma, qidalanma, oyun müddətləri);
- Həddindən artıq koqnitiv və emosional yüklənmə.

Bu amillər uşağın özünü təhlükəsiz hiss etməməsinə, psixoloji gərginliyin artmasına və nəticədə davranış pozuntularının meydana çıxmasına səbəb olur.

2. Müəllim tərəfindən erkən diaqnostikanın aparılması. Effektiv idarəetmənin əsas şərti stresin vaxtında aşkar edilməsidir. Təربiyəçi bunun üçün sistemli və ardıcıl diaqnostik metodlardan istifadə etməlidir:

- Birbaşa müşahidə: uşağın oyun zamanı, qrup fəaliyyəti zamanı, gündəlik rejim proseslərində davranış monitorinqi;
- Emosional vəziyyətin qeydiyyatı: gün ərzində emosional dəyişikliklərin izlənməsi.

3. Psixoloji təhlükəsizlik mühitinin yaradılması. Stresin azaldılmasının ilkin mərhələsi uşağın özünü təhlükəsiz hiss edəcəyi mühitin formalaşdırılmasıdır. Bunun üçün müəllim aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- Proqnozlaşdırıla bilən gündəlik rejim;
- Sakit, emosional balanslaşdırılmış müəllim davranışı;
- Uşağa sevgi dolu, diqqətli yanaşma;

- Aydın qaydalar və ardıcıl tələblər;
- Qrupun emosional tonunun aşağı səviyyədə saxlanması;
- Səs-küy və xaosun idarə edilməsi.

Uşaq üçün psixoloji təhlükəsizlik mühiti yaradıldıqda, davranışdakı gərginlik azalır və emosional tənzimləmə daha səmərəli şəkildə baş verir.

4. *Müəllimin psixopedoloji müdaxilə metodları.* Stres və həyəcan mənşəli davranışların idarə olunmasında müəllim bir sıra təsirli metodlardan istifadə etməlidir:

4.1. Oyun terapiyası elementləri. Oyun uşağın emosional boşalma vasitəsidir. Rol oyunu, qurucu oyunlar, qum-kimya terapiyası elementləri uşağın daxili gərginliyini azaldır.

4.2. Nəfəs və relaksasiya məşqləri -Dərin nəfəs -“Kəpənək qucaqlaması” texnikası -Yumşaq streçing hərəkətləri

Bu məşqlər sinir sistemini sakitləşdirir və diqqətin tənzimlənməsinə kömək edir.

5. *Müəllimin kommunikasiya strategiyaları.* Stres yaşayan uşaqlarla ünsiyyət xüsusi həssaslıq tələb edir. Müəllim: - yumşaq, sakit tonla danışmalı -uşağı qorxutma, danlama, cəzalandırmadan uzaq durmalı

Tərbiyəçi tərəfindən model olunan sakit davranış uşağın özünün emosional tənzimləmə bacarıqlarına müsbət təsir edir.

Məktəbəqədər yaşda stres və həyəcanın yaratdığı davranışlar uşağın psixoloji rifahı üçün ciddi risk amilidir. Bu davranışların müəllim tərəfindən idarə olunması:

- düzgün diaqnostik müşahidəyə;
- psixoloji təhlükəsizlik mühitinə;
- pedaqoji və psixoterapevtik elementləri birləşdirən müdaxilə metodlarına;
- səmərəli kommunikasiya strategiyalarına; valideynlərlə koordinasiya əməkdaşlığı əsaslanmalıdır.

Bu yanaşmaların kompleks şəkildə tətbiqi uşağın emosional sabilliyinin təmin edilməsinə, stres reaksiyalarının azalmasına, özünüifadə və sosial–emosional inkişafının dəstəklənməsinə mühüm şəkildə təsir göstərir.

Nərmin Abdurəhimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0005-1021-2562>
a.narrminn@gmail.com

Ali təhsildə rəqəmsal transformasiya və onun rolu

Açar sözlər: *rəqəmsal transformasiya, ali təhsil, innovativ tədris texnologiyaları, rəqəmsal idarəetmə, təhsil siyasəti*

Keywords: *digital transformation, higher education, innovative educational technologies, digital governance, education policy*

Müasir dövrdə ali təhsil sistemi cəmiyyətin innovativ inkişafında aparıcı rol oynayır və bu prosesin mərkəzində rəqəmsal transformasiya dayanır. Rəqəmsallaşma təkcə tədris və idarəetmə mexanizmlərinin modernləşdirilməsi deyil, həm də bilik istehsalı, ötürülməsi və tətbiqi üsullarının köklü şəkildə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Ali təhsildə rəqəmsal transformasiya – informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT), süni intellektin, bulud xidmətlərinin, analitik platformaların və e-öyrənmə sistemlərinin inteqrasiyası ilə tədris, tədqiqat və idarəetmənin yeni mərhələyə keçidini təmin edir. Bu proses həm universitetlərin qlobal rəqabət qabiliyyətini artırır, həm də tələbə mərkəzli öyrənməni, çevik təhsil mühitini və distant tədris imkanlarını genişləndirir. Rəqəmsal transformasiyanın ali təhsildə rolu – tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, akademik fəaliyyətlərin şəffaf idarə edilməsi, innovasiya və tədqiqat potensialının artırılması ilə ölçülür. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi akademik personalın və tələbələrin

rəqəmsal bacarıqlarının inkişafını, həmçinin universitetlərin idarəetmə modellərinin çevikliyini tələb edir. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində də rəqəmsal transformasiya dövlət strategiyalarına uyğun şəkildə həyata keçirilir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində və “Rəqəmsal transformasiya strategiyası”nda təhsilin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində müəyyən edilən hədəflər bu prosesin davamlılığını təmin edir. Beləliklə, ali təhsildə rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də elmi-intellektual potensialın inkişafına xidmət edən strateji bir proses kimi çıxış edir.

Rəqəmsal transformasiya ali təhsil sistemində struktur, metodoloji və məzmun səviyyəsində dərin dəyişikliklər yaradır. Bu proses universitetlərin fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə – tədris, idarəetmə, tədqiqat və sosial əlaqələrə təsir göstərir. Müasir dövrdə tədris mühitinin rəqəmsallaşması ənənəvi auditoriya əsaslı modeldən fərqli olaraq, çevik, interaktiv və tələbə yönümlü öyrənmə mühitinin formalaşmasına səbəb olur. Onlayn platformalar, virtual laboratoriyalar, süni intellektlə dəstəklənən öyrənmə sistemləri və adaptiv tədris resursları tələbələrə fərdi ehtiyaclarına uyğun öyrənmə imkanlarını genişləndirir. Universitetlər üçün rəqəmsal transformasiyanın əsas istiqamətlərindən biri idarəetmədə elektron sistemlərin tətbiqidir. Elektron sənəd dövriyyəsi, məlumat analitikası, tələbə məlumat bazaları və rəqəmsal idarəetmə alətləri qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırır, şəffaflığı və hesabatlılığı artırır. Bu yanaşma ali təhsil müəssisələrinin korporativ idarəetmə mədəniyyətini gücləndirir və resursların səmərəli istifadəsinə şərait yaradır.

Eyni zamanda rəqəmsal transformasiya tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyətinə və effektivliyinə də mühüm təsir göstərir. Elektron elmi bazalar, rəqəmsal kitabxanalar, big data və analitik

proqramlar tədqiqatçıların məlumat toplama, təhlil və nəticələrin təqdim edilməsində yeni imkanlar əldə etməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq elmi əməkdaşlıqların onlayn mühitdə həyata keçirilməsi elmi nəticələrin qlobal mübadiləsini asanlaşdırır və universitetlərin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyini möhkəmləndirir. Azərbaycan ali təhsilində də rəqəmsal transformasiyanın rolu getdikcə artır. UNEC, ADA Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti kimi ali məktəblərdə rəqəmsal tədris mühitinin genişləndirilməsi, LMS (Learning Management System) platformalarının tətbiqi, e-kitabxanaların yaradılması və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin qurulması bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlardandır. Bu prosesin əsas məqsədi bilik iqtisadiyyatına keçid üçün rəqəmsal səriştələri yüksək olan kadrların hazırlanmasıdır. Rəqəmsal transformasiyanın uğuru yalnız texnoloji təminatla deyil, həm də pedaqoji innovasiyalar, müəllimlərin rəqəmsal kompetensiyalarının artırılması və təhsil siyasətinin uyğunlaşdırılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan, ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal strategiyanın formalaşdırılması, rəqəmsal tədris kontentinin hazırlanması və müasir tədris texnologiyalarının tətbiqi davamlı islahatların əsas komponentlərinə çevrilmişdir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal transformasiya ali təhsilin gələcək inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən əsas həlqədir. O, təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, biliklərin iqtisadi dəyərə çevrilməsi, elmi innovasiyaların kommersiya-laşdırılması və təhsil sektorunun beynəlxalq rəqabətə adaptasiyasına imkan yaradır. Bu baxımdan ali təhsildə rəqəmsal transformasiya həm strateji, həm də sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik uzunmüddətli inkişaf istiqamətidir. Beləliklə, ali təhsildə rəqəmsal transformasiyanın davamlı şəkildə həyata keçirilməsi yalnız texnoloji innovasiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu prosesin mərkəzində insan kapitalının inkişafı, rəqəmsal səriştələrin formalaşdırılması və akademik mühitdə rəqəmsal

mədəniyyətin yayılması dayanmalıdır. Müəllimlər, tələbələr və inzibati heyət üçün rəqəmsal bacarıqların artırılması üzrə sistemli proqramların hazırlanması ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas amillərdəndir. Eyni zamanda, universitetlərin rəqəmsal transformasiyası dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsini, texnoparklar və innovasiya mərkəzlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsini tələb edir. Belə platformalar vasitəsilə elmi tədqiqat nəticələrinin praktik tətbiqi və startap ekosisteminin inkişafı üçün geniş imkanlar yaranır. Bu, həm də gənc tədqiqatçıların və tələbələrin innovativ layihələrdə iştirakını stimullaşdırır. Rəqəmsal transformasiya ali təhsildə beynəlxalq integrasiyanı da dərinləşdirir. Virtual mübadilə proqramları, onlayn ikili diplom layihələri, açıq təhsil resursları (Open Educational Resources) və qlobal tədqiqat şəbəkələri Azərbaycan universitetlərinin beynəlxalq təhsil məkanında mövqeyini gücləndirir. Bu proses qlobal rəqəmsal bilik axınının bir hissəsinə çevrilmək və elmi nəticələrin qlobal səviyyədə paylaşılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Diana Qasimova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-4570-4732>

diana.qasimova@icloud.com

Dil qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafı

Açar sözlər: *dil qaydaları, nitq inkişafı, qrammatika, leksika, interaktiv metodlar, müəllim fəaliyyəti*

Keywords: *language rules, speech development, grammar, vocabulary, interactive methods, teacher activity*

Dil qaydalarının tədrisi prosesi şagirdlərin nitq inkişafını birbaşa təsir edən əsas pedaqoji sahələrdən biridir. Nitq inkişafı dedikdə şagirdlərin danışmaq, dinləmə, oxu və yazı bacarıqlarının sistemli şəkildə formalaşması, düzgün və aydın ifadə qabiliyyətlərinin inkişafı nəzərdə tutulur. Bu proses dilin qrammatik, leksik və fonetik strukturunun öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır və şagirdlərin dil biliklərinin praktik fəaliyyətlərdə tətbiqi ilə təmin edilir. Dil qaydalarının öyrədilməsi nitqin inkişafına həm məzmun, həm də formal aspektlərdən təsir göstərir. Məzmun baxımından şagirdlər qrammatik qaydaları mənimsəyərək cümlələrin strukturunu düzgün qura bilir, fikir və məna əlaqələrini aydın ifadə edir. Formal aspektdən isə söz birləşmələri, cümlə quruluşu və morfoloji qaydaların öyrənilməsi nitq mədəniyyətini artırır və dil vasitəsilə düşüncənin dəqiq ifadəsinə şərait yaradır. Müasir pedaqogik tədqiqatlar göstərir ki, dil qaydalarının tədrisi nitqin inkişafında aktiv və interaktiv metodların tətbiqi ilə daha effektiv olur. Məsələn, dialoq və debat, rol oyunları, yazılı və şifahi tapşırıqlar, qrammatik oyunlar şagirdlərin həm şifahi, həm də

yazılı nitqini inkişaf etdirir. Bu metodlar şagirdin biliklərini yalnız passiv mənimsəməsinə deyil, həm də onları praktik fəaliyyətdə tətbiq etməsinə imkan yaradır. “Nitq inkişafı prosesində müəllimin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllim şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dərs fəaliyyətini fərdiləşdirməli, onların ifadə imkanlarını genişləndirməli və nitqi stimullaşdırmalıdır. Müəllimin verdiyi korrekativ və konstruktiv rəy şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafında əsas vasitə kimi çıxış edir. Nitqin inkişafı həm də kommunikativ yanaşmalarla sıx bağlıdır. Şagirdlər qrup şəklində və ya sinif daxilində ünsiyyət qurarkən öyrəndikləri dil qaydalarını praktikada tətbiq edir, fikirlərini düzgün və məntiqli formada ifadə etməyi öyrənirlər.” Bu isə onların həm şifahi, həm də yazılı nitq mədəniyyətini formalaşdırır, dil bacarıqlarını real həyat kontekstində istifadə etmə qabiliyyətini artırır. Dil qaydalarının tədrisi nitqin inkişafında sistemli və məqsədyönlü prosesdir. Bu proses şagirdlərin dil biliklərinin praktik tətbiqi, qrammatik və fonetik strukturun mənimsənilməsi, kommunikativ bacarıqların inkişafı və müəllimin yaradıcı pedaqoji fəaliyyəti ilə birgə həyata keçirilir. Effektiv dil tədrisi nəticəsində şagirdlər yalnız dil qaydalarını bilməkdə qalmır, nitqi vasitəsilə düşüncələrini aydın, məntiqli və yaradıcı şəkildə ifadə etmə bacarığı qazanırlar. Dil qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafı məsələsi yalnız qrammatik biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafına kommunikativ yanaşma baxımından yanaşdıqda əsas məqsəd şagirdlərin dili real ünsiyyət vasitəsi kimi dərk etmələrini təmin etməkdir. Bu aspektdə qrammatik qaydalar məqsəd deyil, nitq fəaliyyətinin səmərəli qurulması üçün vasitə kimi çıxış edir. Şagirdlər qaydanı hazır şəkildə deyil, nitq situasiyalarında istifadə edərək mənimsədikdə dil bacarıqları daha möhkəm formalaşır.

Kommunikativ aspektdə müəllim şagirdləri müstəqil düşünməyə və fikirlərini sərbəst ifadə etməyə təşviq edir. Rol oyunları, dialoqların qurulması, situativ danışq tapşırıqları və problem əsaslı fəaliyyətlər şifahi nitqin inkişafında xüsusi rol oynayır. Bu zaman şagirdlər qrammatik formaları məqsədyönlü şəkildə tətbiq edir, söz ehtiyatını fəal şəkildə genişləndirirlər. Nəticədə nitq yalnız düzgün deyil, həm də funksional və ifadəli olur. Psixolinqvistik aspekt dil qaydalarının mənimsənilməsində nitqin daxili mexanizmlərini ön plana çıxarır. Şagirdin dil vahidlərini necə qəbul etməsi, yadda saxlaması və istifadə etməsi nitq inkişafına birbaşa təsir göstərir. Qaydanın mərhələli şəkildə – dinləmə, anlama, tətbiq və yaradıcı istifadə mərhələlərindən keçərək öyrədilməsi nitqin təbii inkişafını təmin edir. Bu yanaşma şagirdlərin dilə qarşı marağını və motivasiyasını artırır. Dil qaydalarının tədrisi prosesinə kommunikativ və psixolinqvistik aspektdən yanaşma nitq inkişafını daha səmərəli edir. Şagirdlər dili yalnız öyrənilən obyekt kimi deyil, düşüncə və ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edir, bu isə onların həm akademik, həm də gündəlik nitq bacarıqlarının formalaşmasına mühüm töhfə verir. Bu proses şagirdlərin leksik zənginliyinin artırılması, ifadə bacarığının inkişaf etdirilməsi və dilin üslubi xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Şagirdlər müxtəlif yazılı və şifahi tapşırıqlar vasitəsilə öyrəndikləri dil qaydalarını real danışq və yazı fəaliyyətlərində tətbiq edir, bu da onların nitq mədəniyyətini və kommunikativ bacarıqlarını daha da möhkəmləndirir.

“Müasir pedaqogika yanaşmalar müəllimi yalnız bilik ötürücüsü kimi deyil, həm də yaradıcılıq təşviqçisi və kommunikativ dəstəkçi kimi təqdim edir. Müəllim şagirdlərin fərdi inkişafını izləyir, onların səhvlərini düzəldir, eyni zamanda yaradıcı və tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün şərait yaradır. Bunun nəticəsində şagirdlər yalnız dil qaydalarını düzgün

tətbiq etməyi öyrənmir, həm də öz fikirlərini məntiqli, aydın və yaradıcı şəkildə ifadə etmə bacarığı əldə edirlər.”

Yaradıcı mühitin təşkili və interaktiv metodların tətbiqi (dialoqlar, rol oyunları, qrammatik və leksik tapşırıqlar, debatlar) nitqin inkişafını sürətləndirir və şagirdlərin dərslər prosesində fəallığını artırır. Bu yanaşmalar nəticəsində şagirdlər həm şifahi, həm də yazılı nitq fəaliyyətində aktiv iştirak edir, dil biliklərini real həyat situasiyalarında tətbiq etmə qabiliyyəti qazanırlar. Dil qaydalarının tədrisi nitqin inkişafında kompleks, sistemli və məqsədyönlü bir prosesdir. Bu proses şagirdlərin qrammatik və leksik bacarıqlarının formalaşması, kommunikativ qabiliyyətlərin inkişafı və müəllimin pedaqoji təşəbbüskarlığı ilə sıx bağlıdır. Effektiv tədris nəticəsində şagirdlər yalnız dil qaydalarını mənimsəmir, eyni zamanda nitq vasitəsilə düşüncələrini məntiqli, aydın və yaradıcı şəkildə ifadə etmə bacarığına malik olurlar.

Dil qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafının davamlı və sistemli şəkildə təmin olunması üçün müəllimin seçdiyi metod və vasitələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesdə şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, tədris materialı onların idrak səviyyəsinə uyğun qurulmalıdır. Qaydaların izahı sadə, aydın və nümunələr əsasında aparıldıqda şagirdlərin nitq fəaliyyətinə fəal qoşulması mümkün olur. Nitq inkişafında müşahidə, müqayisə və ümumiləşdirmə bacarıqlarının formalaşdırılması mühüm rol oynayır. Şagirdlər mətn üzərində işləyərkən sözlərin və cümlələrin funksiyasını dərk edir, dil vahidlərinin nitqdə necə işlədildiyini praktik şəkildə mənimsəyirlər. Bu isə onların həm monoloji, həm də dialoji nitqinin inkişafına şərait yaradır. Sual-cavab, müzakirə və situativ tapşırıqlar şagirdlərin sərbəst danışmaq bacarığını gücləndirir. Dil qaydalarının tədrisi yazılı nitqin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Diktantlar, mətn qurma, yaradıcı yazı işləri və ifadə

yazıları şagirdlərin fikirlərini yazılı şəkildə düzgün və məntiqli ifadə etməsinə kömək edir. Bu cür tapşırıqlar qrammatik biliklərin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, orfoqrafik və üslubi bacarıqların formalaşmasına da xidmət edir. Dil qaydalarının tədrisi prosesi nitq inkişafının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Qayda və nitq vəhdətinin təmin edilməsi şagirdlərin dilə şüurlu münasibətini formalaşdırır, onların ünsiyyət mədəniyyətinin və ümumi dil sərəştəsinin yüksəlməsinə zəmin yaradır. İntegrativ və praktik yönümlü yanaşma isə bu prosesin effektivliyini daha da artırır. Dil qaydalarının tədrisi şagirdlərin nitqinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynayır. Qrammatik biliklərin düzgün və məqsədyönlü şəkildə öyrədilməsi şagirdlərin fikirlərini aydın, məntiqli və ardıcıl ifadə etməsinə şərait yaradır. Dil qaydaları yalnız nəzəri bilik kimi deyil, nitq fəaliyyəti ilə vəhdətdə təqdim edildikdə daha səmərəli nəticə verir.

Tədris prosesində fonetika, leksika və qrammatika üzrə biliklər şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət etməlidir. Məsələn, cümlə quruluşu, sözlərin düzgün seçimi və qrammatik formaların yerində işlədilməsi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə imkan yaradır. Qaydalara əsaslanan məşqlər, mətn üzərində aparılan işlər və yaradıcı tapşırıqlar nitqin zənginləşməsinə kömək edir. Dil qaydalarının tədrisində interaktiv üsulların, qrammatik oyunların və praktik çalışmaların tətbiqi nitq inkişafını daha da gücləndirir. Bu zaman şagirdlər yalnız qaydanı əzbərləmir, onu real nitq situasiyalarında tətbiq etməyi öyrənirlər. Dil qaydalarının tədrisi prosesi şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına, söz ehtiyatının artmasına və nitqin funksionallığının yüksəlməsinə xidmət edir. Dil qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafının davamı olaraq, müəllim tərəfindən yaradılan fərdi yanaşma və dəstək şagirdlərin özünüifadə bacarıqlarını daha da gücləndirir.

“Müəllim dərs zamanı müxtəlif fəaliyyət formalarını tətbiq edərək, şagirdlərin fərdi üslublarını və danışiq tərzini nəzərə alır, onlara səhvlərini analiz etmə və düzəltmə imkanı yaradır. Bu yanaşma şagirdlərin nitq mədəniyyətini artırır, həmçinin onların dil vasitəsilə məntiqli və yaradıcı düşünmə qabiliyyətini formalaşdırır. Şagirdlərin nitq fəaliyyətinin inkişafı üçün layihə, problemlı tapşırıqlar, qrup və cüt işləri, dialoq və debatlar kimi interaktiv metodlar böyük əhəmiyyət daşıyır.” Bu metodlar şagirdlərin yalnız öyrənilən materialı mənimsəməsinə deyil, onu praktik şəkildə tətbiq etməsinə, fikir mübadiləsi aparmasına və öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə şərait yaradır. Şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı ünsiyyəti onların kommunikatıv bacarıqlarını artırır, söz ehtiyatını genişləndirir və nitqdə aydınlıq və dəqiqliyi inkişaf etdirir. Nitqin inkişafında müəllimin rolu həm də şagirdlərin motivasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. “Yaradıcı mühit və konstruktiv rəy şagirdlərdə öyrənmə həvəsini artırır, onların dil qaydalarını daha aktiv və müstəqil şəkildə mənimsəməsinə imkan yaradır. Bu isə təlimin keyfiyyətini yüksəldir və şagirdləri öz nitqlərində sərbəst, məntiqli və yaradıcı olmağa təşviq edir. Dil qaydalarının tədrisi və nitq inkişafı qarşılıqlı əlaqədə olan prosesdir. Müəllimin məqsədyönlü fəaliyyəti, fərdi yanaşması və interaktiv metodlardan istifadəsi şagirdlərin nitq bacarıqlarının sistemli və davamlı inkişafına xidmət edir.” Şagirdlər yalnız dil qaydalarını mənimsəmir, həm də nitqləri vasitəsilə düşüncələrini aydın, məntiqli və yaradıcı şəkildə ifadə etmə qabiliyyətinə malik olurlar.

Dil qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafına kurikulum və kompetensiya yönümlü yanaşma aspektindən baxdıqda əsas diqqət şagirdlərdə formalaşdırılmalı olan əsas dil bacarıqlarına yönəlir. Müasir təhsil kurikulumu dil qaydalarının sadəcə bilik kimi deyil, kommunikatıv, funksional və tətbiqi bacarıqların

inkişafına xidmət etməsini tələb edir. Nitq inkişafı təlim nəticələrinin mərkəzində dayanır. Kompetensiya əsaslı yanaşmada şagirdlərin dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqları integrativ şəkildə inkişaf etdirilir. Dil qaydaları bu bacarıqların hər birinə uyğun olaraq seçilir və mərhələli şəkildə tətbiq olunur. Məsələn, yeni qrammatik mövzu əvvəlcə dinləmə mətnlərində təqdim edilir, daha sonra danışq tapşırıqları vasitəsilə aktivləşdirilir, oxu zamanı möhkəmləndirilir və yazılı nitqdə yaradıcı şəkildə istifadə olunur. Bu ardıcılıq nitqin təbii və məqsədyönlü inkişafını təmin edir. Kurikulum aspektində qiymətləndirmə də nitq inkişafına xidmət edən mühüm amildir. Formativ qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərin nitq bacarıqlarındakı irəliləyişlər davamlı şəkildə izlənilir, fərdi çətinliklər müəyyənləşdirilir və vaxtında aradan qaldırılır. Şagirdin yalnız qaydanı bilməsi deyil, onu nitqdə düzgün və yerində tətbiq etməsi əsas meyar kimi qəbul olunur. Kurikulum və kompetensiya yönümlü yanaşma dil qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafını sistemli və məqsədyönlü şəkildə təmin edir. Bu yanaşma şagirdlərin dil bacarıqlarını real həyatla əlaqələndirməsinə, müstəqil ünsiyyət qurmasına və dil sərəştəsinin davamlı şəkildə inkişafına şərait yaradır. Dil qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafına sosiomədəni aspektdən yanaşdıqda dilin cəmiyyət, mədəniyyət və sosial mühitlə sıx əlaqəsi ön plana çıxır. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, xalqın mədəni dəyərlərini, dünyagörüşünü və milli kimliyini əks etdirən əsas amildir. Bu baxımdan dil qaydalarının tədrisi şagirdlərin nitqinin mədəni və sosial baxımdan formalaşmasına xidmət etməlidir. Sosiomədəni yanaşmada şagirdlər milli-mənəvi dəyərləri əks etdirən mətnlər, atalar sözləri, folklor nümunələri və gündəlik ünsiyyət situasiyaları əsasında dil qaydalarını mənimsəyirlər.

Fəridə Qəhrəmanova

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0005-6319-3449>

fgahramanova02@gmail.com

Ali təhsildə humanistləşmə və humanitarlaşmanın beynəlxalq və yerli təcrübəsi

Açar sözlər: *humanistləşmə, humanitarlaşma, təhsil, sosial, inkişaf, düşünmə, dəyərlər*

Keywords: *humanization, humanitarianization, education, social, development, thinking, values*

Ali təhsildə humanistləşmə və humanitarlaşma, təhsil sistemlərinin inkişafında kritik bir mərhələni təşkil edir. Bu yanaşmalar, təhsil prosesini yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi deyil, həm də insanın fərdi və sosial cəhətdən inkişafını əsas məqsəd kimi qəbul edir. İnsan hüquqları, sosial ədalət, etika və mədəniyyət kimi elementlər ali təhsilin mərkəzində dayanır, beləliklə, təhsil insanın bütün potensialını açmağa və onu cəmiyyətə faydalı bir üzv halına gətirməyə çalışır. Bu yanaşma, təhsilin məqsədini yalnız elmi biliklərin yayılmasından daha geniş bir çərçivəyə qoyur, burada şəxsi inkişaf, empatiya, sosial məsuliyyət və dəyərlərin təşviqi əsas rol oynayır.

Beynəlxalq təcrübələrə nəzər saldıqda, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə humanistləşmə və humanitarlaşma prinsipial olaraq ali təhsil sisteminin strukturuna daxil edilmişdir. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində ali təhsil, sosial inkluzivliyi, etika və sosial məsuliyyəti önə çıxararaq, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət etməyi əsaslandırır. Bu yanaşma, təhsil prosesində

tələbələrin şəxsi inkişafını və insanlıq dəyərlərini mənim-səməsini təmin etmək üçün müxtəlif müstəvidəki metodlardan istifadə edir. Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə humanitar təhsilin məqsədi yalnız bilik əldə etmə deyil, həm də tələbələrin empati və sosial məsuliyyət hisslərini gücləndirərək onları cəmiyyətin aktiv üzvü kimi yetişdirməkdir.

Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə ali təhsilin humanistləşməsi və humanitarlaşması daha çox yeni təhsil islahatları və siyasətləri ilə əlaqələndirilir. Ölkəmizdə son illərdə təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq ali təhsil müəssisələrinin yalnız elmi və peşəkar bilik verməklə kifayətlənməyib, həm də tələbələrə sosial və etik dəyərləri aşılamağa yönəldilmişdir. Bu, həm də Azərbaycan cəmiyyətinin global səviyyədə insan hüquqları, sosial ədalət və insanlıq dəyərləri baxımından daha müasir və inkişaf etmiş bir struktur qurmasına xidmət edir. Lakin ali təhsil müəssisələrində humanitar və humanist yanaşmaların tətbiqi hələ də bəzi çətinliklərlə qarşılaşır, xüsusilə də bu sahənin yerli xüsusiyyətləri və dövlət siyasətləri ilə bağlı mövcud olan mübahisələr nəticəsində meydana çıxır.

Humanistləşmə və humanitarlaşmanın təhsil sahəsindəki rolu, xüsusən də gənc nəsillərin yetişdirilməsi məsələsində olduqca əhəmiyyətlidir. İnsanların dünyaya və cəmiyyətə qarşı məsuliyyətli və etik yanaşmalarla yanaşmaları, daha müsbət və inkişaf etmiş bir cəmiyyətin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan ali təhsil, yalnız akademik bacarıqları inkişaf etdirmək deyil, həm də tələbələrin cəmiyyətdəki rollarını və məsuliyyətlərini anlamalarına kömək edəcək bir mühit yaratmalıdır. Humanitarlaşma və humanistləşmə konseptlərinin təhsildə tətbiqi, hər bir tələbənin şəxsiyyətini formalaşdıraraq onu müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirmək məqsədi güdür.

Təhsilin humanistləşməsi və humanitarlaşması, həmçinin, sosial bərabərsizlik və ayrı-seçkilik kimi problemlərlə mübarizə aparmaq üçün mühüm vasitədir. Tələbələrin müxtəlif sosial, mədəni və iqtisadi fonlardan gəlməsi, təhsil sistemindəki ədalət və bərabərliyi təmin etmək üçün əhəmiyyətli addımlar atılmasını tələb edir. Bu baxımdan humanistləşmiş təhsil, fərdlərin bərabər imkanlarla təhsil almasını və cəmiyyətin hər bir üzvünün layiq olduğu şərtlərlə yaşamasını təmin etməyə yönəlmişdir. Bu yanaşma, təhsil sahəsindəki islahatların daha inkluziv və bütünlüklü bir strukturda olmasına imkan yaradır.

Azərbaycanın ali təhsil sistemində humanistləşmə və humanitarlaşmanın gücləndirilməsi, həm də cəmiyyətin gələcək inkişafı üçün vacibdir. Bu, təhsil prosesinə yeni yanaşmalar gətirərək gənc nəslə yalnız biliklərlə deyil, həm də etik və sosial məsuliyyətlərlə yetişdirməyə kömək edəcəkdir. Bu istiqamətdəki islahatlar və inkişaf, həmçinin ali təhsil müəssisələrinin qlobal səviyyədə daha rəqabətədavamlı və cəmiyyətə faydalı olmasına imkan yaratacaqdır. Humanist və humanitar yanaşmaların ali təhsil sistemində daxil edilməsi, müasir təhsil modelinin təməlini təşkil edərək cəmiyyətin gələcəyini formalaşdırmaq üçün zəruri bir addımdır.

Ali təhsildə humanistləşmə və humanitarlaşma, təhsil sisteminin yalnız bilik və bacarıq ötürülməsindən daha geniş bir məqsədə xidmət etdiyini göstərir. Bu yanaşmalar, tələbələrin yalnız akademik sahədə deyil, həm də sosial və etik cəhətdən inkişaf etmələrini hədəfləyir. Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, humanistləşmiş təhsil sistemi, tələbələrin sosial məsuliyyət, empatiya və insan hüquqları kimi dəyərləri mənimsəmələrini təmin edərək, onları cəmiyyətə faydalı və məsuliyyətli üzvlər olaraq yetişdirir.

Lokal təcrübələrə gəldikdə isə, Azərbaycan ali təhsil sistemində son illərdə həyata keçirilən islahatlar, humanistləşmə

və humanitarlaşma prinsiplərinin təhsil sisteminə inteqrasiya edilməsi baxımından mühüm addımlar atıldığını göstərir. Lakin bu prosesin daha da inkişaf etdirilməsi, təhsil müəssisələrindəki metodoloji yanaşmaların və proqramların təkmilləşdirilməsi ilə mümkündür. Humanistləşmiş təhsil, yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də cəmiyyətdəki ədalət və bərabərliyi təmin etməyə yönəlmişdir.

Nəticə olaraq, ali təhsil sistemində humanistləşmə və humanitarlaşma prinsiplərinin daha geniş şəkildə tətbiqi, daha inkluziv, bərabər və etik cəmiyyətin qurulmasında vacib rol oynayacaqdır. Bu yanaşmaların gücləndirilməsi, gənc nəsli təkcə biliklərlə deyil, həm də sosial məsuliyyət və insanlıq dəyərləri ilə yetişdirərək, gələcəyin daha müsbət və inkişaf etmiş bir cəmiyyətinə töhfə verəcəkdir.

Фарида Алиева

Бакинский Славянский Университет

магистрант

<https://orcid.org/0009-0008-9511-2887>

faridaaliyeva.57@gmail.com

Роль эмоционального интеллекта в социальной адаптации трудновоспитуемых подростков

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, подростковый возраст, социальная адаптация, эмоции, воспитание

Açar sözlər: emosional intellekt, yeniyetməlik, sosial adaptasiya, emosiyalar, təhsil

Keywords: emotional intelligence, adolescence, social adaptation, emotions, education

В тезисе рассматривается значение эмоционального интеллекта как одного из ключевых факторов социальной адаптации трудновоспитуемых подростков. Анализируются основные компоненты эмоционального интеллекта, включая эмоциональную осознанность, саморегуляцию, эмпатию и навыки межличностного взаимодействия. Показано влияние уровня эмоционального интеллекта на поведение трудновоспитуемых подростков, характер их общения со сверстниками и взрослыми, а также на успешность включения в социальную среду. Обосновывается необходимость целенаправленного формирования эмоционального интеллекта в системе воспитательной и образовательной работы.

В условиях современных социальных изменений проблема социальной адаптации трудновоспитуемых под-

росток приобретает особую актуальность. Подростковый возраст характеризуется интенсивными психоэмоциональными изменениями, формированием самосознания и усложнением системы социальных отношений. В этот период эмоциональный интеллект выступает важным ресурсом, способствующим успешному взаимодействию подростка с окружающей средой.

В психолого-педагогической науке эмоциональный интеллект понимается как совокупность способностей распознавать, понимать и регулировать собственные эмоции, а также эмоции других людей. Уровень развития эмоционального интеллекта во многом определяет особенности поведения подростка, его коммуникативные навыки и способность конструктивно разрешать конфликтные ситуации.

Анализ особенностей социальной адаптации трудновоспитуемых подростков с различным уровнем эмоционального интеллекта позволяет выделить ряд значимых аспектов:

1. Эмоциональная осознанность — подростки, способные адекватно осознавать свои эмоциональные состояния, лучше контролируют поведение и демонстрируют более устойчивые формы социальной активности;

2. Саморегуляция эмоций — развитые навыки эмоциональной регуляции способствуют снижению уровня агрессии, тревожности и импульсивных реакций;

3. Эмпатия — способность понимать эмоциональные переживания других людей обеспечивает более гармоничные отношения в группе сверстников и способствует принятию социальных норм;

4. Коммуникативная компетентность — высокий уровень эмоционального интеллекта повышает эффектив-

ность межличностного общения и облегчает процесс адаптации в новых социальных условиях.

5. Мотивация и внутренние побуждения поддерживают формирование внутренней мотивации к учебной деятельности и социальному взаимодействию. Подростки с высоким эмоциональным интеллектом чаще проявляют инициативу, ответственны и способны к самостоятельному принятию решений, тогда как подростки с низким эмоциональным интеллектом ориентируются преимущественно на внешние стимулы, что снижает их адаптивные возможности.

Недостаточная сформированность эмоционального интеллекта может проявляться в трудностях общения, повышенной конфликтности, социальной изоляции и нарушении адаптационных механизмов. Такие подростки чаще испытывают сложности в установлении доверительных отношений и подвержены дезадаптивным формам поведения.

Таким образом, развитие эмоционального интеллекта в подростковом возрасте является важным условием успешной социальной адаптации. Это обуславливает необходимость внедрения в образовательную практику специальных психолого-педагогических программ, направленных на формирование эмоциональной осознанности, навыков саморегуляции и эмпатии, с учётом возрастных и индивидуальных особенностей подростков.

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Həsən Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-3217-3654>
hesen.cahangir@gmail.com

Uşaqların fiziki tərbiyəsinin gigiyenası

Açar sözlər: *gigiyena, uşaq, məşğələ, gimnastika, fiziki tərbiyə*

Keywords: *hygiene, child, training, gymnastics, physical education (PE)*

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fiziki tərbiyə uşaqların sonrakı yaş dövrlərində aparılan fiziki tərbiyəsinin əsas hissəsidir. İntensiv inkişaf edən uşaq orqanizminin yaş və fərdi xassələri nəzərə alınmaqla fiziki yükün dəqiq dozalanması məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fiziki tərbiyənin vacib xüsusiyyətidir. Uşaqların fiziki tərbiyəsi onların həyatının ilk günlərindən başlamalı və uşaqların sağlamlığının möhkəmlənməsinə, onların hormonik fiziki və əqli inkişafına yönəlməlidir. Bunlar mütəmadi olaraq masaj, gimnastika, hava və hava-günəş vannaları, su prosedurlarının aparılmasından ibarətdir. Qeyd olunan prosedurlar hər uşaqda fərdi məşğələ şəklində aparılmalıdır. Əks göstəriş bütün xəstəliklərin kəskin dövrü, dəri və dərialtı piy təbəqəsinin, limfa vəzilərinin və oynaq xəstəliklərinin olmasıdır.

Masaj dəri kapilyarlarını genişləndirir, qan dövranını, toxumaların trofikasını (oksigenlə qidalanmasını) və maddələr

mübadiləsini yaxşılaşdırır, əzələ qüvvəsini artırır, bağ aparatının hərəkətililiyini və elastikliyini yaxşılaşdırır. Masaj həm də sinir sisteminə tonuslandırıcı təsir göstərir. Masaj otaq temperaturunda (20-22°C- də) yeməkdən 40-45 dəqiqə sonra, uşağın müsbət emosional reaksiyası olduğu halda aparılmalıdır.

Gimnastika hərəkətləri uşağın hərəkəti vərdislərinin inkişafına və təkmilləşməsinə yönəldilir. Uşaqda həyatının ikinci ilində sərbəst yerimə vərdisləri formalaşır, onların hərəkətləri daha mürəkkəb və koordinasiyalanmış olur. Uşaqlarla məşğələlər fərdi və ya kiçik qruplarla aparılır. Bu, uşaq müəssisələrinin ən əhəmiyyətli avadanlıqları siyahısına daxil olan gimnastika alətləri vasitələrindən istifadə olunmaqla aparılır.

İki-üç yaşlı uşaqların gün rejimində səhər gimnastikası və həftədə iki dəfədən az olmayaraq fiziki tərbiyə məşğələləri nəzərdə tutulur. Məşğələlər vaxtı əzələ-bağ aparatı, tənəffüs orqanları əzələləri də daxil olmaqla bütün əzələ qruplarının məşqi aparılır. Bu yaşda olan uşaqlarla fiziki tərbiyə məşğələləri aparılan zaman oyun situasiyaları, quş və başqa canlıların hərəkətlərinin imitasiyasından mütləq istifadə olunmalıdır.

Uşaq bağçalarında üç-altı yaşlı uşaqlarla fiziki tərbiyə sistemində hərəkəti fəallığın müxtəlif təşkil olunmuş formaları tətbiq olunur. Bura aiddir: səhər gimnastikası, fiziki tərbiyə dəqiqələri, açıq havada gəzintilər, təyin edilmiş məşğələlər, əyləncələr, orqanizmi möhkəmlətmək üçün fiziki hərəkətlər, əmək məşğələləri və s. Uşaq oyaq olduqda hərəkət aktivliyi 50% olmalıdır. Sutkalıq hərəkət aktivliyi normasının 70%-ə qədəri fiziki tərbiyə prosesində sərf olunmalıdır.

Hava vannaları uşağın həyatının birinci günlərindən bələmə və gəzinti zamanı aparılır. Hava vannalarını səhər və ya axşam 17-18 radələrində yeməkdən 30-40 dəqiqə sonra aparmaq məqsəduyğundur. Hava vannalarının aparılması adi otaq temperaturundan başlanılır və tədricən 12-13 dərəcə C-yə qədər

azaldılır, seansın davametmə müddəti 5 dəqiqədən tədricən 1 saata qədər artırılır. Hava vannaları prosedurları aparılarkən əvvəlcə qollar, sonra ayaqlar, gövdə, daha sonra isə bütün bədən tədricən havaya verilir. Hava vannalarının yay vaxtı, küləksiz şəraitdə açıq havada, qış aylarında isə gimnastika və su prosedurları ilə bərabər aparılması məsləhət görülür. Hava vannaları aparılan zaman mütləq uşaqların sağlamlıq vəziyyəti və onların fərdi reaksiyaları nəzərə alınmalıdır. Uşağın bədəninin soyumasına yol vermək olmaz. Uşağın bədəninin soyuma əlamətləri titrətmə, dərinin göyərməsi və qaz dərisi (ürpəşməsi) şəklini almasıdır.

Hava-günəş vannaları bütün uşaqlara, xüsusən boy artımından və inkişafdan geri qalan uşaqlara faydalıdır. Hava-günəş vannalarını səhərlər 8-9-dan başlamaq, hava şəraitindən asılı olaraq saat 10-12-yə qədər davam etdirmək olar. Hava-günəş vannalarının seansını 3 dəqiqədən başlayaraq tədricən 30-40 dəqiqəyə qədər artırmaq məsləhət görülür. Əgər uşaqda baş ağrıları, halsızlıq, qıcıqlanma əlamətləri yaransa, prosedurlar saxlanılır.

Su prosedurları dedikdə yuyunma, duş, vannada-hovuzda və ya açıq su mənbələrində çimmə nəzərdə tutulur. Su prosedurlarının uşaqlar üçün gigiyenik əhəmiyyəti böyükdür. Su dərinin üzərindəki çirki, təri, duzları yuyur, dərinin məsamələrini açır və dəri tənəffüsünü yaxşılaşdırır. Su prosedurlarının orqanizmə fizioloji təsiri termiki və mexaniki təsirlə özünü göstərir. Su və hava prosedurlarının orqanizmə termiki təsiri az və ya çox dərəcədə soyuq effekti ilə özünü göstərir. Mexaniki təsir suyun orqanizmə müəyyən təzyiqi ilə özünü göstərir. Suyun mexaniki və termiki təsiri düzgün dozalandıqda və dəqiq fərdiləşdirildikdə sinir sistemini möhkəmləndirir, maddələr mübadiləsini gücləndirir, əzələlərin tonusunu yaxşılaşdırır.

Uşaq bağçalarında fiziki tərbiyə məşğələlərini tərbiyəçilər aparır, fiziki tərbiyənin tibbi nəzarətini isə uşaq bağçalarının pediatrları yerinə yetirir. Fiziki tərbiyə tipli məşğələlər üç hissədən ibarətdir: hazırlayıcı, əsas və tamamlayıcı. Fiziki tərbiyə məşğələsinin hazırlayıcı hissəsində uşaqda emosional əhval-ruhiyyə yaratmaq, diqqəti aktivləşdirmək, orqanizmi tədricən artan fiziki yükə hazırlamaq vacibdir. Əsas hissədə əsas fiziki bacarıqlar və onların möhkəmləndirilməsi, hərəkə qabiliyyətlərin inkişafı, müxtəlif əzələ qruplarının məşq etdirilməsi və orqanizmin fizioloji funksiyalarının təkmilləşdirilməsi məqsədi qarşıya qoyulur. Əsas hissə ümumi inkişaf edən hərəkətlərlə başlayır, hərəkətlər müxtəlif çıxış vəziyyətlərindən (ayaqüstə, uzanmış, oturaq) yerinə yetirilir. Hərəkətlər əzələ gərginliyini ətraflara və gövdəyə bərabər paylamalı, düzgün qaməti formalaşdırmalı, çeviklik, elastiklik, oynaqların mütəhərrikliyi, hərəkət qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir. Məşğələlərin tamamlayıcı hissəsində yüksəlmiş əzələ fəaliyyətindən yüngül hərəkətlərə keçid təmin olunmalı, hərəkə gərginlik aradan götürülməlidir.

Fiziki tərbiyə məşğələləri keçirilən zaman orqanizmin fiziki yükə reaksiyasına nəzarət etmək vacibdir. Bu reaksiyanın ən informativ göstəricisi nəbzin tezliyidir. Nəbzin məşğələ zamanı və bərpa dövründə dəyişməsilə məşğələnin düzgün qurulması və fiziki yükün uşağın orqanizminin funksional imkanlarına uyğunlaşmasını qiymətləndirmək olar. Uşağın nəbzinin tezliyi məşqdən əvvəl, hazırlayıcı hissədən sonra və bərpa dövrünün 3-cü, 5-ci dəqiqələrində müəyyən etmək lazımdır. Düzgün qurulmuş məşğələlərdə nəbzin tezliyi məşğələnin əvvəlindən tədricən artır. Nəbzin maksimal tezliyi mütəhərrik oyunlar zamanı qeyd olunur. Məşğələnin tamamlayıcı hissəsində nəbzin tezliyi azalır və hazırlayıcı hissənin göstəricisini 5-10% üstələyir. Məşğələdən 2-3 dəqiqə sonra nəbz göstəricisi

hazırlayıcı hissənin göstəricisinə qayıdır. Yorulma zamanı sifətin qızarması, tərləmə, tənəffüsün tezləşməsi, hərəkətlərin koordinasiyasının pozulması, hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin ləngiməsi və yorulma şikayətləri yaranır. Fiziki hazırlığı aşağı olan və sağlamlıq vəziyyəti zəif olan uşaqların fərdi qaydada yüklənməsinə ehtiyac var.

Fiziki tərbiyə məşğələlərinin gigiyenik əhəmiyyəti böyükdür. Müntəzəm aparılan fiziki tərbiyə məşğələlərinin təsirindən tənəffüs aparatının funksiyası təkmilləşir. Tənəffüs hərəkətlərində iştirak edən əzələlər inkişaf edir, döş qəfəsinin ekskursiyası artır, ağ ciyərlərin həyat tutumu çoxalır, tənəffüs daha dərin və ritmik olur. Tənəffüsün tezliyi əzələ işi zamanı fiziki tərbiyə ilə məşğul olmayan uşaqlara nisbətən az olur. Ağ ciyərlərin həyat tutumu göstəriciləri üzgüçülüklə məşğul olan uşaqlarda daha yaxşı olur. Tənəffüs sistemi ilə bərabər ürək-damar sistemi də təkmilləşir. Qanda hemoqlabin və eritrositlərin miqdarı artır. Fiziki hərəkətlər maddələr mübadiləsini stimullaşdırır, plastik proseslərin gedişini yaxşılaşdırır ki, nəticədə uşaq orqanizmi inkişaf edir və boy artır.

Fiziki tərbiyə məşğələləri prosesində güc artır, sinir prosesləri tarazlaşır, şərti reflekslər tez yaranır. Belə uşaqlar yaxşı yaddaş və diqqəti cəmləşdirmə qabiliyyəti ilə fərqlənirlər. Fiziki tərbiyə məşğələləri açıq havada və aşağı temperatur şəraitində aparıldıqda uşaqda soyuğa qarşı hissiyyat azalır, orqanizmin müqaviməti artır, soyuqdəymə xəstəliklərinə tutulma ehtimalı azalır.

RIYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

MATHEMATICS AND MECHANICS

Vüqar Salmanov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-2261-0243>

vuqarsalmanov@ndu.edu.az

Rəhimə Hacıyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-9679-6391>

rahimahaciyeva@ndu.edu.az

Tədrisdə funksional proqramlaşdırma elementlərinin proqramlaşdırma dillərinin təlimində tətbiqinin metodikası

***Açar sözlər:** funksional proqramlaşdırma, tədris metodikası, Haskell, FP*, tənbəl qiymətləndirmə, interaktiv təlim, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə*

***Keywords:** functional programming, teaching methodology, Haskell, FP*, lazy evaluation, interactive learning, automated evaluation*

Müasir proqram təminatı mühəndisliyində funksional proqramlaşdırma (FP) metodlarının rolu sürətlə artmaqdadır və bu, təhsil sistemində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Funksional proqramlaşdırma dillərinin tədrisi tələbələrin proqramlaşdırma haqqında təsəvvürlərini dəyişərək, onları imperativ (von Neumann) paradigmasından daha çox deklarativ

və təsviri paradigmalara yönəldir. Lakin bu keçid prosesi tələbələr üçün asan deyil, çünki bir çoxları artıq Pascal və ya C kimi dillər vasitəsilə imperativ düşüncə tərzinə alışmış olurlar (Stanchev & Radensky, 1991, s. 35).

Funksional proqramlaşdırmanın tədrisində əsas metodik yanaşmalardan biri Backus-un FP dillər ailəsinə əsaslanan **FP*** kimi genişləndirilmiş dillərdən istifadə etməkdir. Bu dil **tənbəl qiymətləndirmə** (lazy evaluation), sonsuz siyahılar və yüksək dərəcəli funksiyalar kimi müasir FP konseptlərini əhatə edir. Stanchev və Radensky-nin tədqiqatlarına görə, tədris prosesində nəzəri məsələlərlə yanaşı, interaktiv proqramlaşdırma mühitinin yaradılması və laboratoriya məşğələlərində kompilyator/interpretator sistemlərindən istifadə tələbələrin mövzunu daha dərinləndirən anlamasına kömək edir (Stanchev & Radensky, 1991, s. 31).

Müasir dövrdə tələbə sayının kəskin artması tədrisin avtomatlaşdırılması və rəqəmsal platformaların tətbiqini qaçılmaz edir. Məsələn, Münhen Texniki Universitetində tətbiq olunan *Haskell* əsaslı kursda 2000-dən çox tələbənin cəlb edilməsi üçün *ArTEMiS* kimi avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemlərindən istifadə edilmişdir (Kappelmann, Rädle & Stevens, 2022, s. 93-94). Metodik baxımdan tələbələrin marağını artırmaq üçün həftəlik proqramlaşdırma müsabiqələri, sənaye tərəfdaşları ilə seminarlar və “cüt proqramlaşdırma” (pair-programming) dərsləri mühüm rol oynayır.

Funksional dillərin praktiki tətbiqini nümayiş etdirmək üçün giriş/çıxış (I/O) əməliyyatlarının tədris proqramına daha erkən daxil edilməsi tövsiyə olunur. Bu, tələbələrin funksional dillərin yalnız akademik deyil, həm də real dünya tapşırıqları üçün əlverişli olduğuna inanmalarını təmin edir. Həmçinin, proqramların doğruluğunun yoxlanılması (verification) məqsədilə “*Check Your Proof*” (CYP) kimi induktiv sübut

alətlərinin tətbiqi proqramlaşdırma ilə riyazi məntiqin vəhdətini təşkil edir (Kappelmann, Rädle & Stevens, 2022, s. 101).

Təlim metodikasında multimedia və interaktiv mühitlərin əhəmiyyəti də qeyd edilməlidir. V.Salmanovun araşdırmaları göstərir ki, tədris prosesində interaktiv rejimdə səhvlərin fərdi şəkildə izah edilməsi və multimedia təlim kurslarının hazırlanması tələbələrin materialı mənimsəmə keyfiyyətini yüksəldir (Salmanov, 2025, s. 33). FP elementlərinin tədrisində vizual sxemlər, animasiyalar və səsli müşayiətdən istifadə mürəkkəb konseptlərin (məsələn, rekursiya və ya dinamik obyektlər) başa düşülməsini asanlaşdırır (Salmanov, 2025, s. 34).

Nəticə olaraq, funksional proqramlaşdırma elementlərinin tədrisi həm nəzəri dərinliyi, həm də praktiki tətbiq qabiliyyətini inkişaf etdirən kompleks metodik yanaşma tələb edir. Müasir alətlər və avtomatlaşdırılmış sistemlər bu prosesi daha geniş kütlələr üçün əlçatan və cəlbədicidir.

Ədəbiyyat

1. Kappelmann, K., Rädle, J., & Stevens, L. (2022). Engaging, Large-Scale Functional Programming Education in Physical and Virtual Space. *Trends in Functional Programming in Education (TFPIE)*, pp. 93–113.
2. Salmanov, V. (2025). The Capabilities of Visual Basic for Applications in Creating a Demonstration and Training Course for the Course “Programming in Pascal”. *German International Journal of Modern Science*, 98, 32–39.
3. Stanchev, S., & Radensky, A. (1991). Teaching Some Modern Functional Programming Concepts: An Approach Based on an Extended FP-Like Language. *SIGCSE Bulletin*, 23(4), 31–36.

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Məftun Əliyev

Naxçıvan Dövlət Universiteti

fizika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0001-9956-6068>

meftunaliyev@ndu.edu.az

Bahar Əhmədova

Naxçıvan Dövlət Universiteti magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-6320-9336>

baharahmadova1213@gmail.com

Bulud texnologiyalarında təhlükəsizlik: müasir vəziyyət və problemlər

Açar sözlər: *bulud texnologiyaları, informasiya təhlükəsizliyi, verilənlərin mühafizəsi, elektron dövlət, identifikasiya və girişin idarə edilməsi*

Keywords: *cloud technologies, information security, data protection, e-government, identification and access management*

Müasir dövrdə kompüter şəbəkələri əsasında mürəkkəb məsələlərin həlli üçün bulud texnologiyalarından (cloud computing) geniş istifadə olunur (Ələkbərov, Həşimov, 2016, s. 3).

Bu texnologiya istifadəçilərə hesablama resurslarının sonsuz imkanlarını, layihələrin ilkin mərhələsində xərclərin azaldılmasını və faktiki xidmətə görə ödəmə (pay-as-you-go) kimi üstünlükləri təqdim edir (Ələkbərov, Həşimov, 2016, s. 12-13).

Lakin bulud texnologiyalarının geniş tətbiqi, xüsusilə dövlət və təhsil sektorunda, bir sıra ciddi təhlükəsizlik məsələlərini də ön plana çıxarır.

Bulud texnologiyalarında əsas təhlükəsizlik problemləri:

Bulud texnologiyalarının tətbiqinə maneə törədən ən böyük problemlərdən biri əlaqə kanallarının təhlükəsizliyi və istifadəçi verilənlərinin saxlanması kənar provayderlərdən asılı olmasıdır (Ələkbərov, Həşimov, 2016, s. 16).

Mənbələrdə qeyd edilir ki, bu sahədə keyfiyyətli xidmətə zəmanət verən vahid standartlar hələ tam formalaşmamışdır (Ələkbərov, Həşimov, 2016, s. 16).

Elektron dövlət platformalarında bulud modellərindən istifadə edərkən aşağıdakı təhlükəsizlik faktorları mütləq nəzərə alınmalıdır:

- *Şəbəkə və verilənlərin təhlükəsizliyi:* Tətbiqlərin və məlumatların kənar müdaxilələrdən qorunmasına zəmanət verilməlidir (Abdullayeva, 2014, s. 110).

- *Verilənlərin qorunması və uyğunluq:* Bulud provayderinin təqdim etdiyi xidmətlər ölkənin və beynəlxalq qurumların gizlilik və təhlükəsizlik qanunvericiliyinə tam cavab verməlidir (Abdullayeva, 2014, s. 110).

- *İdentifikasiyanın və girişin idarə edilməsi:* Dayanıqlı autentifikasiya mexanizmlərinin yaradılması kritik əhəmiyyət kəsb edir (Abdullayeva, 2014, s. 110).

- *İnteroperabellik:* Standartlaşdırılmış xidmət və interfeyslərin olmaması verilənlərin mobilliyini çətinləşdirir (Abdullayeva, 2014, s. 110).

Təhlükəsizlik xidmət kimi (Security-as-a-service):

Bulud texnologiyaları istifadəçilərə təhlükəsizliyi bir xidmət növü kimi də təklif edir. Security-as-a-service (SECaaS) çərçivəsində identifikasiya, sertifikatlaşdırma, giriş açarlarının

saxlanması və ötürülməsi kimi funksiyalar uzaqdan reallaşdırılır (Ələkbərov, Həşimov, 2016, s. 20-21).

Bu xidmət modeli təhlükəsizlik strukturunun lokal qurulmasına baxmayaraq, bəzi kritik idarəetmə funksiyalarını İnternet vasitəsilə təmin edir (Ələkbərov, Həşimov, 2016, s. 21).

Sektorlar üzrə təhlükəsizlik yanaşmaları:

Elektron dövlət (e-dövlət) mühitində bulud texnologiyalarından istifadə verilənlərin bərpası (data recovery) baxımından əhəmiyyətliyədir. Təbii fəlakətlər və ya kiberhücumlar zamanı paylanmış məlumat mərkəzləri informasiyanın itməməsini və xidmətlərin davamlılığını təmin edir (Abdullayeva, 2014, s. 111).

Elektron təhsil sahəsində isə tələbələr tərəfindən hazırlanmış və buludda yerləşdirilmiş proqram təminatının icazəsiz müdaxilədən qorunması üçün xüsusi xidmətlərdən (məsələn, SafeNet Int) istifadə olunması təklif edilir (Ağayev, Məmmədova, Ələsgərova, 2017, s. 205).

Buludda saxlanılan sənədlər və fərdi məlumatlar loqin və parol vasitəsilə qorunan serverlərdə saxlanılır ki, bu da informasiya təhlükəsizliyini artırır (Ağayev, Məmmədova, Ələsgərova, 2017, s. 205).

Bulud texnologiyalarının dövlət və özəl sektora tətbiqini sürətləndirmək üçün təhlükəsizlik və gizlilik sahəsindəki qanunvericilik aktları vahid prinsiplərə uyğunlaşdırılmalıdır (Abdullayeva, 2014, s. 112).

Resursların optimal paylanması və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və xərclərin azaldılmasına nail olmağa imkan verir (Ələkbərov, Həşimov, 2016, s. 9-10).

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, F. (2014). *Elektron dövlət və bulud texnologiyaları*. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu.
2. Ağayev, F., Məmmədova, G., Ələsgərova, E. (2017). *Bulud Texnologiyaları Əsasında Elektron Təhsilin Proqram Təminatının Araşdırılması*. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu.
3. Ələkbərov, R.Q., Həşimov, M.A. (2016). Bulud texnologiyaları: xidmətlər, problemlər və tətbiq sahələri. *İnformasiya texnologiyaları problemləri, 1*, 3–10.
4. Vvedeniye v oblachnyye vychisleniya, www.intuit.ru/studies/courses/673/529/lecture/11913.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sevda Xəlilova

Təlim-tədris metodlarının effektiv tətbiqi.....7

Vüsalə Muradova, Venera Cəfərzadə

Təhsildə kompüter şəbəkələri, süni intellekt
və 5G, IoT texnologiyalarının rolu..... 11

Aygün İsmayılova

Xarici dil tədrisində süni intellektin rolu və tətbiq
imkanları: alman dili fənninin tədrisi..... 16

Nəsibə Abbasova

Lakuna, linqvistik lakunarlıq və lakunologiya..... 20

Bənövşə Əsgərova

Təhsil prosesində multimedia vasitələrinin səmərəli tətbiqi ... 25

Yaqub Səmədov

Əhməd Cavadın maarifçilik dünyagörüşü..... 29

Maya Gasimova

The Poetic Glorification of the Mother Image in the
Works of Mahira Naghigizi 32

Günəl Allahverdiyeva

Xarici dil dərslərində istifadə olunan oyun növləri..... 36

Vüqar Teymurxanlı

Cümhuriyyət dövründə milli poeziyada türkçülük 40

Masma İsmayılova

Pragmatic and Structural Characteristics
of Dialogues in Spoken Discourse 44

Sevinc Abdullayeva, Namiq Şamxalov	
Tədrisin psixoloji əsasları	49
Sevda Ağayeva	
İntonasiya ünsiyyəti təsirli edən nitq vasitəsi kimi	53
Fatma Əliyeva	
Lüğətlərdə leksikoqrafik parametrlərin təzahürü	57
Namiq Şamxalov	
İdarəetmədə təhlükəsizlik anlayışı və mahiyyəti	60
Nazilə Rəhimova	
İngilis dilində modallıq	65
Sədaqət İsgəndərova	
Rəqəmsal ünsiyyət diskursu	68
Əsmər İbrahimli	
Azərbaycanda dövlət tənzimlənməsinin bazar səmərəliliyinə təsiri: mikroiktisadi və empirik yanaşma	71
Aysel İbrahimova	
Tərcümənin tədrisi və təhlilində müqayisəli yanaşma	77
Gülər Yaqubova	
İKT vasitələrindən coğrafiyanın tədrisi metodikasında istifadə	81
Tamilla Turabova	
Şagirdlərdə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması ...	84
Firuzə Həsənova	
Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin gündəlik nitqdə rolu	88
Bikə Fərmanzadə	
Süni intellektin tarix təhsilində tətbiqi: rəqəmsal transformasiyanın yeni mərhələsi	92
Səadət Quliyeva	
Xarici dil üzrə terminoloji lüğətin öyrədilməsinin başlıca prinsipləri	94
Leyla Məmmədova	
Sosiolinqvistika: dil və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə ..	97

Arzu Huseynli

Enhancing Vocabulary Skills through Fun

Synonym Challenges 99

Qöncə Rəhimova

Məktəbəhazırlıq qruplarında kollektivçilik üzrə

işlərin aparılması 103

Tərlan Əliyeva

“Dədə Qorqud” dastanlarının türk dünyası

kontekstində təhlili 109

İnarə Səfiyeva

Əlifbə fədaisi Fərhad Ağazadə

115

Səlminaz Mahmudova

Türk xalqlarının miqrasiyaları və etnik

coğrafiyanın formalaşması 118

Nigar Qasımova

Sınıfdə davranış pozuntuları olan şagirdlərin

idarə olunması 124

Lətifə Əhmədova

Ernest Heminqueyin “Qoca və Dəniz” romanında

uğursuzluqlara baxmayaraq qoca balıqçının həyat

uğrunda mübarizəsi..... 129

Джавахи́р Алла́хгу́лиева

Творчество А.С.Пушкина и его влияние

на русский язык134

Ülviyyə Quliyeva

Təhsildə inklüzivlik və bərabərlik..... 138

İlahə Əsgərli

Xarici dil dərslərində multimedia

texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti 144

Cavid Əfəndizadə

Təcrübəçi tələbələrin psixoloji dayanıqlılıq və

ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasında pedaqoji

təcrübənin rolu..... 147

Məftun Əliməmmədov

İbtidai sinif şagirdlərində sadə alqoritmik bacarıqların formalaşdırılması və cəbr elementlərinin tədrisinin buna nəzərən tətbiqi metodikası 150

Aliyə Əliyeva

Müasir texnologiyaların ibtidai təhsildə yaradıcı düşüncənin inkişafına təsiri 153

Arifə Sadıxova

Konstruktivist öyrənmə mühiti və autentik öyrənmə 156

Aytən Yusifzadə

Müəllim-tələbə əməkdaşlığının gənclərin inkişafına təsiri ... 160

Nərgiz Eynəliyeva

Depressiyadan əziyyət çəkənlərə sosial dəstək 163

Mədinə Mütəllibova

İbtidai siniflərdə dil təlimi vasitəsilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafı 167

Flora Hüseynzadə

Orta əsr uşaq ədəbiyyatı nümunələrində məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi 171

Vəfa Həbibzadə

Müasir ingilis dilində polisemantik sözlərin tədrisində linqvistik tapşırıqlar 174

Türənə Mahmudova

Ailədaxili zorakılığın uşaq inkişafına təsiri 177

Zülfüyyə Əkbərli

Nəticəyönlü idarəetmənin keyfiyyətə təsiri 182

Nəzrin Zeynalova

Oxu bacarıqlarının formalaşmasında interaktiv təlim metodlarının istifadə imkanları 185

Aygul Novruzova

Müəllim əməyinin psixoloji xüsusiyyətləri 189

Ли На

Педагогические основы интерактивных методов
обучения в процессе преподавания русского
языка как иностранного 193

Fidan Ağayeva

İbtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsində nümunənin
formalaşdırıcı rolu 198

Lamiyə Əzimova

Biologiya fənninin tədrisində öyrənmə nəzəriyyələri
və rəqəmsal mühitlərin şagird təfəkkürünə təsiri 201

Şəbnəm Qasımova

Ekzistensial fəlsəfənin ədəbiyyata transformasiyası:
Kyerkeqor, Yaspers, Haydeqer və Sartrın ideyalarının
bədi təcəssümü 205

Гамид Тагиев

Особенности английской компьютерной
Терминологии 209

Nəzrin Məmmədova

3-4-cü siniflərdə şagirdlərin öyrənmə
motivasiyasına dəstəkləyici mühitin təsiri mexanizmləri 213

Надежда Гусева

Виды дополнительного
профессионального образования 215

Vüsalə Adiyeva

İngilis frazeologizmlərinin formalaşma mərhələləri
və konseptual xüsusiyyətləri 219

Zərif Hüseynzadə

Məktəbəqədər yaşda stres və həyəcan mənşəli
davranışların müəllim tərəfindən idarə olunması 223

Nərmən Abdurəhimova

Ali təhsildə rəqəmsal transformasiya və onun rolu 227

Diana Qasımova

Dil qaydalarının tədrisi prosesində nitq inkişafı 231

Fəridə Qəhrəmanova

Ali təhsildə humanistləşmə və humanitarlaşmanın
beynəlxalq və yerli təcrübəsi..... 238

Фарида Алиева

Роль эмоционального интеллекта в социальной
адаптации трудновоспитуемых подростков..... 242

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Həsən Əliyev

Uşaqların fiziki tərbiyəsinin gigiyenası..... 245

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ
MATHEMATICS AND MECHANICS SCIENCES

Vüqar Salmanov, Rəhimə Hacıyeva

Tədrisdə funksional proqramlaşdırma
elementlərinin proqramlaşdırma dillərinin təlimində
təbiiqinin metodikası..... 250

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Məftun Əliyev, Bahar Əhmədova

Bulud texnologiyalarında təhlükəsizlik: müasir vəziyyət
və problemlər..... 253

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.tedqiqat@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.tedqiqat@aem.az

İmzalandı: 14.02.2026
Onlayn çap: 19.02.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 16,5 ç.v.
Sifariş: 137

aem.az saytında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 14.02.2026
Online publication: 19.02.2026
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 16,5 p.s.
Order: 137

It has been published on aem.az
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

